

Міністерство освіти і науки України
Бердянський державний педагогічний університет

ВІКТОР ЧУМАК

ВІКОВА ПСИХОЛОГІЯ

Навчальний посібник

Бердянськ, 2015

УДК 159.922.6(075.8)

ББК 88.8я73

Ч – 90

Рецензенти:

Черезова І. О., кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Бердянського державного педагогічного університету.

Кузнєцова І. В., кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри практичної психології Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка

Друкується за рішенням вченої ради Інституту психолого-педагогічної освіти та мистецтв Бердянського державного педагогічного університету (протокол №10 від 26 травня 2015 р.).

Чумак В. В.

Ч – 90 Вікова психологія : навч. посіб. / В. В. Чумак. – Бердянськ : Видавець Ткачук О. В., 2015 – 192 с.
ISBN 978-966-2261-00-0

Навчальний посібник містить програмний матеріал для вивчення курсу «Вікова психологія» і включає курс лекцій, плани практичних занять, завдання для самостійної роботи та самоконтролю знань, список рекомендованої та використаної літератури.

Посібник орієнтовано на студентів вищих педагогічних навчальних закладів.

УДК 159.922.6(075.8)
ББК 88.8я73

ISBN 978-966-2261-00-0

© Чумак В. В., 2015
© Видавець Ткачук О. В., 2015

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
ЧАСТИНА I. Лекційний курс	
Тема 1. Предмет, завдання і методи вікової психології	5
Тема 2. Загальна характеристика онтогенезу людської психіки	14
Тема 3. Раннє дитинство	27
Тема 4. Психологічні особливості дошкільного віку	43
Тема 5. Психологічні особливості молодшого шкільного віку	57
Тема 6. Психологія підлітка	70
Тема 7. Психологія ранньої і зрілої юності	91
Тема 8. Вік дорослості	121
ЧАСТИНА II. Практичний курс	
Тема 1. Предмет і завдання вікової психології	142
Тема 2. Методи вікової психології	144
Тема 3. Закономірності психічного розвитку особистості	149
Тема 4. Психічний розвиток дитини до вступу в школу	153
Тема 5. Психологічні особливості молодшого шкільного віку	163
Тема 6. Психологія підлітка	168
Тема 7. Психологія ранньої і зрілої юності	174
Термінологічний словник	183
Список рекомендованої літератури	192

Передмова

Предметом вивчення вікової психології є дослідження закономірностей психічного розвитку людини в онтогенезі.

Навчальний посібник «Вікова психологія» має на меті розкрити загальні питання вікової психології, зокрема, загальнотеоретичні проблеми закономірностей та динаміки психічного розвитку і формування особистості в онтогенезі, наукові підходи до проблеми психічного розвитку особистості, розвиток та формування особистості на різних етапах її індивідуального життя.

Теоретична частина посібника містить основні теми вікової психології: психічний розвиток особистості в ранньому, дошкільному, молодшому шкільному, підлітковому, ранньому і зрілому юнацькому віці, дорослості; розглядається характеристика вікових криз, їх причин, особливості прояву, можливості їх попередження і подолання.

Практична частина посібника «Вікова психологія» орієнтована на розв'язання проблемних ситуацій, містить питання для самоконтролю, тестові завдання, завдання для самостійної роботи.

Оволодіння курсом «Вікова психологія» допоможе студентам вищих навчальних закладів підвищити рівень загальної психологічної підготовки і, тим самим, розширити можливості свого професійного зростання.

Частина І. Лекційний курс

Тема 1

Предмет, завдання і методи вікової психології

Мета:

Навчальна — розкрити предмет, завдання і методи вікової психології; класифікацію методів вікової психології; познакомити студентів з методологією та методикою дослідження психіки людини в різні вікові періоди;

Виховна – визвати інтерес студентів до процесу опанування знаннями з вікової психології, що є основою підготовки майбутнього вчителя. Виховувати професійну майстерність та культуру студентів;

Розвивальна — розвивати культуру педагогічного спілкування студентів; формувати навички правильного використання різних методів та умінь самостійно організовувати психолого-педагогічне дослідження з метою вирішення конкретних навчально-виховних задач.

План

1. Предмет та завдання вікової психології
2. Вимоги до побудови й використання методів психології
3. Класифікація методів вікової психології
4. Характеристика основних методів вивчення особистості

Основні поняття: предмет вікової психології, принципи психології як науки, принцип детермінізму, принцип єдності свідомості та діяльності, принцип розвитку; методи організації дослідження (лонгітюдний, порівняльний і метод зрізів), методи збирання фактичного матеріалу та опрацювання результатів дослідження, інтерпретаційні методи.

Література

1. Волков Б. С. Возрастная психология. В 2-х ч. Ч. 1: От рождения до поступления в школу: учеб. пособие [для студентов вызов, обучающихся по пед. специальностям] / Б. С. Волков. – М. : Владос, 2005. – 366 с.
2. Волков Б. С. Возрастная психология. В 2-х ч. Ч. 2: От младшего школьного возраста до юношества: учеб. пособие [для студентов вызов, обучающихся по пед. специальностям] / Б. С. Волков. – М. : Владос, 2005. – 343 с.
3. Гамезо М. В. Возрастная и педагогическая психология / М. В. Гамезо, Е.А. Петрова, Л.М. Орлова. – М.: Педагогическое общество России, 2003. – 512 с.

4. Заброцький М. М. Основи вікової психології : навч. посіб. / М. М. Заброцький. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2006. – 112 с.
5. Кутішенко В. П. Вікова та педагогічна психологія: курс лекцій : навч. посіб. / В. П. Кутішенко. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 128 с.
6. Практикум по возрастной и педагогической психологии / [под ред. А. И. Щербакова]. – М.: Просвещение, 1987. – 255 с.
7. Савчин М. В. Вікова психологія : навч. посіб. / М. В. Савчин, Л. П. Василенко. – К. : Академвидав, 2005. – 360 с.

1. Предмет та завдання вікової психології

Вікова та педагогічна психологія – дві галузі психологічної науки, які тісно взаємодіють між собою, що визначено загальним об'єктом їх вивчення – людиною, що розвивається, і центральною проблемою наукового аналізу – пошуком відповіді на питання про ролі спадковості й середовища у формуванні психіки людини.

Як вже зазначалося, окремою галуззю психологічної науки є **вікова психологія**. **Предмет** вікової психології – вікова динаміка психіки людини, тобто вікова психологія досліджує закономірності психічного розвитку особистості на різних етапах її життя (в онтогенезі).

Отож, вікова психологія вивчає виникнення й розвиток психічних процесів (відчуттів, сприймання, пам'яті, мислення, мовлення, уяви, емоцій тощо) і властивостей у дітей, підлітків, юнаків та дорослих; зумовлену віком динаміку співвідношень між ними; становлення різних видів діяльності (гри, навчання, праці, спілкування та ін.); формування психічних якостей підростаючої особистості; вікові можливості засвоєння знань; провідні фактори розвитку та формування особистості та ін.

Вікова психологія виявляє структурні зміни, новоутворення, що з'являються з віком у психічній діяльності людини, знаменуючи собою переходи від нижчих до вищих ступенів її розвитку. Вікова психологія розкриває умови, що визначають процес розвитку, співвідношення у цьому процесі природних (спадковості, фізіологічного визрівання організму тощо) і суспільних факторів, за допомогою яких (і через які) реалізуються можливості психічного розвитку людини.

Вікова психологія з'ясовує роль історично вироблених суспільством цінностей (мови, досягнень науки, техніки, мистецтва, суспільних норм поведінки тощо) у формуванні людського індивіда як особистості.

До предмету вікової психології входить вивчення рушійних сил індивідуального розвитку людської психіки, закономірностей переходу від попередніх періодів до наступних, від нижчих стадій до вищих, з'ясування індивідуально-типологічних відмінностей у психічному розвитку дітей, підлітків, молоді та дорослих, встановлення факторів, що їх детермінують тощо.

У загальній структурі вікової психології виділяють дитячу психологію, психологію молодшого школяра, психологію підлітка, психологію ранньої юності, психологію дорослої людини та геронтопсихологію.

Головні завдання вікової психології: 1) розкрити передумови, умови і рушійні сили психічного розвитку людини з моменту народження до глибокої старості; 2) описати динаміку розвитку окремих психічних процесів (пізнавальних, вольових, емоційних) і властивостей формування якостей особистості; 3) визначити віковій індивідуальні особливості діяльності і спілкування. Вікова психологія повинна дати характеристику кожного періоду життя людини, розкрити його специфічні і взаємопов'язані з іншими періодами особливості, показати розходження протікання кожного періоду у людей з різними індивідуально-психологічними характеристиками.

2. Вимоги до побудови й використання методів психології

Характер предмета і принципів психологічної науки визначають її методи. Сучасна наукова психологія зосереджує свої зусилля як на подальшому вивченні психіки, дослідженні теоретичних проблем розвитку й діяльності особистості, так і на розв'язанні практичних завдань оптимізації поведінки та діяльності особистості у галузі науки, виробництва, культури, освіти, медицини тощо.

За своїми методами психологія суттєво відрізняється від інших наук. Специфіка психічної дійсності вимагає розробки й застосування спеціальних методів її пізнання та формування. Тому у створенні свого методичного інструментарію психологічна наука спирається на певні методологічні принципи. Ці принципи з необхідністю визначають вимоги до побудови й використання методів психології. У формуванні цих вимог та підходів до створення методів психологічної науки значну роль відіграли такі дослідники, як П. П. Блонський, Л. С. Виготський, С. Л. Рубінштейн, Б. Г. Ананьєв, Б. М. Теплов, Г. С. Костюк, К. К. Платонов, Б. Ф. Ломов, П. Фресс, Ж. П'яже, Р. Готтсданкер, О. М. Ткаченко, Л. Ф. Бурлачук та багато інших.

Найголовнішими такими вимогами є *об'єктивність, генетичний підхід, системність, особистісний підхід, індивідуалізація, єдність теорії та практики*.

Вимога *об'єктивності* полягає у вивченні об'єктивних умов виникнення та функціонування об'єктивних проявів психічних явищ. Психічні функції неможливо безпосередньо сприймати внутрішнім зором. Наукове вивчення психіки стає можливим завдяки опосередкованому аналізу і синтезу об'єктивних проявів психіки у процесах та продуктах діяльності й поведінки людини. Не варто перебільшувати роль безпосереднього спостереження, інтроспекції у пізнанні власної психіки. Самоспостереженню властива певна суб'єктивність, небезсторонність, а отже й невірність. Адже психіка формувалася у філогенезі як функція сигнального відображення, орієнтації живих істот переважно в зовнішньому світі і значно менше – як засіб відображення внутрішнього світу. Самоспостереження як метод самопізнання може бути корисним, якщо спирається на самозвіт людини про те, що насправді коїться з нею, що вона переживає, чого бажає тощо.

Цінність самоспостереження зростає, якщо його дані поєднуються з результатами об'єктивного дослідження власної психіки засобами планомірного спостереження, експерименту, тестування тощо.

Генетичний підхід полягає у вивченні психічних явищ у динаміці, при переході у філогенезі та онтогенезі з одного рівня розвитку на інший.

Вимога *системності* передбачає вивчення психічного явища як своєї системи, що має свої специфічні закономірності. Ця система може включатися у макросистему і складатися з мікросистем, законам яких має відповідати. Метод психології полягає в урахуванні багатовимірності, ієрархічності психічних явищ. Психолог у дослідженні та в практичній роботі стикається з пірамідою психічних властивостей різного гатунку. Б. Ф. Ломов виділяє три основні підсистеми – когнітивну (в якій реалізується функція пізнання), регулятивну (що забезпечує регуляцію діяльності та поведінки) й комунікативну (яка формується і реалізується в процесі спілкування).

Багаторівневий характер має і детермінація психічних явищ. Однією з форм реалізації системного підходу в психологічному дослідженні є *особистісний підхід*, що передбачає вивчення конкретної особистості в конкретній соціальній ситуації. Кожне психічне явище має розглядатися в контексті цілісної системи психічних властивостей індивіда – його потреб, знань, цілей, продуктивного боку діяльності та поведінки, емоційно-почуттєвої сфери, здібностей до спілкування, особливостей сфери

спрямованості, рис характеру, самосвідомості, досвіду, інтелекту, психофізіології – відповідно до конкретного вікового етапу розвитку.

Вимога *індивідуалізації* полягає у розкритті своєрідності кожної особистості, притаманного їй індивідуального стилю діяльності та поведінки, у визначенні психологічних проблем конкретної особистості та засобів їх розв'язання.

Вимога *єдності теорії та практики* передбачає здійснення корекції, реабілітації, вдосконалення розвитку особистості на основі розкритих закономірностей психіки.

3. Класифікація методів вікової психології

Методи психології доцільно розділити на дві групи: **пізнавальні (дослідницькі) методи; методи активного впливу на особистість.**

Розглянемо першу групу методів. Процес психологічного дослідження складається з ряду етапів: підготовки, збирання, обробки, інтерпретації фактичних даних та формулювання висновків.

На *підготовчому* етапі вивчається стан досліджуваної проблеми, проводяться попередні спостереження, бесіди, анкетування, визначається мета й завдання дослідження. Важливим елементом цього етапу стає гіпотеза – уявлення про очікуваний результат дослідження.

Усі вихідні моменти зумовлюють планування дослідження, вибір контингенту і кількість досліджуваних, місця та часу проведення дослідів, технічне оснащення, отримання попередніх експериментальних даних, форми протоколів, план кількісної (статистичної) та якісної обробки й інтерпретації даних.

На етапі *збирання фактичних даних* використовуються емпіричні методи (експеримент, спостереження, тестування, бесіди тощо). Експериментальні дані фіксуються в протоколі, що має бути достатньо повним і цілеспрямованим, включаючи реєстрацію усіх необхідних параметрів експериментальної ситуації та психічних властивостей.

Етап *обробки даних* передбачає кількісний та якісний аналіз і синтез зафіксованих даних.

На останньому етапі дослідження здійснюються *інтерпретація даних та формулювання висновків*, встановлюється їхня відповідність чи невідповідність вихідній гіпотезі, виявляються нові питання та проблеми, на основі яких формується програма дослідження.

Відповідно до етапів психологічного дослідження доцільно розрізняти чотири групи методів: організаційні, емпіричні, методи обробки даних та інтерпретаційні методи.

4. Характеристика основних методів вивчення особистості

Організаційні методи включають: порівняльний метод, який реалізується зіставленням груп досліджуваних, що відрізняються за віком, видом діяльності тощо; лонгітюдний метод, який виявляється у багаторазових обстеженнях тих самих осіб протягом тривалого часу; комплексний метод, коли той самий об'єкт вивчається різними засобами й представниками різних наук, що дає змогу з різних боків характеризувати особистість.

До групи емпіричних методів належать спостереження і самоспостереження; експериментальні методи; психодіагностичні методи (тести, анкети, опитувальники, соціометрія, референтометрія, інтерв'ю, бесіда); аналіз продуктів діяльності; біографічний метод; трудовий метод.

Методи обробки даних – це кількісні та якісні методи. До кількісних методів належать, наприклад, визначення середніх величин та міри розсіювання, коефіцієнтів кореляції, факторний аналіз, побудова графіків, гістограм, схем, таблиць, матриць тощо. Якісний метод передбачає аналіз і синтез отримання даних, їх систематизацію та порівняння з результатами інших досліджень.

До *інтерпретаційних методів* належать генетичний метод аналізу психологічних даних у процесі розвитку – з виділенням стадій, критичних моментів, суперечностей тощо, а також структурний, системний метод, який передбачає встановлення зв'язків між усіма психічними якостями індивіда. Останній полягає у реалізації особистісного підходу, коли всі психічні властивості розглядаються у цілісній системі.

Розглянемо емпіричні методи отримання фактичних даних про психіку.

Метод *спостереження* полягає у тому, що експериментатор збирає інформацію, не втручаючись у ситуацію. Існує принципова відмінність наукового спостереження від життєвого, яке обмежується реєстрацією фактів і має випадковий неорганізований характер. На противагу йому наукове спостереження базується на певному плані, програмі, фіксації фактів та особливостей ситуації, на аналізі та інтерпретації. Для наукового спостереження характерні перехід від опису фактів до пояснення їхньої суті, формування психологічної характеристики особистості.

У науковій психології використовується також метод *самоспостереження*, який виступає як засіб вивчення, аналізу та синтезу власних вчинків і дій, порівняння своїх думок з думками інших людей. У процесі самоспостереження людина спирається на рефлексію, тобто на розмірковування та переживання щодо власних психічних станів і якостей

особистості. Однак при цьому слід урахувувати схильність людини до суб'єктивізму і додатково застосовувати інші методи.

Головним методом психологічного пізнання вважається *експеримент*. Дослідник активно втручається у діяльність та поведінку досліджуваного для створення необхідних умов, за яких виявляються ті чи інші психологічні факти, явища, якості. В експериментальному дослідженні має бути обов'язковий контроль за умовами перебігу експерименту, за подразниками, що діють на людину, за її реакціями на них. Для встановлення загальних закономірностей розвитку та функціонування психіки до експерименту залучається велика кількість досліджуваних. Практикується й експеримент з однією особою.

Залежно від рівня втручання дослідника у перебіг психічних явищ експеримент може бути *констатуючим*, коли вивчаються наявні психічні особливості без зовнішнього втручання, та *формулюючим*, коли психічні властивості особистості вивчаються в процесі “штучного” цілеспрямованого розвитку з використанням засобів навчання й виховання людини.

За схемою констатуючого експерименту можна також вивчати природу психічних властивостей у процесі їхнього розвитку, для чого застосовуються так звані поперечні та поздовжні зрізи. При *поперечному зрізі* одночасно порівнюються психічні властивості кількох груп досліджуваних, які відрізняються за віком, щоб розкрити динаміку вікового розвитку досліджуваної психічної властивості. Однак при такому підході залишаються поза увагою індивідуальні особливості психіки.

При *поздовжньому зрізі* простежуються зміни у психічних властивостях певних людей протягом тривалого часу (місяці й роки). Це допомагає вивчати розвиток особистості в її цілісності.

За наявністю оснащення психологічний експеримент може бути лабораторним і природним. При *лабораторному експерименті* використовується спеціальна апаратура, наприклад, тахістоскоп – при обстеженні обсягу уваги – або комп'ютер – для пред'явлення тесту. Дії досліджуваного регламентуються інструкцією. *Природному експерименту* властиві звичайні умови, коли досліджуваний не здогадується про власну участь у досліді, а експериментальні умови обмежуються замаскованим включенням дій дослідника або його асистента у спільну з досліджуваним поведінку (скажімо, у гру дітей в дитсадку).

Значного поширення набули *тести*, які використовуються для визначення властивостей особистості, вимірювання рівня розвитку порівняно зі стандартом. Тест складається із завдань або запитань, що

добираються за критеріями валідності (відповідності психічній якості, котра виявляється за його допомогою), надійності (сталості результатів вимірювання), стандартизованості (налагодженості в процесі перевірки на великій кількості піддослідних з визначенням достатнього рівня чутливості) тощо. Інколи тест для свого створення та апробування потребує багато років. За допомогою тестів – а їх уже налічується кілька тисяч – психологи мають змогу перевіряти здібності, навички, уміння, риси характеру й інші якості особистості з метою відбору, контролю, прогнозу, навчання тощо.

Застосування *анкет (опитувальників)* допомагає зберігати фактичний матеріал, що стосується характеру, змісту та спрямованості думок, оцінок, настроїв людей. Недоліком цього методу є певний суб'єктивізм, неможливість контролювати щирість респондентів (тих, хто відповідає на запитання анкети). Для підвищення рівня вірогідності результатів опитування доцільно додатково застосовувати інші методи.

Соціометричний та референтометричний методи забезпечують вивчення стосунків між членами груп, виявляють їхню структуру (лідерів, аутсайдерів тощо) на основі відносно простої процедури вибору одними членами групи інших за параметрами симпатії–антипатії, референтності (стосовно певних цінностей).

Інтерв'ю та бесіда як методи здобуття інформації про особистість, її погляди, самооцінку, ціннісні установки, психічні властивості спираються на попередньо розроблену програму, гнучку стратегію формування запитань залежно від очікуваних та отриманих відповідей. Вони вимагають значної підготовки інтерв'юера, певної майстерності, зокрема здатності викликати довіру до себе, налаштувати людину на відвертість тощо.

Аналіз продуктів діяльності як метод дослідження можливий за наявності об'єктивних (матеріальних або матеріалізованих) наслідків діяльності людини, таких як архівні матеріали, чернеткові записи, щоденники, креслення, варіанти ескізів та малюнків. Їх аналіз дає підстави ретроспективно відтворювати закономірності психічної діяльності особистості, її психічні властивості. Прикладом застосування цього методу є вивчення психологом Б. М. Кедровим наукового архіву Д. І. Менделєєва часів створення ним періодичної системи хімічних елементів та побудова на цій основі психологічної теорії наукового відкриття.

Для *біографічного методу* характерні використання матеріалів, що стосуються особливостей життя людини, її розвитку як особистості, аналіз

важливих подій у її дитинстві, юнацтві, навчанні та трудовій діяльності, внаслідок чого реконструюються характерні риси особистості.

Трудовий метод передбачає включення дослідника у конкретну діяльність (професійну, громадську тощо), оволодіння її технологією, входження у відповідну роль з метою вивчення ніби зсередини її закономірностей. Ефективність трудового методу залежить від здатності дослідника до перенавчання, перевтілення, певного артистизму, рефлексії, об'єктивної фіксації дослідних даних тощо.

Методи активного впливу на особистість. Сучасній науковій психології властиві не лише великі методичні властивості у пізнанні закономірностей психіки, а й здатність за потреби активно впливати на психічні властивості особистості. Потреба у цьому виникає тоді, коли людина потрапляє у ситуації, що травмують психіку— внаслідок міжособистісних конфліктів, стихійного лиха, техногенної катастрофи тощо. В таких випадках застосовуються методи активного психологічного впливу на людину з метою поліпшення її стану, подолання негативних наслідків для психіки. Ці методи може застосовувати тільки професійно підготовлений психолог.

Наведемо деякі з цих методів.

Психологічна консультація проводиться з метою надання людині психологічної допомоги. Під час спеціально організованого спілкування можуть бути актуалізовані додаткові психологічні можливості виходу людини з важкої життєвої ситуації. Психологічна консультація будується за певним планом, який передбачає виявлення причин виникнення проблеми, шляхів та прийомів її вирішення і здатності до цього людини.

Психологічна корекція передбачає подолання певних відхилень у поведінці та діяльності людини засобами вивчення індивідуальних особливостей особистості, їх відповідності вимогам навколишнього соціального та природного середовища, виявлення і подолання існуючих суперечностей, формування нових цілей, цінностей, мотивацій поведінки, розробки програми зміни способу життя, перетворення в ході самопізнання і самовиховання, розвитку здатності до саморегуляції тощо.

Психологічний тренінг (вправи, ділові ігри) застосовується для розвитку здібностей, наприклад, уваги, пам'яті, мислення, уяви тощо. Зокрема, соціально–психологічний тренінг спрямований на розвиток комунікативних, перцептивних, інтеракційних здібностей, що поліпшує здатність людини до міжособистісного спілкування, забезпечує її особистісне зростання. Цей тренінг виконується за певним сценарієм у так званих групах дискусій, Т-групах тощо.

Психологічна терапія та реабілітація – це система спеціальних психологічних методів оздоровчого впливу на людину для нормалізації її психічного стану – під час перебування у важкому стресі, при психогеніях (непатологічних станах психіки). У процесі психологічної терапії та реабілітації широко застосовуються техніка гіпнозу, аутогенного тренування, арттерапія (оздоровлення мистецтвом), терапія творчим самовираженням, трудотерапія тощо.

Отже, сучасна наукова психологія має в своєму розпорядженні широкий арсенал методів активного дослідження, пізнання та впливу на психіку людини, щоб допомогти їй у складних умовах нинішнього напруженого, динамічного життя. Тому психологія займає гідне місце серед інших наук про людину.

Тема 2.

Загальна характеристика онтогенезу людської психіки

Мета:

Навчальна – розкрити сутність процесу психічного розвитку особистості з позицій матеріалістичної психології.

Виховна – виховувати особистісні якості студентів: вимогливість, наполегливість, почуття відповідальності.

Розвивальна – розвивати розумову самостійність та логічне мислення студентів.

План

1. Характерні риси та умови розвитку психіки (психічного розвитку)
2. Навчання, виховання і розвиток
3. Рушійні сили розвитку психіки
4. Періодизація психічного розвитку

Основні поняття: філогенез, онтогенез, генотип, нерівномірність психічного розвитку, сенситивні періоди психічного розвитку, пластичність психіки, внутрішні суперечності психічного розвитку, соціальна ситуація психічного розвитку, актуальний рівень психічного розвитку, зона найближчого розвитку, вікові періоди та кризи, основні фактори психічного розвитку, провідна діяльність, акселерація, основні новоутворення.

Література

1. Волков Б. С. Возрастная психология. В 2-х ч. Ч. 1: От рождения до поступления в школу: учеб. пособие [для студентов вызов,

- обучающихся по пед. специальностям] / Б. С. Волков. – М. : Владос, 2005. – 366 с.
2. Волков Б. С. Возрастная психология. В 2-х ч. Ч. 2: От младшего школьного возраста до юности: учеб. пособие [для студентов вызов, обучающихся по пед. специальностям] / Б. С. Волков. – М. : Владос, 2005. – 343 с.
 3. Гамезо М. В. Возрастная и педагогическая психология / М. В. Гамезо, Е. А. Петрова, Л. М. Орлова. – М.: Педагогическое общество России, 2003. – 512 с.
 4. Заброцький М. М. Основи вікової психології : навч. посіб. / М. М. Заброцький. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2006. – 112 с.
 5. Кутішенко В. П. Вікова та педагогічна психологія: курс лекцій : навч. посіб. / В. П. Кутішенко. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 128 с.
 6. Практикум по возрастной и педагогической психологии / [под ред. А. И. Щербакова]. – М.: Просвещение, 1987. – 255 с.
 7. Савчин М. В. Вікова психологія : навч. посіб. / М. В. Савчин, Л. П. Василенко. – К. : Академвидав, 2005. – 360 с.

1. Характерні риси та умови розвитку психіки (психічного розвитку)

Онтогенез людини – це її становлення як організму та як особистості. Це цілісний процес, який виражається в різних формах – морфологічних, фізіологічних, психічних і соціальних.

Розвиток – це зміни живої людської системи, зміни не випадкові, а необхідні, послідовні і прогресивні, тобто характеризують її рух від нижчих до вищих рівнів життєдіяльності.

Розвиток – безперервний процес, що виявляється у кількісних і якісних змінах людської істоти. Розвиток є там, де народжується щось нове і відживає старе.

Кількісні зміни виявляються у фізичному зростанні організму (розмірів окремих органів та частин тіла, вага тіла, м'язової сили, швидкість рухів тощо). Але фізичний розвиток полягає і в якісних змінах організму.

Якісні зміни відбуваються:

- у функціонування нервової системи (спочатку її регуляційні функції здійснюються безумовно-рефлекторними зв'язками, далі в її роботу

включаються умовно-рефлекторні зв'язки). Змінюється з віком співвідношення 1 та 2 сигнальних систем у внд дитини.

- у психічному розвитку кількісні зміни виявляються у збільшенні кількості навичок, асоціацій, у зростанні кола уявлень, знань про навколишній світ, активного словника дитини, об'єму її уваги, сприймання, пам'яті, швидкості реакцій тощо.

Риси розвитку психіки:

1) Виявлено, що розвиток психічних функцій часто відбувається нерівномірно. В ньому чергуються фази прискорення й уповільнення, що спостерігається і у фізичному розвитку. При цьому фази уповільнення не означають застою, зупинки росту, вони – нагромадження сил, яке веде до подальшого прискорення розвитку.

2) Психічний розвиток має “хвильовий” характер, іде ніби хвилями, й до цього ж, асинхронно: коли розвиток одних функцій прискорюється, розвиток інших – уповільнюється.

Якісні зміни відбуваються протягом усіх етапів онтогенезу людської психіки. Вони пов'язані з фізичним розвитком. Якісних змін зазнають як окремі психічні процеси, так і психіка в цілому.

Наведемо деякі приклади:

1) *Спочатку сприймання об'єктів є складовим моментом актів спілкування дитини з дорослими, які її доглядають, хапальних та інших дій. Далі – воно стає особливою перцептивною дією, спрямованою на розглядання об'єктів, їх обстеження, виділення характерних ознак, утворення цілісних їх образів.*

У міру набування дитиною досвіду з дій складаються різні види її діяльності: гра, виконання доручень дорослих, навчання тощо.

2) *Якісні зміни виявляються у процесах запам'ятання і відтворення (нагадую, це – процеси пам'яті), які є важливою внутрішньою умовою психічного розвитку. Спочатку у дитини ці процеси мають мимовільний, а потім – довільний характер, тобто вони стають особливими діями – мнемічними. Дитина стає здатною не тільки відтворювати образи раніше сприйманих об'єктів, а й уявляти такі ситуації, яких не було раніше.*

3) *Новонароджена дитина ще не мислить і не говорить. З розвитком психічних функцій у неї зароджується мислення у наочно-дійовій формі – дитина починає мислити сприймаючи і маніпулюючи предметами. За допомогою мовлення мислення стає наочно-образним – і далі – понятійним, для якого характерні абстрактні форми мислення.*

Якісних змін зазнає і мовлення як засіб спілкування з іншими людьми та як знаряддя пізнавальної діяльності.

4) Від народження у дитини є елементарні безумовно-рефлекторні емоції (задоволення, незадоволення, страх, гнів), пов'язані з її органічними потребами в їжі, теплі, захисті. Їх емоційний розвиток далі виявляється у виникненні емоцій умовно-рефлекторного характеру, нових видів емоцій і почуттів, пов'язаних із становленням специфічно людських потреб.

5) Кожному віку властива своя провідна діяльність, в якій передусім задовольняються актуальні потреби індивіда – гра – навчання – трудова діяльність.

Провідна діяльність – діяльність, яка властива певному віковому періоду за періодизацією й яка сприяє виникненню психічних новоутворень, характерних для цього вікового періоду.

Новоутворення – якісні особливості, які характерні для певного вікового періоду. Наприклад, у ранньому віці – формування потреби у спілкуванні з іншими людьми, у молодшому шкільному віці – довільність психічних процесів, рефлексія (внутрішній план дії).

Соціальна ситуація розвитку – особливе поєднання внутрішніх процесів розвитку і зовнішніх умов, які є типовими для кожного вікового етапу й які зумовлюють динаміку психічного розвитку та нові якісно-своєрідні психічні новоутворення даного періоду.

З розвитком психічних процесів, різних видів діяльності складаються і психічні властивості індивіда. Такими є розумові, емоційні, вольові, моральні, трудові якості індивіда, характерні риси його свідомості і самосвідомості.

З утворенням системи цих психічних властивостей підрастаючий людський індивід стає особистістю, здатною усвідомлювати навколишню діяльність, виділяти себе із середовища, виходити за межі минулого і теперішнього, проектувати своє майбутнє, усвідомлювати норми суспільної поведінки і керуватися ними.

Розвиток свідомості особистості полягає у формуванні її наукового світорозуміння, ідейних переконань.

Онтогенез людської психіки являє собою єдність свідомого і несвідомого. Він починається з досвідомих форм – і далі – прояви свідомості і самосвідомості, які виразно виступають вже в ранньому віці, зокрема у вживанні дитиною займенника “Я” (“Я сам”).

3) Психіка людини формується як дедалі ускладнювана і структурно організована динамічна система. Нові якості, що виникають у психічному розвитку індивіда, являють собою складні структури.

Кожна нова психічна структура виникає на основі попередньої, а не на чистому місці. Вона утворюється з того, що вже є в індивіда.

Отже, онтогенез людської психіки має прогресивний характер (перехід від нижчих до вищих форм, від менш до більш досконалих форм психіки).

4) Але це не означає, що процес індивідуального розвитку організму йде прямолінійно. У ньому спостерігаються ніби повернення до пройдених етапів, повторення на новій основі раніше пережитих взаємовідносин індивіда з суспільним середовищем. Образно кажучи, цей процес іде не по прямій, а по спіралі.

5) Всі індивіди проходять однакові ступені психічного розвитку, але проходять по-різному. Існують типологічні й індивідуальні відмінності у самому процесі розвитку та його результатах.

Вони виявляються у функціональних особливостях нервової системи, у розумових, емоційних, моральних, волевих якостях, потребах, інтересах, здібностях дітей. У процесі розвитку складається неповторна індивідуальна своєрідність особистості.

Психічний розвиток людського індивіда – обумовлений процес. Історія окремого індивіда аж ніяк не може бути відірвана від історії попередніх або сучасних йому індивідів, а визначається нею.

Історія попереднього розвитку людського життя впливає на його розвиток двома шляхами: біологічним і соціальним.

Людський індивід розвивається як біологічна істота і водночас як представник людського суспільства. У зв'язку з цим і виникла проблема ролі біологічного і соціального у становленні індивіда як особистості. В її розв'язанні здавна виявилися дві протилежні точки зору.

Висновок: в онтогенезі людської психіки має місце єдність біологічних і соціальних умов, в якій провідна роль належить соціальним.

Онтогенез людського організму визначається біологічною спадковістю.

Розвиток людського організму відбувається за певною програмою, заданою в його генотипі.

Генотип визначає анатомо-фізіологічну структуру організму, його морфологічні і фізіологічні ознаки, що відрізняють людину від тварин, будову нервової системи, стать організму, стадії його дозрівання, а також ряд індивідуальних, морфологічних і функціональних особливостей:

певну групу крові, особливості обміну речовин, динамічні властивості нервових процесів, деякі анатомічні й фізіологічні аномалії.

Генотип обумовлює безумовно-рефлекторні мозкові структури, з якими дитина народжується й які регулюють перші акти поведінки дитини.

Людський індивід від народження наділений природними “життєвими силами”, які існують в ньому у вигляді задатків.

Задатки – не готові психічні властивості, а природні можливості їх виникнення і розвитку. Вони реалізуються тільки в людських умовах життя індивіда за допомогою засобів, створених суспільством.

Генотип організму визначає його ознаки і властивості (або фенотип). Ці ознаки і властивості залежать не тільки від хромосомного апарату і генів людини, а й від зовнішніх умов.

Незважаючи на велику стійкість генів, вони можуть піддаватися дії таких шкідливих факторів як радіація, опромінення, інтоксикація та ін. Внаслідок цього виникають відхилення від норм розвитку. Значна їх частина породжується умовами утробного життя організму. Такі аномальні ознаки розвитку є природженими, але не спадковими. Отже, не все природжене обумовлюється спадковістю, тобто генотипом.

Знання походження аномальних ознак організму дає можливість попереджати появу деяких аномалій неспадкового походження.

Зв'язок задатків з майбутніми психічними властивостями індивіда складний і багатозначний. На основі однакових задатків можуть розвиватися і розвиваються залежно від суспільних умов життя індивіда різні психічні властивості.

Задатки в ході цього процесу теж розвиваються: їх розвиток відбувається в напрямку спеціалізації.

Наприклад, схильність до наукової діяльності проявляється і розвивається в якихось певних її галузях. Але для цього потрібні сприятливі суспільні умови. Якщо немає таких умов, задатки можуть взагалі не проявлятися.

На основі однакових типів нервової системи часто формуються різні характерологічні риси людей, і навпаки, люди схожі за своїми характерами.

Показовими щодо цього є дані про схожість у розвитку дітей-близнюків за однакових і різних умов їх життя й виховання. Схожість у психічному розвитку однайцевих близнюків, тобто таких, що розвиваються з однієї яйцеклітини і мають ідентичні генотипи, збільшується, якщо вони виховуються спільно, і зменшується, коли

виховання їх здійснюється різними методами. Різниця між близнюками стає більшою в міру переходу від простих до складних психічних функцій і властивостей.

Із вищесказаного випливає, що не можна прямолінійно співвідносити відмінності в здібностях і характерологічних рисах людей з їх природними задатками. Ці відмінності – результат індивідуальної історії розвитку дитини, зумовленої не тільки природними даними, а й суспільними обставинами і діяльністю самої дитини.

Немає сумніву в тому, що спадковість відіграє свою роль в індивідуальних відмінностях задатків.

Суспільні умови психічного розвитку

Суспільна система, в якій народжується індивід і в життя якої поступово включається, впливає на його розвиток історично виробленими шляхами. Духовні надбання попередніх поколінь передаються новому поколінню через спілкування дітей із старшим поколінням. Вони втілюються в знаряддях праці, у мові, витворах науки, техніки й мистецтва, у звичаях, нормах суспільної поведінки.

Молодше покоління поетапно оволодіває цими матеріальними і духовними цінностями.

Середовище дитини – це предмети, явища природи, люди, що оточують її, їх взаємини, створені ними речі, духовні цінності. Але не все те, що оточує дитину, є середовищем її розвитку. Впливають на неї тільки ті зовнішні умови, з якими вона вступає в активний зв'язок. З розвитком дитини змінюються умови її життя, стає доступним те, що раніше не було таким. Спочатку середовищем для дитини є її сім'я. Пізніше в життя дитини входять вихователі та інші діти з дитячого садочку.

Згодом основним середовищем стає школа, колектив педагогів і товаришів, шкільні і позашкільні групи, широке суспільне оточення, впливи якого здійснюються через радіо, телебачення, кіно, газети, журнали тощо.

Впливи суспільного середовища на психічний розвиток індивіда залежать від розвитку його здатності сприймати об'єкти, від становлення його потреб і прагнень. В міру їх формування індивід стає вибірково сприятливим до впливів середовища, чутливим до того, що відповідає його життєвим прагненням і байдужим до того, що не пов'язується з ними. Те, що приваблює школяра-дошкільника, втрачає значення для молодшого школяра і т.д. Життєві зв'язки школяра із суспільним середовищем різні в підлітковому й юнацькому віці.

Органічне дозрівання індивіда і його вrostання у людську культуру злиті в єдиний процес – у цьому полягає основна специфіка психічного розвитку людського індивіда. Взаємодія цих факторів здійснюється через активність дитини.

Навіть в одній сім'ї діти нерідко розвиваються по-різному залежно від того, як складаються їх ділові взаємовідносини з навколишнім світом, як здійснюється виховання дітей.

2. Навчання, виховання і розвиток

Єдність суспільного і природного в онтогенезі людської психіки виявляється у взаємозв'язку дозрівання, навчання і виховання.

Дозрівання являє собою визначене генотипом послідовне становлення всіх систем організму, у тому числі і нервової системи. Функціонування нервової системи викликає зміни її поведінки, виникають умовно–рефлекторні акти. Такі зміни є першими проявами учіння. Разом з цим учіння сприяє дозріванню нервової системи.

Процес учіння розпочинається у грудному віці. Дитина навчається у процесі контакту з близькими для неї дорослими: дитина наслідує їх дії, маніпулює предметами, грається з ними, виконує якісь доручення тощо. Вже на цьому етапі дитина не тільки набуває власного досвіду, а й засвоює досвід інших людей.

Спочатку її учіння є складовим моментом щоденного спілкування з дорослими, гри, а потім воно виділяється в особливу діяльність, спрямовану на оволодіння знаннями, вміннями і навичками.

Учіння – основна діяльність, характерна для шкільного віку, їй підпорядковуються інші види діяльності (гра, праця).

Учіння виступає як форма прояву її розвитку і як основний його фактор. Поза учінням немає психічного розвитку.

Учіння скеровується навчанням, яке являє собою складну систему способів керування учбовою діяльністю молодого покоління.

Навчання сприяє розвитку пам'яті учнів, переходом від мимовільних до довільних способів запам'ятання й відтворення. Воно є вирішальним фактором розвитку мислення й мовлення, переходів від нижчих до вищих ступенів мисленнєвої і мовної діяльності.

Учбова діяльність має складну психологічну структуру. Вона включає такі компоненти:

- а) мету (завдання);
- б) об'єкти (дані практично, наочно або вербально);
- в) мотиви;

г) способи дій, за допомогою яких перетворюються об'єкти;

д) результати дій (прогресивні психічні зміни в учнів).

Учбова діяльність – це і спілкування учнів з учителем і між собою. Вона ставить свої вимоги до уваги учнів, до свідомої вольової регуляції дій, наполегливості у переборенні труднощів.

Учіння здійснюється і в трудовій діяльності, спрямованій на досягненні виробничих цілей.

Навчання робить важливий внесок у формування світогляду учнів, їх свідомості і самосвідомості, моральних якостей.

Навчання сприяє розвитку основних компонентів, загальних і спеціальних здібностей учнів, задатків. Щоб виявити і розвинути свої задатки, кожному індивіду треба вчитися.

Від навчання, його змісту, форм і методів залежать темпи переходу індивіда від нижчих до вищих ступенів розумового розвитку. Добре організоване навчання значно прискорює цей процес, процес переходу (В. В. Давидов, Д. Г. Ельконін, Л. В. Занкова та ін.).

Навчання і розвиток взаємопов'язані. Навчання не тільки використовує наявні в учнів можливості, а й розвиває їх. Згідно з поглядами Ж. Піаже, онтогенез психіки, розвиток інтелекту – стихійний процес, підпорядкований оптимальним строкам (сенситивні періоди) для розвитку і становлення окремих видів психічної діяльності. Причина сенситивності: біологічне дозрівання мозку. Отже, процес навчання має пристосовуватися до наявного, вже досягнутого рівня психічного розвитку дитини, визначатися ним.

Принципово іншим є підхід, що витікає з культурно-історичної концепції розвитку людської психіки Л. С. Виготського і послідовно розробляється у вітчизняній психології (Л. І. Божович, Г. С. Костюк, С. Д. Максименко, Н. О. Менчинська, О. М. Леонтьєв, А. В. Петровський, Д. Б. Ельконін, М. Л. Смульсон та ін.). Л. С. Виготський визначив, що учіння, орієнтоване на вже завершені цикли розвитку, не веде за собою процес розумового розвитку, а плететься у нього в хвості. Лише те учіння продуктивне, що йде попереду розвитку. Досліджуючи, що учень може самостійно виконати (розв'язати задачу та ін.), визначається «рівень актуального розвитку» (розвиток вчорашнього дня). Вивчаючи, що він може виконати (розв'язати проблемну задачу та ін.) у співпраці з дорослими, визначається як розвиток завтрашнього дня («зона найближчого розвитку»).

Виховання й розвиток особистості

Навчання здійснює і виховні функції у формуванні підростаючої особистості. Важливу роль у цьому процесі відіграє життя підростаючої особистості в колективі. В ньому створюються важливі для розвитку кожного його члена життєві взаємовідносини: співробітництво, взаємодопомога, керування, підлеглість та ін., виділяються певні функції і ролі, визначаються певні вимоги до поведінки, складається певна система оцінок поведінки.

У колективі індивід реалізує себе, самостверджується. Колективне життя стає джерелом позитивних і негативних переживань його членів, має важливе значення у формуванні морального досвіду, самосвідомості, засвоєнні суспільних моральних норм.

Виховання успішно досягає своєї мети, якщо воно пробуджує у вихованці прагнення до самовиховання. Тут вихованець виступає не тільки як об'єкт, а й як суб'єкт виховного процесу.

Виховання по-різному керує розвитком особистості залежно від того, як вихователі охоплюють своїм контролем усю систему різноманітних факторів цього процесу поєднують вимоги і повагу до учнів (А. С. Макаренко).

Можливості виховання великі, але не безмежні. По-перше, виховання залежить від рівня розвитку суспільства. По-друге, від вікових та індивідуальних особливостей вихованців.

Отже, між вихованням і розвитком особистості є взаємний зв'язок. Завдяки виховання індивід стає особистістю. Водночас саме виховання змінює форми і зміст з розвитком особистості.

3. Рушійні сили розвитку психіки

Зовнішні і внутрішні умови психічного розвитку взаємопов'язані між собою.

Зовнішні умови – це умови природного і суспільного середовища, потрібні для існування індивіда, його життєдіяльності, навчання, освіти і праці, для реалізації можливостей його розвитку. Зовнішні умови завжди діють через внутрішні, що є у самому індивіді. Від природи індивіда, його потреб та інших суб'єктивних властивостей залежить, що саме із зовнішнього середовища є для нього значущим.

Зовнішні і внутрішні умови є протилежностями, але вони не тільки взаємопов'язані, а й переходять одна в одну. Зовнішнє, засвоюючись індивідом, стає внутрішнім надбанням. Відбувається “інтеріоризація” дій і водночас – виявляти ці дії назовні – “екстеріоризація”.

Співвідношення зовнішнього і внутрішнього змінюється у ході розвитку індивіда, на різних етапах цього процесу. Те, до чого індивід був байдужим, набуває для нього значення і привабливості.

Внутрішні суперечності, що виникають в житті людини, спонукають до активності, спрямованої на їх подолання. Одні суперечності долаються – інші ведуть до нових дій. Людина розвивається як система, що сама себе вдосконалює.

Одна з основних суперечностей – розходження між новими потребами, цілями, прагненнями особистості і рівнем оволодіння засобами, необхідними для їх задоволення.

У навчальній діяльності школярів постійно виникають розходження між новими пізнавальними цілями, завданнями і наявними в них способами дій, між новими ситуаціями і попереднім досвідом учнів. Ці суперечності розв'язуються шляхом вироблення нових способів дій, операцій узагальнених прийомів розумової діяльності.

Навчання систематично викликає такі внутрішні суперечності, спонукаючи учнів до активної діяльності, спрямованої на їх усунення.

Діалектичні суперечності виникають також між досягнутим рівнем розвитку індивіда і способом його життя, місцем, яке він посідає в системі суспільних відносин. Спосіб життя індивіда перестає його задовольняти, він відстає від його можливостей. У підростаючої особистості виникає прагнення розширити свої взаємини з навколишнім середовищем, включитися в нові види суспільно значущої діяльності.

Діалектичний характер розвитку особистості виявляється і в становленні окремих сторін її психічного життя. Діалектичними є переходи від нижчих до вищих ступенів розвитку психічних процесів (мислення, мовлення, пам'яті та ін.), від аналітичного виділення різних ознак об'єктів до синтетичного їх відображення.

Внутрішні суперечності мають місце в становленні нових потреб і мотивів діяльності. Вже в дошкільному віці виникають ситуації, коли дітям доводиться віддавати перевагу мотивам суспільного порядку (зробити щось корисне вдома чи піти погуляти).

Суперечностями характеризується і розвиток емоцій, розвиток довільної регуляції поведінки підростаючої особистості (формування самостійності, моральної волі).

Навчання і виховання сприяють не тільки переборенню внутрішніх суперечностей, а й їх виникненню. Вони ставлять нові цілі, завдання і вимоги перед вихованцями і допомагають їм знаходити адекватні способи переборення труднощів.

Якщо суперечності не переборюються, виникають затримки у розвитку, які іноді набувають кризового характеру.

Розвиток психіки не зводиться до чисто кількісних змін, наприклад, збільшення обсягу уваги, довільності процесів, зменшення імпульсивних дій та ін.

Розвиток психіки в певні вікові періоди пов'язаний з появою під впливом навчання і виховання так званих новоутворень. Саме вони є тими показниками, на які слід зважати при включенні дитини в той чи інший вид діяльності.

У зв'язку з цим у психології існує поняття провідного виду діяльності, який на конкретному віковому етапі обумовлює головні зміни в психіці індивіда, в його психічних процесах і психічних властивостях.

Термін “провідна діяльність” визначається за параметром найбільшого впливу діяльності на психічний розвиток індивіда, наприклад, гра – на розвиток дошкільника, хоча в доступній формі дитина–дошкільник займається і навчальною і трудовою діяльністю.

Основні закономірності розвитку психіки

Нерівномірність психічного розвитку.

Вона полягає в тому, що навіть за найсприятливіших умов навчання і виховання різні психічні прояви не розвиваються рівномірно. Одні забігають вперед, інші – відстають. Як зазначали Л. С. Виготський і О. М. Леонтьєв, існують оптимальні строки (сенситивні періоди) для розвитку і становлення окремих видів психічної діяльності. Причина сенситивності: біологічне дозрівання мозку. Наприклад, граматичне мислення може сформуватися тільки на основі вже сформованої здатності мислити абстрактно.

Інтеграція психічного розвитку.

Розвиток психіки здійснюється в напрямку від малосистематизованого сполучення різних фрагментарних психічних станів до переростання їх в чітко окреслені психічні процеси, стани і якості.

Пластичність і компенсація.

Пластичність має своєю фізіологічною основою пластичність нервової системи, на яку вказував І. П. Павлов. Компенсація – заміна однієї функції іншою слабшою чи сильнішою в ході навчання і виховання.

4. Періодизація психічного розвитку

Поняття про періоди розвитку

Психічний розвиток у дитинстві проходить ряд періодів, які послідовно змінюють один одного.

Кожний період – це відрізок життєвого шляху підростаючого індивіда і водночас певний ступінь його розвитку як особистості з характерними для нього відносно стійкими якісними особливостями.

У межах кожного періоду відбуваються як кількісні, так і якісні зміни психіки, які дають підстави виділяти в ньому певні стадії.

У зв'язку з цим кажуть, що онтогенез людської психіки має періодичний і стадіальний характер. Крім цього, у межах кожної стадії виділяють фази.

Наприклад: у періоді раннього дитинства виділяють стадію немовляти, а в межах цієї стадії – фаза новонародженості.

Критерії визначеності періодів:

- провідна діяльність;
- характеристика соціальної ситуації розвитку для кожного віку;
- зміст і форми навчання і виховання;
- відповідний рівень розвитку свідомості і самосвідомості індивіда.

Деякі дослідники вважають, що переходи від одного періоду до іншого закономірно набувають кризового характеру. Ця думка є дискусійною. Численні життєві факти говорять, що кризові періоди зумовлені індивідуальними особливостями виховних ситуацій розвитку окремих дітей.

Періоди дитинства:

1. Пренатальний період – від зачаття до пологів;
2. Натальний період – пологи;
3. Період новонародженості – від народження до 2 місяців;
4. Ранній дитячий вік (до 3-х років):
 - стадія немовляти (0-1);
 - раннє дитинство (1-3).
5. Дошкільний вік (3-6-7 років). Його поділяють на:
 - молодший дошкільний вік – 4-й рік;
 - середній дошкільний вік – 5-й рік;
 - старший дошкільний вік – 6-7-й рік.
6. Молодший шкільний вік (зріле дитинство) – 1-4 класи (від 6-7 до 10-11 років);
7. Дорослішання:

- підлітковий (середній шкільний) вік – 4-8 класи (від 11 до 14 років) у дівчаток, 5-9 класи (від 12 до 15 років) у хлопчиків;
 - рання юність (старший шкільний вік) – 10-11 класи (від 15-16 до 17-18 років);
 - зріла юність – від 18 до 20 років.
8. Дорослість:
- рання дорослість – від 20 до 40 років;
 - зріла дорослість – від 40 до 60 років.
9. Старість – після 60 років.

У кожному віці виділяють 2 стадії, які не мають постійних назв.

Ранньому дитинству передуює пренатальний (дородовий) період, який не є об'єктом психологічного вивчення, але враховується у характеристиці онтогенезу психіки, зокрема її індивідуальних особливостей.

Кожному періоду відповідають свої особливості фізичного розвитку індивіда.

Тема 3.

Раннє дитинство

Мета:

Навчальна – розкрити перші стадії раннього дитинства, соціальну ситуацію розвитку, характеристику психічних процесів переддошкільника.

Виховна – виховувати самостійність та критичність мислення студентів.

Розвивальна – розвивати навички діагностування особистісних проявів переддошкільника.

План

1. Перші стадії раннього дитинства
2. Раннє дитинство:
 - а) соціальна ситуація розвитку та новоутворення даного віку;
 - б) характеристика психічних процесів;
 - в) соціальна поведінка та розвиток самосвідомості дітей переддошкільного віку.

Основні поняття: сутність поняття «онтогенез», рушійні сили та умови розвитку психіки дитини до навчання в школі; стадії психічного розвитку дитини; анатоμο-фізіологічні особливості переддошкільника; розвиток пізнавальних процесів.

Література

1. Волков Б. С. Возрастная психология. В 2-х ч. Ч. 1: От рождения до поступления в школу: учеб. пособие [для студентов вызов, обучающихся по пед. специальностям] / Б. С. Волков. – М. : Владос, 2005. – 366 с.
2. Волков Б. С. Возрастная психология. В 2-х ч. Ч. 2: От младшего школьного возраста до юношества: учеб. пособие [для студентов вызов, обучающихся по пед. специальностям] / Б. С. Волков. – М. : Владос, 2005. – 343 с.
3. Гамезо М. В. Возрастная и педагогическая психология / М. В. Гамезо, Е. А. Петрова, Л. М. Орлова. – М.: Педагогическое общество России, 2003. – 512 с.
4. Заброцький М. М. Основи вікової психології : навч. посіб. / М. М. Заброцький. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2006. – 112 с.
5. Кутішенко В. П. Вікова та педагогічна психологія: курс лекцій : навч. посіб. / В. П. Кутішенко. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 128 с.
6. Практикум по возрастной и педагогической психологии / [под ред. А. И. Щербакова]. – М.: Просвещение, 1987. – 255 с.
7. Савчин М. В. Вікова психологія : навч. посіб. / М. В. Савчин, Л. П. Василенко. – К. : Академвидав, 2005. – 360 с.

1. Перші стадії раннього дитинства

Пренатальна стадія та її фази

Онтогенез людини розпочинається ще до її народження. Ранньому дитинству передуює пренатальна (дородова) або утробна, стадія існування дитини. В організмі матері створюються оптимальні умови для розвитку зародка; тобто ті умови, які відповідають його фізіологічним особливостям, в яких він захищений від температурних коливань, від травм та впливу хвороботворних мікробів.

Весь період утробного розвитку дитячого організму нормально триває 9 місяців (280 днів) і проходить протягом цього часу 2 фази:

- 1) ембріональна (протягом перших 3-х місяців);
- 2) фетальна (від 3-х місяців до народження).

В ембріональній фазі людський зародок проходить скорочено основні стадії еволюції живих організмів, тобто стадії філогенезу, від одноклітинних істот до приматів.

У фетальній стадії він стає плодом, набуваючи виразних людських рис, які виявляються в побудові тіла, голови, нервової системи.

Швидко розвивається головний мозок. У його корі, утворення якої починається вже на 8-му тижні, після 4-х місяців посилюється ріст зовнішнього її шару, внутрішній шар росте повільніше, внаслідок цього утворюються борозни і звивини. Формуються інші шари головного мозку, кора набуває шестишарової будови, характерної для мозку дорослої людини, складаються механізми безумовних рефлексорних актів.

Вже на цьому етапі розвитку дитячого організму мають місце різні рефлексорні акти і спонтанні рухи плода, виявлено наявність начатків тактильної, температурної, больової, вестибулярної, звукової, вібраційної, смакової, нюхової чутливості. Експериментально доведено можливість утворення умовних рефлексів у плода та у недоношених дітей.

Ці факти доводять, що в останні місяці свого утробного існування плід може не тільки реагувати на різні зміни середовища, а й переживати перші відчуття.

Стадія немовляти, фаза новонародженості

В стадії немовляти (0-1) виділяють коротку, але надзвичайно важливу фазу новонародженості. Її справедливо вважають критичною. Починається вона з акту народження, що являє собою радикальну зміну способу життя дитини, перевірку її готовності до нових умов життя “Ніколи людина не стоїть так близько до смерті, – писав П.П. Блонський, – як у години свого народження”.

Фаза новонародженості триває до 4-х тижнів, протягом яких організм дитини певною мірою адаптується до нового середовища.

Анатомо-фізіологічні ознаки новонародженості дитини:

- відносно велика голівка і короткі ніжки;
- у тілі її 70% води;
- вага $\approx 3-3,5$ кг, довжина тіла ≈ 50 см;
- м’язи і зв’язки дуже слабкі, кістки не зміцніли;
- нервова система морфологічно вже складена, але нервові механізми ще не сформовані;

звідси – дифузний характер усіх реакцій дитини (не чіткий, хаотичний);

- вага головного мозку становить ≈ 400 г;
- у корі великих півкуль є основні борозни і звивини, така сама кількість нервових клітин, що у мозку дорослої людини. Але вони мають невеликі резерви працездатності (швидко втомлюються).

Тому в перші дні та тижні життя дитина майже увесь час спить (≈ 20 годин на добу).

Активність новонародженої дитини виявляється в сенсорних і моторних реакціях, що мають вроджений характер. Змінюється спосіб живлення дитини, стає активним процесом. Дитина прагне їсти і у зв'язку з цим виникає перша орієнтувальна активність на їжу (пошук ротом, поворот голівки, ссальні рухи). Нейрофізіологічні механізми, які забезпечують прийом їжі, перебувають у дитини у стані готовності.

Основним пізнавальним органом дитини в перші дні й тижні життя є рот. Пов'язані з харчуванням рухи найбільш сформовані й енергійні. Звідси зрозуміло, яке важливе значення має природне годування дитини. У ньому бере участь широкий комплекс рефлексів – нюхових, смакових, температурних, тактильних, вестибулярних, що позитивно впливає не лише на її швидкий фізичний, а й на психічний розвиток.

Крім харчових рефлексів, для життя дитини потрібні також складні рухи грудної клітини та діафрагми, що забезпечують нормальне її дихання. Крик як безумовна реакція на дефіцит кисню в момент народження дитини являє собою перший безумовно-рефлекторний акт. Він є умовою і показником глибокого, енергійного вдихання повітря. Пізніше він стає і реакцією на різні неприємні подразнення (холод, голод, біль, незадоволення потреб...).

Крик виконує 2 функції: службово-фізіологічну і умовно-комунікативну (інформативну).

У новонародженої дитини є багато захисних рухів:

- 1) активно захисні рухи: розширення і звуження зіниць очей, мигання, зажмурювання, чхання, кашель, здригання та ін.;
- 2) пасивно захисні рухи: насторожування, завмирання, затихання та ін.

До захисних механізмів належать і рефлекси чіпляння:

- 1) якщо доторкнутися паличкою до долоні дитини, вона міцно стискає паличку і може 3-4 хвилини висіти, утримуючи свою вагу;
- 2) якщо різко опустити дитину вниз, вона намагається вхопитися руками за щось у повітрі;
- 3) якщо доторкнутися до ступні, пальчики дитини то стискаються, то розчепірюються.

Протягом першого року деякі безумовні рефлекси зникають, бо втратили своє біологічне значення (чіпляльна поведінка), і стає основою для вироблення умовних рефлексів.

Чутливість аналізаторів

У перші дні після народження найбільше значення мають філогенетично зовнішні аналізатори (смаковий, нюховий, шкірний, температурний, вестибулярний) і відповідні їм форми чутливості.

Добре розвинена у дитини тактильна чутливість: особливо чутливими є обличчя дитини, поверхні долонь та підошов, шкіра спини. Інші ж поверхні тіла малочутливі.

Новонароджені діти розрізняють смаки й запахи (солодке від кислого, сильно пахучі речовини: апельсини, м'ята, валеріана).

Новонароджені чутливо реагують на зміну положення і втрату рівноваги. Раптова зміна положення, різке опускання вниз викликає напруження м'язів, чіпляльні реакції, крик. Але діти легко переносять зміну положення, якщо їх ручки і ніжки сповиті, ніби тримаючись за щось.

Дитина розрізняє тепло і холод. На зниження температури дитина реагує сильніше, ніж на її підвищення.

Больова чутливість у новонароджених нижча, ніж у дітей старшого віку: сильно реагують новонароджені на порушення тканин (поріз, укол), виявляють чутливість до внутрішніх болів.

Слуховий аналізатор: новонароджені жвавіше реагують на звуки людського голосу (особливо голосу матері), ніж на інші звуки такої ж сили (дзвінок, свисток тощо).

Дещо пізніше починає функціонувати зоровий аналізатор.

Новонароджене дитя ще не спроможне бачити предмети і реагує тільки на яскраве освітлення та деякі ознаки об'єктів, що випадково потрапляють у коло зору і рухаються. На першому місяці дитина не може ні фіксувати об'єкти, ні стежити за ними.

Дані про можливість розрізнення кольорів новонародженою дитиною суперечливі: одні дослідники твердять про кольорову "сліпоту" дитини, інші говорять про зачатки диференціації кольорів.

Отже, ми бачимо, що порівняно з набором рухів, доступних дитині, сенсорна сфера її значно більше готова до функціонування.

Чутливість новонародженої дитини має афективний характер, тобто пов'язана з позитивними і негативними емоціями (емоційний тон відчуттів). Раптова зміна положення тіла, холодна вода, мокрі пелюшки викликають негативні емоційні реакції у дитини. Материнське молоко, погойдування, аукання, вертикальне положення тіла на руках у матері викликають позитивні емоційні реакції.

Всі емоційно забарвлені відчуття новонародженої дитини входять до складу простих та складних безумовних рефлексів, на основі яких і під впливом зовнішнього середовища починають утворюватися умовні рефлекси (наприклад, харчових чи захисних на запах, звук, світло та ін.).

Кардинальним фактом у житті новонародженої дитини є появи слухового і зорового зосередження.

Слухове зосередження з'являється на другому – четвертому тижні життя. Зорове зосередження виникає на 3-4 тижні пізніше у формі стійкої фіксації зором предмета на відстані 40-60 см. Поступово воно вдосконалюється у зв'язку з виробленням конвергенції обох очей.

З появою слухового і зорового зосередження помітно збільшується час неспання дитини, який тепер заповнюється своєрідною активністю дитини, спрямованою на обстеження навколишнього середовища.

Конвергенція – здатність зводити зорові осі на об'єкті.

За словами Л.С. Виготського, починається “індивідуальне психічне життя” дитини. І пов'язане воно з утворенням умовних рефлексів. Починаючи з кінця 1-го місяця життя, умовні рефлекси все частіше утворюються при орієнтувальному, а не харчовому підкріпленні (звук дзвоника, яскрава річ, посмішка). При цьому, якщо на 10-15-му дні життя дитини для утворення умовного рефлексу потрібно до 100 сполучень, то в кінці місяця достатньо вже 5-20.

Ось чому в життя дитини мають своєчасно вноситися нові зорові, слухові та інші враження.

Основною формою життєдіяльності дитини стає ставлення її до матері. Десь наприкінці першого місяця дитина ніби вперше признає матір: осмислено дивиться в очі матері, посміхається. Такі реакції не мають відношення до процесу годування, навпаки, можуть ускладнювати його, переривати.

За сприятливих умов така поведінка своєрідного спілкування виникає приблизно у двомісячній дитини. У цій складній поведінці виявляється потреба дитини у спілкуванні з дорослими.

Друга фаза розвитку немовляти

З розвитком у дитини здатності зосереджувати увагу на об'єктах, появою вибіркової емоційної спрямованості на людей і перших засобів спілкування з ними завершується фаза новонародженості. Психічний розвиток немовляти набуває часто людського характеру:

- засвоєння перших елементів суспільного досвіду;
- фізичне зростання дитини (на кінець 1 року зріст дитини становить 70-75 см, вага $\approx$ 9-10 кг);

– інтенсивно розвивається нервова система (вага мозку на кінець 1 року $\approx$ 900 г, швидко розвиваються аналізатори, встановлюються зв'язки між різними ділянками кори).

У ході утворення тимчасових нервових зв'язків здійснюється аналіз і синтез зовнішніх сигналів. У 9 місяців діти розрізняють основні кольори (синій, жовтий, червоний, зелений) та форми об'єктів (куба, кулі, призми, циліндра, конуса).

Переважає більшість надбань, з якими дитина закінчує 1 рік життя, зумовлюються саме контактами з дорослими та орієнтуванням в оточенні.

Перші форми спілкування дитини з дорослими

Протягом першого півріччя дитина починає виділяти серед інших об'єктів людину. Вже з 3-х місяців вона пізнає свою матір, зосереджує увагу на інших людях, фіксує їх зором і слухом. У 4-5 місяців – розрізняє близьких і чужих людей. У спілкуванні з дорослими виникають і перші ігри (8-9 міс.), згодом дитина починає гратися сама, надаючи переваги гри з дорослими.

Зростання потреби дитини у контактах з дорослими веде до того, що безпосередньо емоційне спілкування з ними перетворюється в її специфічну активність, яка здійснюється заради самого контакту, а не задля досягнення інших цілей. Помітивши дорослого, дитина в різні способи закликає його до себе. Набридла іграшка набуває в руках дорослого нової привабливості. Вже після 6 місяців дитина починає спілкуватися з дорослими у процесі спільних дій (з іграшками, предметами).

Наприкінці 1 року життя виникають функціональні дії, що відтворюють людські способи дій з предметами (ложкою, гребінцем тощо).

Налаштування на спілкування з дорослими виявляється в емоційно-рухових реакціях на дорослого: посмішка та комплекс пожвавлення. Ці реакції стають дедалі ширшими і диференційованими.

Диференціюються і функції різних форм домовленнєвого спілкування. Якщо спочатку дитина кричить від болю, від голоду та ін., то з часом її крик стає звертанням, засобом впливу на інших, в ньому з'являються відтінки гніву чи радості, нетерпіння чи задоволення, переляку тощо.

Постійно взаємодіючи з дорослими, дитина починає реагувати на його мовлення, розуміти його слова. Спочатку мова привертає до себе увагу просто як ряд різноманітних звукових сигналів. Виникають домовленнєві вокалізації, які сприяють розвитку мовно-рухового апарату:

1) гуління як мимовільна неусвідомлена гра звуками (“а–а–а”, “е–е–е”) – з 3-х міс.;

2) лепетання (після 6-7 міс.) – багаторазове повторення складів (ба–ба–ба, ма–ма–ма та ін.);

3) наслідування мови дорослих: після 9 міс. дитина починає відповідати дорослому звуками, повторюючи те, що чує. Як правило, це наголошені склади у словах (візьми – ми, молоко – ко та ін.).

Розуміння дитиною мовлення дорослих потребує співвіднесення слів з певними об’єктами чи діями.

Спочатку слова, що сприймаються дитиною в знайомій ситуації, злиті з усіма її компонентами. Після 6-ти міс. слово починає виділятися як назва певного предмета чи дії. Спочатку діти засвоюють слова, що стосуються дій («дай ручки», «відкрий ротик», «будемо купатися»).

Для засвоєння назв предметів потрібні спеціальні вправи, які передбачають розглядання предметів, їх називання дорослими в умовах емоційної зацікавленості дитини. Так утворюється умовний зв’язок “предмет-слово”.

На 10-му міс. життя виникає пошук названого предмета, знаходження його на новому місці. Спочатку дитина лише повертає голівку у бік названого предмета, дивиться на нього, далі – підповзає до нього, може взяти його, вибрати серед інших.

Слово дорослого починає регулювати поведінку дітей вже наприкінці 1 року її життя. За даними спостережень, діти в цей час розуміють $\approx$ 10-20 слів. На кінець 1 року життя діти вимовляють свої перші слова (мама, тато, на, дай...), але:

1) зрозуміти їх можна тільки у зв’язку із ситуацією мовлення;

2) з урахуванням немовних засобів комунікації (міміки, жестів, інтонації);

3) вимовлене слово несе в собі значення цілого речення і відзначається багатозначністю (наприклад, слово “мама” може означати “візьми на ручки”, або “дай іграшку” тощо). Тому цю стадію розвитку мовлення дитини називають стадією “слів-речень”.

Дані досліджень вітчизняних і зарубіжних вчених (М.І. Лісіна, М.Ю. Кістяківська та ін.) свідчать про те, що недостатність спілкування дітей раннього віку з дорослими призводить до різкого відставання їх у фізичному і психічному розвитку навіть за умов гарного медичного нагляду і харчування.

Сенсорний розвиток

1) Після 6 міс. помітно прискорюється розвиток рухів дитини, що відбувається з гори донизу: від рухів очей, голови, міміки до рухів тулуба і ніжок; від центру до периферій: від рухів плеча і передпліччя до рухів кисті й пальців; від глобальних до дрібних рухів.

2) Зоровий і слуховий аналізатори у своєму швидкому розвитку значно випереджають руку дитини, яка лише після 6 міс. починає виконувати пізнавальні функції (дотик, обстеження предметів, маніпуляції з ними).

Розвиток слуху у малят виявляється:

1) у диференціації реакцій на звукові подразнення (дитина розрізняє звуки за висотою, силою, тембром, після 6 міс. діти реагують на музичні мелодії);

2) у виникненні орієнтувальних реакцій з поворотом голови на звук;

3) у просторовій його локалізації (локалізація звуку стає безпомилковою майже у всіх дітей наприкінці 3-го місяця);

4) у чутливості до звуків людського голосу, яку особливо треба відмітити (вже на 3-му міс. дитина розрізняє інтонацію мовлення, а під кінець 1 року життя вона здатна розрізняти звуки часто чутого мовлення, що лежить в основі формування фонематичного слуху дитини).

Розвиток зору дитини виявляється у такому:

1) поява зорового контролю (слухові сигнали асоціюються із зоровим контролем, на звук дитина відповідає поглядом, тобто зоровою увагою);

2) формується фіксація очима рухомих, світлих, блискучих предметів (зорове зосередження);

3) встановлюється конвергенція очей, що забезпечує бінокулярність бачення;

4) збільшується відстань, по якій сприймається об'єкт, і час зорової фіксації предметів;

5) дослідники виявили, що діти 4-5 місячного віку розрізняють основні кольори, форми об'ємних фігур (куля, куб, циліндр, конус) і площинних (овал, прямокутник, трикутник), причому об'ємні форми фіксуються дітьми довше, ніж площинні, площинні з внутрішніми деталями – довше, ніж контурні.

Діти цього віку розрізняють видимі ознаки предметів (вони можуть впізнавати свою матір, відрізняти своїх від чужих, радісно реагувати на свою пляшечку чи чашку тощо). Проте у дітей ще не виникає цілісного константного образу сприйманого об'єкту.

Розвиток моторики та локомоції

Локомоція – рух, активне переміщення в просторі (повзання, ходьба, біг, лазіння, плавання та ін.).

Рука як орган практичної і пізнавальної діяльності починає цілеспрямовано діяти у дитини пізніше, ніж інші органи чуття, а саме, на 4-5 місяці життя.

Протягом перших місяців рухи дитини хаотичні, імпульсивні, захоплені нею предмети інстинктивно тягнуться до рота, виробляється стійкий зв'язок “рука – предмет – рот”.

Першим цілеспрямованим рухом дитячої руки є хапання. Спочатку рухи руки й ока ще погано узгоджені (дитина бачить іграшку, але їй не вдається взяти у руки), але вже в 3 міс. дитина здатна наосліп (не дивлячись на предмет) здійснювати ряд рухів.

Виробленню взаємодії ока і руки, вдосконаленню акта хапання сприяє те, що саме у цей період дитина починає сидіти, завдяки чому в одній площині збігаються поле зору і коло ручних дій. З розвитком хапання відбувається диференціація кінестетичних відчуттів у долонях і пальцях (розрізняються функції пальців – великого і вказівного), що сприяє виробленню різноманітних дій з предметами.

Отже, будучина кінець 1-го року життя дитини як досконалий орган чуття і практичної дії, рука “вчить око” знімати мірку з предметів для того, щоб згодом якнайкраще спрямувати рух самої руки.

2) розділення функцій між правою і лівою руками.

Дослідження показали, що розділення рук не передається спадково, як готова схильність діяти правою чи лівою рукою, а формується з раннього дитинства.

Протягом 1-го року життя дитина оволодіває позиційними і локомоторними рухами:

- у 2 місяці – підіймає голівку;
- 8 місяців – пересувається на животі;
- 9 місяців – повзає.

Ця група рухів у філогенетичному відношенні – найдавніша.

Друга група локомоторних і позиційних рухів: лежачи на спині, 3-4 міс. дитина намагається піднести голівку і верхню частину тіла, вона чітко хапається за пальці дорослого, охоче підтягується. На 6-8 міс. дитина починає самостійно сидіти.

Поза сидіння – важливий здобуток у розвитку:

1) статики дитини (рівноваги положення у просторі);

2) вертикального положення хребта, бо саме у цій позі складатиметься характерне для людини таке положення хребта, яке пов'язане з функціонуванням внутрішніх органів;

3) розширення можливостей дитини у спілкуванні з дорослими і навколишнім світом (оточуючими предметами).

У 8-9 місяців дитина може стояти з підтримкою, пересуватися, тримаючись за щось, а на кінець 1 року життя робить перші спроби ходити.

У формуванні статичної і локомоції дітей виявляються індивідуальні особливості, які зумовлені фізичним станом дитини, умовами її життя і виховання. Одні діти раніше починають ходити, інші довше повзають, а деякі – майже зовсім не повзають і т. ін.

Розвиток емоцій

Перші емоції дитини пов'язані з органічними потребами та є безумовно-рефлекторними за своїм походженням. Вони мають переважно негативний характер і виявляються у вигляді крику, пізніше – плачу, яким дитина реагує на різкі зміни зовнішнього і внутрішнього середовища.

Фонд природжених емоцій у дитини невеликий, до них належать переживання задоволення і незадоволення, страху і гніву.

На основі природжених емоцій формуються умовні емоційні реакції: позитивна реакція на матір, посмішка у відповідь на її посмішку, комплекс пожвавлення, коли дитина бачить або чує голос знайомої людини.

На 3-му місяці життя з'являється сміх.

Одночасно з комплексом пожвавлення за неправильного виховання можуть виникати у дитини і негативні емоційні реакції умовно-рефлекторного походження: крик як реакція незадоволення, хнюкання як реакція на втому чи голод тощо.

На 3-6 місяці ставлення дитини до людей, що її оточують, стає вибіркоvim.

2. Раннє дитинство

Ситуація розвитку

Розвиток переддошкільника характеризується передусім інтенсивним фізичним зростанням, хоч темп його уповільнюється:

- до 3-х років зріст дитини досягає 80-90 см;
- швидко збільшується вага;
- змінюється співвідношення між величиною голови, тулуба і кінцівок;
- до 2-х років прорізаються всі 20 молочних зубів;

- ритмічніше функціонує серце;
- до 3-х років вага мозку дитини досягає 1000 г;
- розвиваються нервові механізми, підвищується працездатність нервової системи.

Соціальна ситуація розвитку на цій стадії має багато спільного із ситуацією на попередній стадії: дитина ще не спроможна самостійно задовольняти свої життєві потреби, тому спілкування з дорослими – необхідна умова забезпечення життя й розвитку її діяльності.

Новоутворення 1 року життя: (своєрідна) самостійність дитини у виконанні знайомих дій (знаходити іграшку, гратися нею тощо, самостійно наближатися до предмету, по-різному ним маніпулювати тощо).

На 2 році життя дедалі більшого значення починають набувати не тільки безпосередньо сприймані об'єкти, а й образи відсутніх предметів, з якими вона успішно діяла раніше. Поведінка дитини визначається не тільки зовнішньою предметною ситуацією, а й внутрішніми спонуканнями.

Якщо дорослі не враховують цих закономірних якісних змін у психіці дитини, то виникають конфлікти, які ведуть до зриву поведінки дитини, до перших проявів неслухняності, перших примх. В таких умовах виникає “криза першого року”, що є результатом невідповідності нових прагнень і можливостей дитини старим формам взаємодії її з дорослими.

На 2-му й на 3-му році життя змінюється соціальна ситуація розвитку: дорослий виступає як організатор, керівник нових дій дитини. Їх стосунки набувають форми ділового співробітництва, спрямованого на освоєння дитиною найближчого світу людських предметів, опосередковане мовним спілкуванням.

Характеристика психічних процесів переддошкільника

Особливості мовлення

Вік від 1-го року до 3-х – це стадія сенситивності (особливої чутливості) дитини до мовних впливів (Л.С. Виготський).

Сенситивний період (вік) – період найбільших можливостей для ефективного розвитку будь-якого прояву психіки.

Другий рік, 1 півріччя – характеризується розширенням розуміння дитиною мовлення, друге півріччя – розвивається й активне мовлення дитини.

До 2-х років дитина розуміє всі слова, що стосуються її оточення. Спочатку засвоюються назви дій, близьких предметів, потім назви

іграшок, імена дорослих, назви одягу, частин тіла та обличчя (Е.К. Каверіна).

Важливим досягненням дитини є оволодіння нею слуханням. На 2-3 році діти охоче слухають розповіді, казки, вірші, які виводять їх за межі безпосередньої ситуації, збагачують їх новими інформаційними даними, про які вони ще не чули і чого ще не бачили.

Розвиток словника дитини відбувається дуже швидко. За даними В. Штерна, наприкінці 2-го року дитина використовує 300 слів, а наприкінці 3-го – 1000. За даними Д.Б. Ельконіна, у 3 роки словник дитини складається з 1200 – 1500 слів. Основною частиною активного словника дитини є іменники (до 60%), дієслова ($\approx 27\%$) і прикметники ($\approx 10-12\%$).

Темп збагачення словника дитини нерівномірний, у ньому є фази прискорення й уповільнення, спостерігаються значні індивідуальні відмінності.

Особливістю розвитку мовлення дитини у другій половині 2-го року життя є поява перших дво- та трислівних речень, мовлення дитини має форму діалогу. Ближче до третього року життя мовлення дитини починає виступати у ролі організатора її власних дій, зокрема, у формі так званого “егоцентричного мовлення”, тобто розмова дитини з собою.

Наприкінці 2-го року життя вдосконалюється граматична структура мовлення дитини: з’являються складні речення, множина, теперішній і минулий час дієслів, відмінки.

На 3-му році життя дитина практично оволодіває основними синтаксичними конструкціями, граматичними формами, системою звуків рідної мови. З розвитком предметної діяльності дитини (гри, малювання, конструювання, самообслуговування) ширше стає коло її мовного спілкування. Мовлення стає основним засобом спілкування.

Мовні надбання дітей переддошкільного віку сприяють прогресивним зрушенням в усьому їх психічному розвитку. За даними ряду дослідників (А. О. Люблинська, О. Р. Лурія та ін.), вони позначаються на розвитку всіх психічних процесів, на формуванні таких видів діяльності як гра і малювання, на розвитку свідомості і самосвідомості, на формуванні перших моральних уявлень дитини.

Відчуття і сприймання

Основою розвитку всіх психічних процесів у дитини є її власна активність, що виявляється в спілкуванні з дорослими, предметному маніпулюванні, в самотійному пересуванні та ін.

Оперуючи предметами, дитина виділяє їх нові ознаки, всебічно обстежує їх очима, руками, розглядає їх у зв'язку з іншими предметами. Пізнання нового виступає як внутрішній стимул до нових дій.

Особливо інтенсивно розвивається в дитини на цій стадії зорова чутливість, дотикова, кінестетична. На 3-му році життя діти добре розрізняють основні кольори і деякі їх відтінки, засвоюють назви кольорів. Швидко розвивається слух дитини: переддошкільники тонко розрізняють музичні тони, різні звуки, голоси людей і тварин.

Сприймання предметів набуває більш цілісного характеру, чому сприяють маніпулятивні дії з предметами, їх обслідування, розвиток мовлення дитини (поєднання образу предмета з відповідним словом полегшує його запам'ятовування і впізнавання).

На кінець 3-го року життя дитина вже практично орієнтується в ближчому просторі, розрізняє напрями “вперед”, “назад”, “догори”, “донизу”, помічає зміни в розміщенні ближчих предметів, у неї складаються перші орієнтації в часовій послідовності подій.

Увага

Увага в ранньому віці розвивається від безумовно–рефлекторного її зосередження до умовно-рефлекторного, від мимовільної її форми до перших проявів довільної. Обсяг уваги дуже вузький. Увагу відволікає кожний новий об'єкт. Наприкінці 3 року життя слово може викликати увагу і спрямовувати її.

Найбільше привертає увагу все, що рухається, змінюється. Дитина 2-3 років може протягом 10-20 хвилин гратися, будувати щось. Не самі об'єкти, а дії з ними найбільше приваблюють дитину.

Пам'ять та уява

Про досягнення в розвитку пам'яті дитини свідчить передусім те, що вона впізнає на кожному етапі свого життя і яким чином розширюється коло впізнаних нею об'єктів.

На кінець 3-го року дитина впізнає не тільки рідних, а й інших дорослих та дітей, різні побутові предмети, іграшки, почуті пісні та вірші, казки тощо.

Мовлення вносить значні зміни в мнемічні процеси, відкриває можливість групувати численні елементи досвіду, визначати їх словом, міцніше їх закріплювати й оперативніше відтворювати.

Мнемічні дії – дії, спрямовані на запам'ятовування.

Збільшується тривалість часу, протягом якого зберігається в пам'яті дитини якість враження. На 3-му році життя вона впізнає знайомих людей через кілька місяців.

Пам'ять переддошкільника розвивається в різних її видах (образна, рухова, словесна, емоційна).

Процеси пам'яті мають мимовільний характер, але є і перші прояви довільності, вони виникають тоді, коли дорослі стимулюють дитину до відповіді на запитання, пропонують показати чи розповісти щось.

Пам'ять переддошкільника виявляється і в утворенні навичок і звичок. До 3-х років дитина набуває цілого ряду корисних звичок: мие руки перед їжею, вітається, користується носовичком тощо.

На 2-му і 3-му році життя дитини активізується її репродуктивна уява. В перших іграх дітей уява виявляється в перенесенні дитиною відомої їй дії в нову ігрову ситуацію: годує, одягає, вкладає спати ляльку...

Особливості дитячої уяви виявляються і в перших спробах малювати, які спостерігаються на 3-му році. Найважчим для дитини моментом є визначення задуму майбутнього малюнка. У цьому їй допомагає розглядання малюнків у книжках. Тільки навчаючись "читати чужі малюнки", діти можуть впізнавати в своїх кривульках дорогу, хлопчика або дівчинку, маму або іграшку тощо.

На 3-му році життя дитини в іграх, малюнках, конструюванні можна спостерігати появу власних образів, задумів. Вони ще дуже нестійкі, можуть змінюватися у спробах їх реалізувати, але все ж дещо випереджають початок практичних дій, тобто є їх метою.

Спочатку зміст цих образів не виходить за межі домашніх ситуацій, а ближче до 3-х років дитина вже відображає в грі чи малюнку образи тварин, дії, про які вона чула або спостерігала.

Мислення

Наочно-дійове: мислити дитина може тільки про ті предмети, які бачить, з якими щось робить, мислення її здійснюється в наочній ситуації практичними діями.

Дитина вчиться мислити, відкривати для себе властивості об'єктів не просто на власному досвіді, а в процесі практичного і мовного спілкування з дорослими. Мовлення включається в наочно-дійове мислення дитини, відкриваючи можливість його подальшого удосконалення.

Характерні особливості мислення переддошкільника виявляються в усвідомленні ним кількості об'єктів. Так, на 3-му році життя дитина вже може визначити де більше, а де менше предметів і позначити це відношення словом.

Перші узагальнення здійснюються на основі окремих, найбільш помітних ознак, часом несуттєвих. Наприклад, словом "ля" дитина може

називати радіо, телевізор, піаніно і кожного, хто заспіває. Запитання до дорослих типу “це що?” та ін. свідчать про зростання прагнення дитини пізнати навколишнє. Серйозне ставлення дорослих до запитань дитини підтримує її допитливість, скеровує її увагу на особливості предметів.

Емоції

В емоціях дітей поступово зменшується елемент мимовільного наслідування емоцій, виникають власні емоції від дій. Значно ширшою стає сфера стимулів, що викликають емоції. Налагоджується позитивний контакт дитини з незнайомими людьми, іншими дітьми.

Розвиваються соціальні емоції дитини. Діти виявляють тонку чутливість до того, як ставляться члени сім'ї до неї та один до одного, шукають схвалення своїх дій, діляться своїми невдачами та успіхами.

Важливу роль у розвитку емоцій дитини відіграють слова–оцінки дорослих (“добре”, “погано”, “можна”, “не можна”).

Джерелом естетичних емоцій дитини є зустрічі з яскравими, блискучими, кольоровими, мелодійними явищами. Діти відразу помічають яскравий бантик чи намисто, квітку на траві, нову картинку, люблять слухати пісні, рухаються під музику.

Численні запитання дітей (“Як це робиться?”, “Що це таке?”, “А чому?”...) свідчать про появу інтелектуальних емоцій.

Переддошкільники переживають і негативні емоційні стани: незадоволення, гнів, страх, ревності, сором, образа та ін.

Наприкінці переддошкільного віку можна помітити в дітей стійке ставлення до певних осіб (симпатію, антипатію). Воно мало залежить від конкретної ситуації і широко виявляється в усіх сферах активності дитини.

Соціальна зумовленість дитячих емоцій особливо яскраво виявляється в такому складному почутті, як самолюбство, яке формується під впливом людських відносин, особливо під впливом оцінних відносин (схвалення, подяка, повага, гнів тощо).

Самолюбство виявляється у перших переживаннях гордості за свої досягнення, в емоції сорому за свої негативні дії.

Початки соціальної поведінки і розвиток самосвідомості

З розвитком активності і самостійності дітей все різноманітнішими стають їх зв'язки з дорослими. Розвиваються стосунки і між самими дітьми, виникають спільні ігри. Через свою діяльність, труднощі та перешкоди діти починають усвідомлювати свої сили, помічати, що вони можуть впливати на інших людей. Дорослі дають їм можливість вибирати, запитуючи: “Ти хочеш? чи не хочеш?”... Дитина все точніше починає

локалізувати свої тілесні та психічні стани в собі самій, відділяючи себе від усього іншого, виділяючи своє “Я”.

Самосвідомість дитини виявляється і в тому, що вона впізнає себе в дзеркалі, на фото. Все частіше використовує займенники “я”, “мій”, “мене” замість висловлювань у 3-й особі (“Дай Льоні іграшку” – “Дай мені іграшку”). Наприкінці 3-го року життя дитина заявляє “я сама” і робить те, що може зробити самостійно.

Водночас прагнення дитини до самостійності вступає в суперечність з її реальними силами. Ця суперечність розв’язується в рольовій грі, що її поява знаменує перехід дитини в дошкільний вік.

Отже, протягом 3-х років життя відбувається ряд якісних змін, які забезпечують поступове перетворення дитини з безпомічної істоти на активного діяча в найближчому суспільному середовищі.

Тема 4.

Психологічні особливості дошкільного віку

Мета

Навчальна – розкрити психологічні особливості формування особистості дошкільника.

Виховна – виховувати самостійність та критичність мислення студентів.

Розвивальна – розвивати навички діагностування особистісних проявів дошкільника.

План

1. Розвиток діяльності дитини–дошкільника
2. Розвиток пізнавальних процесів у дітей дошкільного віку
3. Розвиток особистості дошкільника

Основні поняття: сутність поняття «онтогенез», рушійні сили та умови розвитку психіки дитини до навчання в школі; стадії психічного розвитку дитини; анатомо-фізіологічні особливості дитини-дошкільника; розвиток пізнавальних процесів дошкільника; особливості психологічної готовності дитини до шкільного навчання.

Література

1. Волков Б. С. Возрастная психология. В 2-х ч. Ч. 1: От рождения до поступления в школу: учеб. пособие [для студентов вызов, обучающихся по пед. специальностям] / Б. С. Волков. – М. : Владос, 2005. – 366 с.

2. Волков Б. С. Возрастная психология. В 2-х ч. Ч. 2: От младшего школьного возраста до юношества: учеб. пособие [для студентов вызов, обучающихся по пед. специальностям] / Б. С. Волков. – М. : Владос, 2005. – 343 с.
3. Гамезо М. В. Возрастная и педагогическая психология / М. В. Гамезо, Е. А. Петрова, Л. М. Орлова. – М.: Педагогическое общество России, 2003. – 512 с.
4. Заброцький М. М. Основи вікової психології : навч. посіб. / М. М. Заброцький. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2006. – 112 с.
5. Кутішенко В. П. Вікова та педагогічна психологія: курс лекцій : навч. посіб. / В. П. Кутішенко. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 128 с.
6. Практикум по возрастной и педагогической психологии / [под ред. А. И. Щербакова]. – М.: Просвещение, 1987. – 255 с.
7. Савчин М. В. Вікова психологія : навч. посіб. / М. В. Савчин, Л. П. Василенко. – К. : Академвидав, 2005. – 360 с.

1. Розвиток діяльності дитини–дошкільника

Анатомо-фізіологічні особливості розвитку дітей дошкільного віку:

– розвиток внд (утворюються нові умовні рефлекси, в яких провідну роль відіграє слово – 2 сигнальна система, розвивається умовне гальмування)

– зростає вага г/м (6 років –1300 г)

– середнє щорічне збільшення росту дошкільника становить ≈ 6 см, причому дівчатка дещо випереджують хлопчиків, щорічно вага дитини збільшується лише на 1,5-2 кг.

– недостатнє окостеніння кісток дитячого організму

– загальний розвиток опорно-рухового апарата дошкільника виявляється у зростанні координації, вправності й точності рухів

– удосконалюється діяльність серцево-судинної системи, дихання.

Гра

Дошкільне дитинство здавна називають віком гри. Розглядаючи гру як провідну діяльність дошкільника, психологи виходять з визнання соціальної обумовленості її розвитку (П. П. Булонський, Л. С. Виготський, Д. Б. Ельконін). Гра соціальна за своїм походженням і змістом, вона є історичним утворенням, пов'язаним з розвитком суспільства. Гра–особлива форма життя дитини в суспільстві. Вона являє собою діяльність, в якій діти виконують ролі дорослих, відтворюють в ігрових умовах їх

життя, працю та стосунки. Через гру діти задовольняють свої потреби у спілкуванні з дорослими.

Гра зароджується в дитини ще в ранньому віці. З переходом у дошкільний вік усвідомлюваний дитиною світ значно розширюється: розширюється коло предметів, з якими дитина має справу, вона знайомиться з предметами з “дорослого” світу. Зростає тенденція дитини до самостійності. Дитина відкриває для себе світ дорослих і прагне в ньому жити. Це прагнення дитини реалізується в грі як доступному виді діяльності.

Особливості гри дошкільника:

1) гра дошкільника набуває рольової форми. Рольова гра є соціально обумовленою діяльністю: сюжети ігор дитина бере із суспільства, в якому живе;

2) гра виникає не з обов’язку, ніхто не примушує дітей гратися. Гра виходить із безпосередніх потреб, інтересів дітей. Дитина грається, бо їй хочеться гратися, це для неї цікаво, приємно, радісно;

3) для дитини цікавий сам процес ігрової діяльності, а не її результат;

4) гра – непродуктивна діяльність (дитина довго може будувати з кубиків, а потім – зруйнувати свою будівлю);

Гра дає свої результати: в грі є активне прагнення до певної мети, оперування різними предметами, розмови, стосунки з іншими дітьми і дорослими, внаслідок чого відбувається збагачення досвіду дитини різноманітними знаннями і навичками. У грі дитина проникає у ті сфери життя людей, які поза грою недоступні.

5) гра будується за певними законами і правилами: характерною для гри є умовність, тобто граючись, діти перейменовують предмети, якими оперують;

6) ігрова дія завжди узагальнена: в грі дитина відтворює загальне, типові. Наприклад, граючись у лікаря, вона зображає типові дії лікаря, хоч, звичайно, виходить із дій конкретного лікаря;

7) узагальнена ігрова дія є водночас і скороченою порівняно з предметною дією (звичайною);

8) незмінним залишається зміст і порядок дій у грі, які відповідають практичним діям;

Отже, ігрова дія – це цілком реальна дія. Вона не вигадана, не фантастична і відрізняється від неігрової діяльності мотивацією: мотив ігрової дії – у здійсненні самої дії.

Гра дошкільника – це творча рольова гра або сюжетна, в якій реалізується як відношення дитини до предметів, так і її взаємовідносини з іншими дітьми.

Сюжет – це та сфера навколишньої дійсності (побутова, виробнича тощо), яка знаходить відображення у грі.

Зміст гри – те, що саме дитина відображає в ній з життя і діяльності дорослих. Зміст гри дошкільника розвивається в такому напрямі: від предметної діяльності людей через відображення людських стосунків до підкорення певним правилам суспільних взаємовідносин між людьми. Цей процес здійснюється під впливом дорослих.

Виконання дітьми ролей має свої особливості на різних вікових етапах: у молодших дошкільників роль визначається предметами, що випадково потрапили під руку. Зміст гри полягає у відтворенні дій, виконуваних людьми з даним предметом.

У середньому дошкільному віці роль формулюється ще на початку гри, виходячи з неї добираються певні предмети для гри. Роль визначає правила гри. Виникає колективна гра.

У старших дошкільників головним стає виконання правил, що впливають з ролі і обумовлені сюжетом гри. Гра визначається провідними інтересами дитини, стає спільною, колективною. В гру включається особисте ставлення дитини: їй не байдуже з ким гратися, вона обирає собі партнера.

На основі спільних ігор виникають ігри з правилами. Для них є характерним свідоме підкорення певним правилам, змістом таких ігор уже є не роль і не ігрова ситуація, а правило і завдання. Розвиток ігор і полягає у все більшому виділенні й усвідомленні ігрового завдання.

Окрему групу становлять такі ігри: дидактична гра, гра-драматизація, гра-фантазування. Їх мотив все більше переходить на результат, а не на процес.

Дидактична гра – це по суті ряд підготовчих операцій до виконання ігрового завдання.

Гра-драматизація – відтворює не узагальнену дію як рольову, а типову для даного персонажу.

Гра-фантазування – є особливим проявом вигадки як такої. Тут немає дій, правил, завдання. “Гра вмерла, народилася мрія”. (О. М. Леонтєв).

Усі ці ігри можна вважати перехідними формами до неігрової, власне продуктивної діяльності.

Гра – важливий засіб розвитку дитини, підготовки її до школи, до майбутнього життя. А. С. Макаренко вважав, що гра для дитини має таке саме значення, як для дорослих трудова діяльність.

Значення гри:

- розвивається моторика;
- формується довільна пам'ять;
- формується вміння підкорятися правилам;
- складається довільність психічних процесів.

Гра – провідна діяльність дошкільника. Трудова і учбова діяльність також сприяють психічному розвитку дитини–дошкільника, але без гри вони були б неможливі.

Обов'язки дорослих – вміло, тонко і тактовно керувати ігровою діяльністю дітей.

2. Розвиток пізнавальних процесів у дітей дошкільного віку

Відчуття

Відбувається помітне підвищення чутливості аналізаторів, їх здатності диференціювати різні властивості предметів і явищ об'єктивної дійсності:

- а) підвищується гострота зору: на 25-30% у старших дошкільників;
- б) розвивається кольоровідчуття: діти розрізняють спектральні кольори за їх яскравістю та насиченістю, роблять менше помилок у визначеності основних кольорів;
- в) розвивається мовний слух (швидше ніж звуковисотний, що є основою музикальних здібностей);
- г) кінестетичні (відчуття руху) відчуття розвиваються прискорено завдяки ритмічним і рухливим іграм, фізкультурним вправам, малюванню, ліпленню, ручній праці. Розвиток їх виявляється у збільшенні точності й вправності рухів дитини, швидкості вироблення різних рухових навичок.

Сприймання

Сприймання дошкільника спочатку виступає як побічний продукт їх діяльності. Поступово воно виділяється у відносно самостійні дії.

Характерною ознакою перших перцептивних дій дитини є їх розгорнутість, наявність у них великої кількості рухів рецепторних апаратів, здійснюваних рукою чи оком.

З виникненням перцептивних завдань дитина вдається до спеціальних прийомів детального обстеження предмета, сприймання стає все більш активним, довільним, цілеспрямованим.

Протягом дошкільного віку невинно зростає тривалість розглядання дітьми таких об'єктів, як картинка: у 3-4 р $\approx$ 6 хв, у 6 років – до 12 хв.

Дитина навчається керувати своїм зором, рукою. Їх сприймання емоційне, активне, малята прагнуть потримати об'єкт у руках, погратися ним, але самостійно не виділяють його ознаки. Характерна злитість образів сприймання.

У сприйманні старших дошкільників значно зростає роль мисленнєвих процесів (особливо, порівняння).

Особливістю просторової орієнтації дошкільників є певна розбіжність між чуттєвим сприйманням і словесним означенням просторових ознак і відношень. Так, діти легко розпізнають високі і низькі предмети, повороти праворуч або ліворуч, але не можуть їх правильно означати словом.

У старшому віці ця розбіжність усувається під керівництвом дорослих.

У дошкільному віці відбувається розрізнення правої і лівої рук. Цей процес йде складно, бо багато дітей цього віку успішно користуються обома руками.

Діти легко розрізняють форми відомих предметів, сприймання ж абстрактної геометричної фігури тільки починає виникати в дошкільному віці.

Сприймання множин предметів у дітей виникає в процесі практичного оперування ними. Сприймання часу проходить довгий шлях розвитку (спочатку воно пов'язано з дією, далі – з усвідомленням причинних залежностей).

Пам'ять

Саме в дошкільному віці починається формування власне мнемічних дій.

Довільне запам'ятовування й відтворення виникає за певних умов. Якщо дорослі ставлять перед дитиною завдання щось запам'ятати й відтворити, у неї з'являється намір це робити, і вона починає виділяти й усвідомлювати мнемічну мету. Необхідною умовою її усвідомлення є певна мотивація мнемічних дій: запам'ятати щось потрібне для досягнення результату, в якому дитина зацікавлена.

Розвиток довільної пам'яті починається з розвитку довільного відтворення. Що активнішою і змістовнішою є діяльність дітей з матеріалом, то продуктивнішим виявляється мимовільне запам'ятовування і відтворення.

У 5 років діти не тільки приймають поставлені дорослими мнемічні цілі, а й самі їх ставлять, коли цього вимагають умови діяльності.

У старшому дошкільному віці помічаються прояви самоконтролю (“Я сказала, та не все”, “Я пригадав наполовину, більше не зміг”).

Уява

Збагачується і розвивається репродуктивна уява дитини, особливо цьому сприяє читання казок, оповідань, віршів. Розвивається творча уява дітей. Уява дітей молодшого і середнього дошкільного віку постійно підтримується їх зовнішніми діями. Вона функціонує, коли діти рухаються, щось роблять, пересуваються, будують тощо. Одні предмети легко замінюються іншими. Предметні дії замінюються мовними актами.

Важливою рисою уяви є надання стихійним явищам природи і речам людських якостей. Характерними особливостями витворів дитячої фантазії є їх конкретність, наочність, яскравість і емоційність.

У дошкільному віці формується довільна уява, цей процес пов’язаний із здатністю дитини будувати й втілювати задум у різних видах своєї діяльності. Це виявляється у збільшенні тривалості гри на одну тему, стійкості ролей, послідовній реалізації задумів, а особливо – в самостійній творчості дітей.(К. Чуковський “От 2 до 5”).

Мислення

Продовжує розвиватися наочно-дійове мислення. Виникають нові його форми. Мислення стає образно-мовним, тобто таким, що спирається на образи уявлення і здійснюється за допомогою слів.

Поява нових форм мислення свідчить про те, що воно набуває певної самостійності. Зростає роль мовлення в його функціонуванні. З його допомогою діти починають подумки оперувати об’єктами.

З’являються перші міркування. Окремі судження об’єднуються й узгоджуються між собою, робляться умовиводи. Мотивами такої діяльності є прагнення зрозуміти явища об’єктивної дійсності, з’ясувати їх зв’язки і причини, що виявляється в численних запитаннях дітей.

Вже у 3-річних дітей складаються перші судження про предмети (які тонуть, які – ні, які малі або великі...), поступово діти вчаться мислити логічно. Правильність суджень дошкільників визначається не їх віком, а досвідом, обізнаністю з властивостями об’єктів.

Досягнення в розвитку мислення дошкільників значною мірою залежить від того, як здійснюється виховне керування їх пізнавальною діяльністю.

Мовлення:

– швидко збагачується словник (у 7 років – 3500-4000 слів);

- у словнику дітей, крім іменників та дієслів, все більше з'являється прикметників, займенників, числівників, службових слів;
- до 5-6 років діти опановують фонетичну будову рідної мови, навчаються правильно артикулювати окремі звуки і поєднувати їх у звукосполучення;
- удосконалюється морфологічна та синтаксична структура мовлення (засвоюються нові слова, опановують складні речення, зростає кількість слів у реченнях);
- відбувається диференціація функцій мовлення: виконуючи спочатку функцію спілкування, мовлення дитини поступово стає засобом планування й регуляції нею своєї діяльності;
- розвивається новий вид мовлення – внутрішнє.

Поява внутрішнього мовлення є ознакою розвитку словесно-логічного мислення.

Усвідомлення дошкільниками мовної дійсності значно відстає від практичного оволодіння мовою. Слово для дитини ще довго залишається однією з властивостей предмета, а не його означенням. На це звернули увагу І. М. Сеченов, пізніше – Л. С. Виготський, С. Л. Рубінштейн та ін. Дитина вживає слово, але не помічає його, не осмислює його теоретично.

- розвивається чуття мови.

Спостерігаються значні індивідуальні відмінності у розвитку мовлення дітей дошкільного віку, які зумовлені суспільним середовищем, в якому росте дитина, різноманітністю мовних контактів з нею дорослих, її особистим досвідом спілкування.

Увага:

– починає складатися довільна увага, мимовільна увага також розвивається, набираючи більшої стійкості й обсягу. Розвиток уваги пов'язаний з досягненнями у мовленнєвому розвитку дітей. Розширюються можливості дорослих за допомогою слова, вказівних жестів, привертати увагу дитини до певних об'єктів;

– зростає стійкість, обсяг уваги, але дошкільники ще недосконало керують своєю увагою, вони часто відволікаються. Формування у дітей здатності довільно зосереджуватися значною мірою залежить від правильної організації дорослими їх діяльності: від чіткої постановки завдань, визначення способів їх виконання, певних правил поведінки тощо. Довільна увага не тільки виявляється, а й формується в грі, трудовій і учбовій діяльності дошкільників.

3. Розвиток особистості дошкільника

Емоції та почуття

Джерелом переживань дитини є її діяльність, спілкування з навколишнім світом.

Виконувана дітьми діяльність, як правило, супроводжується позитивними емоціями й підтримується ними. Діяльність породжує емоції своєю метою, смыслом, якого вона набуває для неї і самим процесом її виконання. Виявлено певну залежність між характером діяльності та почуттями, які вона викликає.

У зв'язку із задоволенням зростаючої потреби дошкільника в товаристві ровесників інтенсивно розвиваються соціальні емоції (симпатії, антипатії, уподобання тощо). Малята віддають свої симпатії дітям, які до них посміхаються, спільно граються з ними, поступаються іграшкою тощо. У середньому і старшому дошкільному віці діти більш вибірково ставляться до об'єктів своєї прихильності, а їхня приязнь чи неприязнь до когось стає більш постійним почуттям.

Найбільш ранньої формою прояву позитивного ставлення до інших людей є почуття симпатії, на якому формується почуття любові і дружби. Почуття симпатії має вибірковий характер. Спершу воно виявляється у ставленні до близьких людей, а потім і до дітей.

Дошкільники дуже сприйнятливі до зовнішнього виразу почуттів інших дітей. З цим пов'язана заразливість емоцій.

Важливим фактором розвитку почуттів є оволодіння дітьми формами експресії: виразу почуттів за допомогою слів, інтонації, міміки. Цьому сприяє участь дітей у колективних іграх, у спільній трудовій діяльності.

Діти цього віку здатні до співпереживання. Це особливо виявляється під час сприймання казок, малюнків, фільмів, вистав.

У дошкільному дитинстві виникають інтелектуальні почуття. Зростаюча з кожним роком пізнавальна активність дошкільників, їх допитливість і пізнавальні інтереси породжують почуття здивування перед невідомим.

Якщо в молодшому дошкільному віці зустріч з новим викликає страх, то в старшому – здивування. Пізнавальні почуття дошкільника збуджуються не тільки фабулою оповідання чи казки, а й стосунками між персонажами. Розширюється коло об'єктів, які викликають здивування, серед них – явища природного світу, події суспільного життя.

У процесі спілкування дітей у сім'ї, в дитячому колективі формуються їх моральні почуття. Важливу роль у їх становленні

відіграють оцінні відношення. Дослідженнями з'ясовано зв'язок між емоційними реакціями дітей на оцінні впливи дорослих і становленням їх самолюбства, гордощів. Переживання гордощів вперше виникають у дитини внаслідок схвалення дорослими тих чи інших вчинків дитини.

Протягом дошкільного дитинства урізноманітнюються прояви почуття власної гідності.

Самолюбство має й інший бік, що виявляється в переживанні сорому, ніяковості. Розвиток почуття сорому в дошкільників, пов'язаний із зростанням їх морального досвіду й самосвідомості, виникає тоді, коли дитина втрачає позитивну оцінку, хороше ставлення до неї дорослих, які мають авторитет у дитини.

У молодшого дошкільника осуд його вчинку викликає страх перед покаранням, незрозуміле йому самому незадоволення собою. У старшого дошкільника цей осуд стає внутрішнім.

Важливу роль у формуванні моральних почуттів дітей відіграють відповідні їх уявлення про позитивні зразки поведінки. Їх наявність дозволяє дитині передбачати позитивні чи негативні наслідки свого вчинку. Таке передбачення має вирішальне значення у формуванні моральної поведінки дошкільників.

Розвиток вольової сфери

Воля дитини розвивається як здатність активно домагатися певної мети, переборювати зовнішні та внутрішні перешкоди, свідомо регулювати свою поведінку. У виникненні й розвитку свідомої регуляції поведінки вирішальну роль відіграє мовлення. Воно включається в аналіз самих дій, в їх співвідношення з результатами діяльності, воно гальмує одні та активізує інші дії.

За допомогою мовлення дорослі ознайомлюють дитину зі своїми вимогами, ставлять перед нею певну мету, яка є значним фактором формування цілеспрямованості їх дій. Завдяки досвіду їх виконання діти поступово набувають уміння самостійно визначати мету і домагатися її здійснення.

Підвищенню цілеспрямованості дій сприяє усвідомлення дітьми обов'язковості завдань і вимог, що ставлять дорослі. З віком у дошкільників складається здатність переборювати вплив сторонніх об'єктів у процесі виконання завдань. Так формується важлива вольова властивість – встояти перед спокусою.

Воля виробляється поступово в міру того, як діти привчаються аналізувати ситуацію, виділяти та усувати в ній те, що заважає досягненню мети.

Дітям дошкільного віку доступна нова за структурою довільна діяльність, в якій мета не збігається з мотивом. Наприклад, дитина виконує якесь трудове доручення без зацікавленості ним, а бажаючи заслужити схвалення з боку дорослих тощо.

Нерідко виникає боротьба мотивів, властива зрілому вольовому акту.

Вольова поведінка дитини характеризується її здатністю діяти за наміром, тобто вмінням поступитися власними бажаннями і зробити так, як треба, згідно з правилами гри чи вимогами дорослих (колективу). Таке рішення чи намір є наслідком свідомого зважування дошкільником різних мотивів. Воно може впливати само по собі з розуміння важливості тієї чи іншої поведінки, з його слухняності, почуття обов'язку. Тому зростає тенденція до самостійності, намагання діяти без допомоги дорослого.

Новоутворення дошкільного віку у розвитку вольової сфери – супідрядність бажань: дитині доводиться підпорядковувати одні бажання іншим.

Співвідношення бажань формується в ході діяльності дитини, передусім, у грі. Важливу роль у формуванні супідрядності мотивів відіграють нові взаємини між дитиною і дорослими. Діяльність дорослих є зразком для дитини. Дошкільний вік – це період інтенсивного засвоєння прикладу дорослих та формування механізмів особистої поведінки.

Тенденція до самостійності виявляється в зміні змісту і форми її активності. Дошкільнику стає доступним втілення задуму створювати якісь об'єкти, виникають продуктивні та творчі цілі, що знаходять свою реалізацію в конструктивній, образотворчій діяльності, рольовій грі, у виконанні простих трудових доручень тощо.

Однією із своєрідних форм дитячої активності є пустощі. Це – прояв ініціативи дитини, спрямованої на перетворення чогось, на якусь вигадку.

Спілкування дитини з дорослими та ровесниками набуває нових форм: від зовнішнього контакту дитина переходить до свідомого й добровільного підкорення дорослому. Крім практичного спілкування з дорослими виникає співробітництво інтелектуального характеру, що виявляється у дитячих запитаннях. Прагнення до активного спілкування з дорослими виявляється і в тому, що діти намагаються залучити їх до власних переживань, хочуть почути оцінку своїх дій і вчинків.

Отже, комунікативна діяльність розгортається на основі пізнавальних та особистісних мотивів і несе в собі елемент ініціативи й самостійності.

Сковування самостійності, ініціативи дошкільника породжує прояви впертості, негативізму, вередливості, егоїзму, опір вимогам дорослих.

У дошкільників розвивається і потреба у спілкуванні з ровесниками. Сюжетно-рольова гра вже потребує співучасників.

У дитячому садку діти рано входять у товариство ровесників, навчаються зважати на бажання інших дітей, пропозиції товаришів, поступатися своїми бажаннями, допомагати одне одному та інше. Все це – перші ознаки становлення дитячого колективу, стійкість якого залежить від керівництва вихователя.

Характерним для дошкільників є конформізм – підкорення більшості, майже некритичне й неусвідомлене сприймання того, що говорять чи роблять усі.

Мотиви поведінки й діяльності дошкільника:

– положення, яке займає дитина в системі взаємин з дорослими, участь у їх житті і ті вимоги, що висуває до дитини навколишнє середовище;

– з першого мотиву впливає другий: оцінка дорослим поведінки дитини;

– мотиви морального порядку (мотиви змагання, самолюбства, власної гідності);

– суспільні мотиви кращі в своїй найпростішій формі (прагнення зробити щось корисне іншим).

Виділяють мотиви:

1) пов'язані з широким колом взаємин дитини з навколишнім середовищем (потреби у спілкуванні з дорослими та дітьми, у схваленні, у визнанні їх досягнень та ін.);

2) ті, що йдуть від самої діяльності, пов'язані з процесом її виконання (ігрові інтереси, потреби в зовнішніх враженнях, у пізнавальній активності).

Поступово зростає сила дії соціальних мотивів (бажання зайняти своє місце в колі друзів, прагнення бути на висоті вимог колективу тощо).

У зв'язку з розвитком самосвідомості у дітей формуються самооцінка й рівень домагань, які, в свою чергу, стають дійовими мотивами їх поведінки.

Мотиви, що спонукають поведінку і діяльність дошкільника, не просто існують поруч, а вступають між собою у різні відношення. Це виявляється в домінуванні усних і підляганні інших мотивів.

Конкретний зміст цієї ієрархії, а саме, які мотиви підкоряють собі всі інші спонукання, залежить від віку дітей і їх виховання. Співвідношення мотивів у старших дошкільників стає відносно стійким.

Наявність протягом певного часу більш-менш стійкого домінування мотивів характеризує спрямованість особистості дитини. Завдяки довільності супідрядності мотивів дошкільники стають здатними організувати свою поведінку навіть всупереч безпосереднім спонуканням, в силу усвідомленої мети чи наміру.

Намір виникає на основі потреби, яка не може бути безпосередньо задоволена і живиться за рахунок її спонукальної сили. Наприклад, дитина прибирає іграшки, хоч їй і не хочеться цього робити, аби тільки їй дозволили подивитися телевізор або дозволили піти погуляти.

Наміри тим самим виступають для дитини засобом оволодіння своїми потребами і регуляції поведінки.

У намірах дошкільника багато емоційності і жвавості. Тут і виявляється слабкість свідомої регуляції дитиною своїх вчинків.

Співвідношення мотивів у дітей спочатку виникає в процесі спілкування з дорослими і під їх впливом, а далі – в предметних умовах, які самі цього вимагають (наприклад, прибрати іграшки в кімнаті, щоб було де гратися з машинкою тощо).

Мотив і мета у діяльності дошкільника спочатку збігаються, потім – поступово розходяться, тобто можуть фіксуватися на різних предметах.

Діяльність дитини протягом дошкільного дитинства все більше спонукають не окремі мотиви, а певна супідрядність мотивів. Активне і свідоме впорядкування окремих дій свідчить про досить складну внутрішню організацію поведінки дошкільника, в якій виявляються індивідуальні відмінності.

Самосвідомість дошкільника

Об'єктами самопізнання дошкільника стають окремі частини тіла, дії, мовні акти, вчинки, переживання й особисті якості.

В міру того, як психічні процеси набувають довільного характеру, діти починають їх усвідомлювати, що є основою саморегуляції. Так, спостерігаючи за об'єктом, дошкільник може визначати результати свого спостереження. Дошкільники здатні робити звуковий аналіз слова, усвідомлювати свої судження, переживання.

Осмислення дошкільниками власних переживань особливо виявляється в другій половині дошкільного віку. Переживання дітей завжди пов'язані із взаєминами з дорослими і дітьми, з виконанням правил поведінки й різних завдань.

Гама переживань досить велика: радість, сум, смуток, досада, сором, злість. Мовне спілкування допомагає орієнтуватися в них і розрізняти їх.

У спільній діяльності (гра, виконання трудових завдань, малювання) діти порівнюють свої досягнення з досягненнями інших дітей, оцінюють наслідки своєї роботи, себе самих, свої можливості, навчаються контролювати себе і ставити перед собою певні вимоги.

Самооцінка дітьми власних вчинків, умінь та інших якостей формується на основі оціночних суджень дорослих. З віком підвищується об'єктивність самооцінки дітей.

До 5 років діти схильні переоцінювати себе, у середньому дошкільному віці ця тенденція помітно зменшується. Старші діти, як правило, адекватно оцінюють себе і своїх товаришів.

Встановлено залежність самооцінки дітей від рівня їх домагань. Дошкільникам важко дати собі загальну оцінку, але якщо в старшому віці вони це і роблять, то це – лише повторення суджень дорослих.

Характерною є схильність дитини до самоствердження спочатку в очах дорослих, потім – товаришів, і далі – у власних очах.

Період дошкільного дитинства завершується формуванням у дітей психологічної готовності до навчання в школі. Основними її компонентами є мотиваційна, розумова та емоційно-вольова готовність.

Мотиваційна готовність: необхідно давати дітям правильні уявлення про учбову працю та шкільне життя. Шкільне життя не повинно поставати перед дитиною як джерело розваг (“у школі не треба вдень спати”, “у школі можна грати в футбол” тощо).

Прагнення йти до школи живиться передусім пізнавальною активністю дітей, яка розвивається на основі властивої дітям допитливості і на кінець дошкільного дитинства набирає форм пізнавальної активності, перших пізнавальних інтересів.

Розумова готовність дітей до школи не зводиться лише до оволодіння певними знаннями про навколишній світ, а й включає мисленнєві дії та операції. Тому вона визначається:

1) умінням вирішувати прості задачі, робити звуковий аналіз слова або зв'язно розповідати за картиною тощо;

2) якою мірою їм доступні операції аналізу, синтезу, порівняння, узагальнення, класифікації та ін.

Вольова готовність дітей до школи означає здатність керувати своєю поведінкою, довільно спрямовувати свою психічну діяльність (зосереджуватися на виконанні шкільних завдань, скеровувати увагу на уроці, довільно запам'ятовувати і відтворювати матеріал тощо); відповідально ставитися до виконання учнівських обов'язків.

Емоційна готовність виявляється в тому, що дитина йде до школи з радістю, задоволенням, довір'ям. Це сприяє налагодженню контакту між учнем і вчителем, учнем і товаришами. Важливим моментом емоційної готовності до шкільного навчання є переживання, пов'язані з учбовою діяльністю, її процесом і першими результатами, вболівання за успішне виконання завдань.

Тема 5.

Психологічні особливості молодшого шкільного віку

Мета

Навчальна – розкрити умови психологічного розвитку молодшого учня та особливості формування його особистості в порівнянні з попереднім періодом розвитку.

Виховна – виховувати у студентів інтерес до науково-дослідницької роботи з дітьми молодшого шкільного віку, до творчого спілкування з ними.

Розвивальна – розвивати педагогічну спостережливість студентів, їх логічне мислення.

План

1. Розвиток діяльності молодшого школяра
2. Розвиток пізнавальних процесів
3. Формування особистості молодшого школяра

Основні поняття: фізична готовність, об'єктивна і суб'єктивна психічна готовність дітей до школи, мотиви учіння школярів, довільність психічних процесів, внутрішній план дій, рефлексія, рівень домагань, понятійне мислення, інтеріоризація, екстеріоризація, уміння вчитися, внутрішня позиція школяра, смислова орієнтовна основа вчинку, узагальнення переживань, синтезуюче сприймання, навченість.

Література

1. Волков Б. С. Возрастная психология. В 2-х ч. Ч. 2: От младшего школьного возраста до юношества: учеб. пособие [для студентов вызов, обучающихся по пед. специальностям] / Б. С. Волков. – М. : Владос, 2005. – 343 с.
2. Гамезо М. В. Возрастная и педагогическая психология / М. В. Гамезо, Е. А. Петрова, Л. М. Орлова. – М.: Педагогическое общество России, 2003. – 512 с.

3. Заброцький М. М. Основи вікової психології : навч. посіб. / М. М. Заброцький. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2006. – 112 с.
4. Кутішенко В. П. Вікова та педагогічна психологія: курс лекцій : навч. посіб. / В. П. Кутішенко. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 128 с.
5. Практикум по возрастной и педагогической психологии / [под ред. А. И. Щербакова]. – М.: Просвещение, 1987. – 255 с.
6. Савчин М. В. Вікова психологія : навч. посіб. / М. В. Савчин, Л. П. Василенко. – К. : Академвидав, 2005. – 360 с.

1. Розвиток діяльності молодшого школяра

Анатомо-фізіологічні особливості

Протягом молодшого шкільного віку відбувається подальше зростання організму дитини: темп росту дітей обох статей уповільнюється, збільшення волі – прискорюється. Кістко-сполучний апарат молодших школярів відзначається гнучкістю, оскільки в їхніх кістках ще багато хрящової тканини. Розвивається м'язова система молодших школярів, що сприяє зростанню фізичної сили дітей. Недостатньо розвинені дрібні м'язи кисті руки, тому першокласникам важко писати в межах одного рядка, не робити зайвих рухів. Діти цього віку дихають частіше, ніж дорослі, продовжується ріст м'язів серця, артерії дещо ширше, ніж у дорослої людини. Вага мозку першокласника наближається до ваги мозку дорослої людини. Особливо збільшуються лобні долі, які пов'язані з діяльністю 2 сигнальної системи. Збільшується рухливість нервових процесів. Нервова система молодших школярів характеризується високою пластичністю, тобто здатністю фіксувати впливи середовища й готовністю реагувати на них. У дітей добре розвинені всі органи чуття.

Вступ дитини до школи – важлива подія в її житті. Діти по-різному переживають її залежно від психологічної готовності вчитися в школі. На перший план в організації поведінки молодших школярів виступають вимоги школи, вчителя. Учні неоднаково реагують на вимоги вчителя залежно від особливостей індивідуальної їх готовності до навчальної діяльності. Звідси зрозумілість важливості індивідуального підходу до дітей в процесі навчання.

Важливу роль у становленні саморегуляції поведінки молодшого школяра відіграє оцінювання, а згодом і самооцінювання своїх дій і вчинків.

Вивчення ставлення молодших школярів до школи і вчителя показало, що воно складається по-різному залежно від ступеня готовності

дитини до шкільного навчання, від методів роботи вчителя, від взаємин батьків і вчителя та інших факторів.

Майже всі діти йдуть до школи з прагненням вчитися. Проте через деякий час ставлення окремих дітей до школи змінюється, виявляється байдужість дітей до школи, небажання відвідувати її та ін.

Основною причиною цих негативних явищ є недосконалість організації навчально-виховного процесу, а саме: недостатня активізація учбової діяльності учнів, зокрема їх мислення, у надмірному захопленні вправами, спрямованими на формування різних навичок.

Важливе значення в навчанні має ставлення учнів до вчителя. Зазвичай молодшим школярам притаманна позитивна установка на вчителя (вони люблять його, виконують всі його вимоги, не виявляють критичного ставлення до вчителя).

Характерні особливості учбової діяльності

Її основні компоненти:

- 1) мета– засвоїти певні знання, вміння, навички;
- 2) дії і операції, за допомогою яких учні оволодівають змістом навчання;
- 3) мотиви і форми спілкування учнів із учителем та між собою.

Особливості:

- 1) на перший план у навчанні учнів молодших класів виступають мисленнєві, мовні дії, що потрібні для усвідомлення навчального завдання, зрозуміння змісту його, розкриття внутрішніх зв'язків причинних залежностей в об'єктах;
- 2) їм підпорядковуються мнемічні, уявні, практичні й інші дії;
- 3) значну роль у навчанні молодших школярів відіграють різні види наочності;
- 4) зростає роль мовлення (спочатку усного, а згодом – писемного) вчителя і учнів в їх учбовій діяльності;
- 5) збагачується й мотивація учбової діяльності молодших школярів, розвиваються пізнавальні інтереси, усвідомлення необхідності виконання завдань, почуття обов'язку, відповідальності за навчання.

Мотиви учбової діяльності:

- 1) навчальні інтереси (першокласнику подобається вчитися читати, писати, лічити, його цікавлять оповідання про життя людей і тварин тощо);
- 2) положення серед товаришів і дорослих.

Стійкість інтересів до самої учбової діяльності молодших школярів залежить від того, як ця успішність організується вчителем. Формуванню

пізнавальних інтересів учнів сприяє вміло побудована позакласна робота. Подолання учнями труднощів, з якими вони стикаються в учбовій діяльності, є невід'ємною внутрішньою умовою зміцнення інтересу від того, як формуються в учнів уміння вчитися. Самостійна робота активізує діяльність учнів, посилює в них інтерес до певного матеріалу. Вчителю необхідно формувати самостійність учнів.

Гра, як вид діяльності, не тільки зберігається в житті молодших школярів, а й продовжує розвиватися. Особливого значення набуває сюжетно-рольова гра, конструктивні ігри, рухливі, настільні ігри.

2. Розвиток пізнавальних процесів молодших школярів

У процесі навчання здійснюється розвиток в учнів усіх пізнавальних процесів, який характеризується кількісними та якісними їх змінами.

Сприймання:

- зростає швидкість перебігу процесу сприймання (*кількісні зміни*);
- збільшується число сприйнятих об'єктів (*кількісні зміни*);
- розширюється обсяг запам'ятання (*кількісні зміни*);
- сприймання стає більш довільним, цілеспрямованим і категоричним процесом (сприймаючи предмети, учні прагнуть відносити їх до певної категорії) (*якісні зміни*);
- молодші школярі здебільшого орієнтуються на колір та форму предметів. Що старші учні, то більша роль у їх сприйманні належить формі;
- у молодших школярів суттєво змінюється зоровий і дотиковий вибір заданої фігури серед інших, про що свідчить зменшення часу, що потрібний на зоровий та дотиковий їх пошук;
- підвищується чутливість аналізаторів до різних властивостей предметів.

Так, у третьокласників точність розрізнення кольорів і кольорових відтінків збільшується на 15% порівняно з першокласниками.

- підвищується здатність розрізняти висоту звуків, чому особливо сприяють заняття з музики і співів;
- швидко розвивається фонетичний слух під впливом систематичної роботи на уроках читання, письма.

У молодших школярів розвиваються й інші відчуття та сприймання. Зокрема, значного розвитку набувають суглобо-м'язові відчуття, які відіграють важливу роль у формуванні навичок письма, малювання тощо. Розвивається сприймання часу. Так, 20% першокласників правильно

розуміють, що таке хвилина, 60% – “година”, 40% – тиждень, 26% – день і місяць (Н. Шабалін).

У молодших школярів формується здатність спостерігати явища навколишньої дійсності під керівництвом вчителя (наприклад, самостійне розглядання наочних об’єктів, ведення щоденників спостережень та ін. види самостійної роботи).

Пам’ять:

- під впливом навчання формується логічна пам’ять, яка відіграє основну роль у здобутті знань;
- дослівність запам’ятання зумовлюється не вмінням учнями диференціювати поставлене перед ними завдання, має як позитивне, так і негативне значення (позитивне – нагромадження словесного запасу, розвиток культури мовлення, розвиток довільної пам’яті);
- у молодших школярів зростає продуктивність запам’ятання навчального матеріалу, його обсяг, міцність.

За даними Шарданова М. Н., в учнів 2 кл. порівняно з 1 кл. запам’ятання конкретного матеріалу збільшується на 28%, абстрактного – на 68%, емоційного – на 35%.

Зростає обсяг запам’ятовуваного матеріалу, міцність його запам’ятання. У цей період учні частіше вдаються до спеціальних прийомів запам’ятання. Розвивається точність запам’ятання тексту. Учні 3 кл. $\approx$ в 2,5 рази точніше запам’ятовують текст порівняно з учнями 1 кл. Розвиток пам’яті молодших школярів полягає в зміні співвідношення мимовільного й довільного запам’ятання образної та словесно-логічної пам’яті. У молодшому шкільному віці відбувається інтенсивний розвиток довільної пам’яті. Але без спеціального керівництва розвитком пам’яті молодші школярі використовують найпростіші способи довільного запам’ятання і відтворення (переказ). Є й інші більш продуктивні: поділ тексту на частини, смислове групування матеріалу, переказ своїми словами змісту тексту.

Уява

Основна тенденція в розвитку уяви молодших школярів полягає в переходах від репродуктивних її форм до творчої переробки уявлень. Зростає вимогливість дитини до витворів її уяви. Зростає швидкість утворення образів фантазії. З образами фантазії в дітей пов’язані їх бажання. Створення нових образів пов’язано з навчальним матеріалом, який засвоюють молодші школярі, засвоєння учнями змісту читання оповідань, розв’язування ними математичних задач, розуміння природничих явищ, історичних подій.

Успіхи в засвоєнні молодшими школярами усного і письмового мовлення збагачують зміст образів, змінюють способи їх утворення. Процес цей набуває дедалі довільного характеру. Велику роль у розвитку уяви молодшого школяра відіграє читання художньої літератури.

Мислення

Першокласники, їх мислення характеризується як конкретно-образне. Далі – зростає роль абстрактних компонентів.

Конкретність мислення 1-ків проявляється в тому, що ту чи іншу мисленнєву операцію діти можуть розв'язати, тільки виходячи з означених словами конкретних предметів, їх зображень або уявлень. Їм легше проаналізувати конкретний факт, ніж навести приклади до загального положення. Під впливом навчання в мисленні молодших школярів змінюються співвідношення його образних і понятійних, конкретних і абстрактних компонентів.

Так, виконуючи завдання на визначення об'єктів, 1-класники на початку навчального року здебільшого виділяють їх функціональні ознаки, тобто ознаки, пов'язані з призначенням предметів (“будинок, щоб жити”, “ніж, щоб різати” тощо). Під впливом навчання в учнів з'являються визначення з істотними та неістотними ознаками об'єктів (“сніг – білий, пухнастий, сріблястий...”, “лимон – плід, зверху зелений, всередині – жовтий, смачний...”).

Розвиток мислення молодших школярів виявляється в їх здатності усвідомлювати і розв'язувати дедалі складніші пізнавальні й практичні завдання, здійснювати відповідні дії й операції, виражати їх результати в судженнях, поняттях, міркуваннях, умовиводах.

В учнів молодшого шкільного віку стають систематичними такі мисленнєві операції, як аналіз і синтез. Але аналіз – більш доступна мисленнєва операція, ніж синтез. Так, учні краще виділяють частини предмета, ніж встановлюють співвідношення між частинами.

Порівняння: аналіз і синтез поєднуються в порівнянні об'єктів, розвиток порівнянь значною мірою залежить від того, наскільки учні виконують завдання на порівняння різних об'єктів, їх груп і класів.

Аналіз переходить в абстрагування, яке стає важливим компонентом мисленнєвої діяльності учнів, потрібним для узагальнення і формування понять.

За даними М. Н. Шарданова, однією з особливостей абстракції в учнів молодших класів є тенденція приймати зовнішні, яскраві ознаки об'єкта як суттєві, хоч вони нерідко не є такими. Звідси – помилки учнів. Наприклад, учні плутають дієслова з іменниками, що означають дію.

Аналіз об'єктів. Абстрагування їх спільних ознак підготовлює узагальнення, яке виявляється у віднесенні учнями предметів, явищ до певних їх груп, видів, родів тощо, дає змогу класифікувати об'єкти і повною мірою систематизувати свої знання про них.

Узагальнення в засвоєнні знань і розумового розвитку молодших школярів відіграє свою важливу роль настільки, наскільки воно переходить у конкретизацію, застосування результатів узагальнення в нових пізнавальних і практичних ситуаціях.

Учні молодших класів краще оволодівають індуктивними умовиводами, ніж дедуктивними.

Дедукція – перехід від загального до часткового.

Індукція – від часткового до загального.

Індивідуальні особливості мислення молодших школярів виявляються в рівнях його мисленнєвих операцій, у гнучкості мислення, у співвідношеннях конкретно-образних та абстрактно-словесних його елементів.

Мовлення

Дитина йде до школи, практично володіючи певним словником мови та її граматиною. Істотним у розвитку мовлення є те, що вона, вперше починає свідомо вживати різні форми слова, навчається писемного мовлення, збагачується її внутрішнє мовлення. Слово виступає для дитини як предмет усвідомлення і вивчення. Помітно зростає словник дитини. Урізноманітнюються функції мовлення.

За даними досліджень Піаже, мовлення дітей 6-8 років виявляється в таких його функціональних формах:

- 1) *повторення* (дитина повторює почуте слово, не звертаючи уваги на його суть);
- 2) *монолог* (дитина говорить, ні до кого не звертаючись);
- 3) *колективний монолог* (дитина звертається до уявного співбесідника);
- 4) *повідомлення* (дитина обмінюється думками з дорослими чи дітьми, зацікавлена в тому, щоб її слухали);
- 5) *критика*;
- 6) *наказ*;
- 7) *прохання й погрози*;
- 8) *питання й відповіді*.

Співвідношення цих функцій і є одним з показників розвитку мовлення. Серед інших показників слід виділити:

- 1) зміни в морфологічній структурі усного і письмового мовлення;

- 2) зміни в словесних асоціаціях;
- 3) особливості оволодіння писемним мовленням;
- 4) зміни у взаємозв'язках між компонентами структури мовлення.

У молодшому шкільному віці значно розширюється:

– коло слів, якими позначаються предмети і явища навколишнього світу, їх ознаки, дії, процеси;

– зростає кількість слів у реченнях усного мовлення, удосконалюється його синтаксична будова. Фонетично воно наближається до мовлення дорослих. Проте у молодших школярів є чимало мовленнєвих дефектів (шепелявість, заміна звуків, картавість тощо);

– зміна в морфологічній структурі писемного мовлення, яка наближається до морфологічної структури писемного мовлення дорослих;

– збільшується кількість слів і речень у письмових творах учнів початкових класів. Це збільшення характеризується значними індивідуальними відмінностями, що свідчить про значні індивідуальні відмінності в оволодінні писемним мовленням;

– зростає з віком швидкість письма учнів, підвищується його якість.

Розвитку мовлення сприяє оволодіння ними читанням, яке значно передує засвоєнню учнями письма. Оволодіння процесом читання вимагає складної мисленнєвої діяльності.

Важливим компонентом успіху учнів в оволодінні мовленням є мовчазне читання, яке тісно пов'язане з розвитком внутрішнього мовлення.

У молодших школярів збагачується розуміння значень слів, які діти активно використовують в мовленні, розуміють пряме і переносне значення слів, правильно розуміють значення слів у контексті.

Увага

Слабкість довільної уваги і занадто розвинена мимовільна увага.

Розвиток довільної уваги в молодших школярів здійснюється досить успішно, якщо створюються умови для їх цілеспрямованої роботи, за яких вони привчаються керуватись самостійно поставленою метою.

З віком зростає обсяг і стійкість уваги, здатність переключати її з одного об'єкту на інший.

Увага молодших школярів тісно пов'язана із значущістю для них навчального матеріалу: усвідомлення учнями необхідності засвоєння матеріалу, інтерес до його змісту є умовою стійкості їх уваги.

Увага залежить від доступності навчальних завдань, від уміння вчителя організувати учбову діяльність учнів.

Нестійкість уваги – одна з причин неуспішності учнів в школі. Її причиною буває недостатня розумова активність учнів, неподолання труднощів у навчанні, стан здоров'я тощо.

3. Формування особистості молодшого школяра

Розумові особливості

Відбуваються зміни в структурному складі розуму школярів, у співвідношенні його основних компонентів.

У структурі розумової діяльності 1-класників провідними є такі компоненти:

- 1) сприймання;
- 2) пам'ять;
- 3) мовлення;
- 4) мислення;
- 5) фантазія.

Під впливом навчання в інтелекті учнів 1-х і 2-х кл. підвищується вага мисленнєвих і мовних компонентів. Змінюються і їх взаємозв'язки.

У 3-класників провідними стають мисленнєві і мовні компоненти. Третє і четверте місце посідають такі компоненти як пам'ять і фантазії.

Тенденція до зміцнення взаємозв'язків різних компонентів розумової діяльності учнів виявляється у формуванні в них перших узагальнених розумових дій, способів їх виконання, які переносяться з однієї навчальної ситуації на іншу. Вони є компонентами вміння вчитися, що починає формуватися в учнів молодших класів.

Важливим є питання про те, на підставі яких ознак можна робити висновок щодо розумового розвитку дітей у процесі засвоєння ними навчального матеріалу?

До таких ознак належать:

- якість знань;
- вміння застосувати їх у навчальній роботі;
- орієнтування у матеріалі;
- самостійне набування знань;
- знаходження нових способів навчальної роботи;
- темп і легкість засвоєння нового матеріалу;
- міцність запам'ятання матеріалу та ін.

Ці ознаки доповнюються показниками розвитку окремих боків інтелекту. Такими є:

- точність сприймання (зорового, слухового, дотикового);

- повнота і детальність описування картини, яку учень бачить уперше;
- способи свідомого запам'ятання навчального матеріалу (групування його під час запам'ятання, самоконтроль під час заучування тощо);
- здатність помічати помилки (свої та товаришів);
- гнучкість мислення та ін.

У розумовому розвитку учнів початкових класів є індивідуальні відмінності. Вони виявляються в загальних та спеціальних здібностях (до математики, малювання, музики...), в швидкості виконання навчальних завдань, в їх якості, в успішності та ін.

Індивідуальні відмінності виявляються, зокрема, і в тому, що в одних учнів краще розвинені мисленнєві компоненти, у других – мнемічні, у третіх – перцептивні.

Трапляються учні з тимчасовою затримкою розумового розвитку.

Наявність індивідуальних відмінностей у розумовому розвитку молодших школярів вказує на важливість індивідуального підходу до них у процесі навчання.

Емоційні особливості

Основним джерелом емоцій у молодших школярів є учбова та ігрова діяльність. Формуванню почуттів сприяють успіхи і невдачі в учінні, взаємини в колективі, читання художньої літератури та ін.

До емоційної сфери молодших школярів належать:

– переживання нового– здивування– сумнів– радощі пізнання	<p>це стає основою формування
пізнавальних інтересів</p> |
|--|--|

Колективні ігри та заняття сприяють розвитку в учнів моральних почуттів і таких рис характеру, як відповідальність, колективізм.

Розвивається в учнів усвідомлення своїх інтересів і розуміння їх виявлення в інших людей. Для молодших школярів характерна життєрадісність, бадьорий настрій.

Причиною афективних станів, які іноді трапляються у них, є розходження між їх домаганнями і можливостями їх задоволення. У таких ситуаціях учень може виявити грубість, забіякуватість та інші форми емоційної нестійкості.

Молодші школярі емоційно вразливі.

У молодшому шкільному віці розвивається почуття симпатії. Воно відіграє важливу роль в утворенні малих груп, з яких складається в 2-3 кл. класний колектив.

Першокласники схильні переоцінювати власні моральні якості і недооцінювати їх у своїх ровесників. При цьому хлопчики більше схильні переоцінювати свої моральні якості, ніж дівчатка. З віком молодші школярі поступово стають більш самокритичними.

Вольові якості

Формуванню їх вольових якостей сприяє передусім шкільне навчання, яке вимагає від учнів усвідомлення і виконання обов'язкових завдань, підпорядковування їм своєї активності, довільного регулювання поведінки, вміння активно керувати своєю увагою, думати, запам'ятовувати, узгоджувати свої потреби з вимогами вчителя.

Входження учнів в навчальну діяльність іноді супроводжується внутрішніми суперечностями. У процесі їх подолання складаються вольові якості учнів: у молодшому шкільному віці формуються такі вольові риси характеру:

- самостійність;
- впевненість в своїх силах;
- витримка;
- наполегливість тощо.

У молодшому шкільному віці більш стриманими виявляються дівчата, а більш імпульсивними – хлопчики.

Молодші школярі легко піддаються навіюванню. Учні 1-2 кл. легко наслідують не тільки хороші, а й погані вчинки. Дуже важливу роль при цьому відіграють почуття.

Формування вольових якостей залежить від того, як використовуються в керуванні ними переконання, зауваження, заохочення та інші засоби впливу на дитину. Зловживання негативними оцінками, нотаціями веде до погіршення ставлення учнів до навчання.

Індивідуально-типологічні особливості

На формуванні якостей молодших школярів позначається тип його нервової системи, що є основою його темпераменту.

Діти із сангвінічним темпераментом характеризуються легкою збудливістю почуттів. Почуття в них середньої глибини, не дуже міцні, але відносно стійкі. Діти цього темпераменту швидкі і рухливі, енергійні й активні, але довго не витримують одноманітної ситуації. Здебільшого не соромливі, але стримані. Легко спілкуються, користуються повагою ровесників, не образливі, із заохоченням включаються в роботу.

За сприятливих умов вони ростуть спокійними, в міру рухливими, вміють адекватно реагувати на зміну обставин, а за несприятливих – виявляють байдужість, безвідповідальність, несамокритичність. Завдяки своїй рухливості вони легко піддаються як позитивному, так і негативному впливу.

Діти холеричного темпераменту характеризуються легкою збудливістю почуттів, силою й стійкістю почуттів. Поведінка їх енергійна і різка. Сильно реагують на всі подразники. В колективі вони часто виділяються прагненням до самоствердження, люблять організовувати ігри, охоче включаються в громадську роботу.

За правильних умов виховання вони виявляють активність і наполегливість у роботі, за неправильних – стають неслухняними, запальними, образливими. Більшість так званих важких дітей найчастіше має холеричний темперамент.

У дітей флегматиків почуття важко збуджуються, але вони тривалі і стійкі. Повільні, неохоче спілкуються, часто нехтують справами, що вимагають швидкості, турбот, зайвих рухів, дотримуються порядку, організованості. Ухиляються від конфлікту, їх важко образити, але якщо це станеться – переживають глибоко, хоч зовні це майже не проявляється.

За сприятливих умов з таких дітей виростають вдумливі, слухняні, організовані школярі. За несприятливих – вони можуть стати лінивими, байдужими, апатичними, пасивними учнями.

Діти з меланхолічним темпераментом надзвичайно чутливі, почуття виникають легко, вони міцні і стійкі у часі. Здебільшого сором'язливі, малоактивні, важко пристосовуються до нових обставин. Вони відзначаються вразливістю, втомлюваністю, невпевненістю в своїх силах, зниженим настроєм, страхом перед труднощами.

Меланхоліки намагаються гратися наодинці, часто губляться при опитуванні, виконанні контрольних робіт, хоч і мають хороші знання.

Чуйне ставлення учителів і батьків до таких учнів, підбадьорювання, доброзичлива і своєчасна допомога сприяють появі в них життєрадісного настрою, зміцнюють їх волю і прагнення до успіху.

Темперамент дитини не визначає її інтересів, здібностей, але впливає на стиль поведінки і діяльності.

У цьому віці тільки намічаються деякі риси їх характеру. Проте деякі з них бувають уже досить помітними. Серед молодших школярів можна виділити більш рішучих енергійних і настирливих і поряд з ними – менш вольових, менш самостійних. Досить помітні відмінності в емоційних рисах характеру учнів 1-3 кл.

Важливою умовою формування характеру молодших школярів є життя учнів у шкільному колективі, їх участь у житті класу і школи, від єдності вимог батьків і школи, позитивного прикладу дорослих та ін.

Формування самосвідомості

Уже в 1-х кл. діти усвідомлюють різницю між ігровою і учбовою діяльністю. Пізніше вони починають усвідомлювати себе самих як суб'єктів діяльності, дивитися на себе як на осіб, що мають певне коло обов'язків, роблять важливу справу, несуть відповідальність за виконання навчальних завдань.

З перших днів перебування дітей у школі вчитель учить їх бути уважними, спостерігати, слухати, запам'ятовувати, думати, висловлюватись. Тим самим він звертає увагу на різні боки їх психічної діяльності, допомагає усвідомити їм свої психічні процеси, дії, довільно їх скеровувати, оволодівати ними, стримуватися, керувати своєю поведінкою, помічати й виправляти свої вади.

Систематичне виконання дітьми завдань, які постійно контролюються, перевіряються і оцінюються вчителем та батьками, сприяє формуванню самооцінки та самоконтролю, що є важливими формами самосвідомості учнів.

З віком молодших школярів збільшується кількість властивостей, які вони помічають і оцінюють у своїх товаришів, акуратність, працьовитість, лінивість, чесність.

З віком змінюється співвідношення позитивних і негативних оцінок ровесників і себе самих.

Учні 3 кл. більш самокритичні, ніж учні 1-2 кл.

Формуванню самосвідомості молодших школярів сприяють такі умови:

- участь в житті класного, шкільного, позашкільного колективів;
- оцінка учня членами колективу;
- стосунки учнів в колективі (взаємодіючи з іншими дітьми, учні порівнюють себе з іншими дітьми, об'єктивніше оцінюють свої можливості, якості, знаходять критерії для об'єктивної оцінки своєї діяльності);
- усвідомлення структури власної мовної діяльності, подальше оволодіння мовленням, що сприяє виробленню понять, уявлень про свої фізичні та психічні стани, дії, вчинки.

Тема 6. Психологія підлітка

Мета

Навчальна – розкрити загальну характеристику психічного розвитку підлітка; анатомо-фізіологічні особливості підлітка, розвиток пізнавальних процесів підлітка; формування особистості підлітка.

Виховна – виховувати у студентів наполегливість у досягненні поставленої перед ними мети, готовність до відтворення засвоєних знань;

Розвивальна – розвивати комунікативні та мовні здібності студентів.

План

1. Загальна характеристика психічного розвитку підлітка
2. Розвиток пізнавальних процесів у підлітка
3. Формування особистості підлітка

Основні поняття: пубертатний вік, акселерація, статеве дозрівання, почуття дорослості, потреба в соціальному самовизначенні, товаришування, дружба, пізнавальна потреба, самовдосконалення й самоосвіта, інтимно-особистісне спілкування, неформальні групи, «Я-концепція», теоретичне мислення, інтелектуалізація психічних процесів, захоплення, особистісна нестабільність, рефлексивне мислення.

Література

1. Волков Б. С. Возрастная психология. В 2-х ч. Ч. 2: От младшего школьного возраста до юношества: учеб. пособие [для студентов вузов, обучающихся по пед. специальностям] / Б. С. Волков. – М. : Владос, 2005. – 343 с.
2. Гамезо М. В. Возрастная и педагогическая психология / М. В. Гамезо, Е. А. Петрова, Л. М. Орлова. – М.: Педагогическое общество России, 2003. – 512 с.
3. Заброцький М. М. Основи вікової психології : навч. посіб. / М. М. Заброцький. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2006. – 112 с.
4. Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг. – СПб., 2000. – 581 с.
5. Кутішенко В. П. Вікова та педагогічна психологія: курс лекцій : навч. посіб. / В. П. Кутішенко. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 128 с.
6. Практикум по возрастной и педагогической психологии / [под ред. А. И. Щербакова]. – М.: Просвещение, 1987. – 255 с.

7. Савчин М. В. Вікова психологія : навч. посіб. / М. В. Савчин, Л. П. Василенко. – К. : Академвидав, 2005. – 360 с.

1. Загальна характеристика психічного розвитку підлітка

Підлітковий вік – від 11 до 15 років (або середній шкільний вік). Цей період називається перехідним, тому що в цей час відбувається перехід від дитинства до юності в фізичному, психічному і соціальному відношеннях.

Фізичний розвиток підлітка

Підлітковий вік пов'язаний насамперед з перебудовою усього організму, що зумовлено статевим дозріванням.

Активізація діяльності статевих та інших залоз внутрішньої секреції спричиняє інтенсивний фізичний і фізіологічний розвиток. Прискорюється зріст, досягаючи у хлопчиків найвищих показників у 13 років і продовжуючись до 15-17 років. У дівчаток цей процес розпочинається та закінчується на два роки раніше. Зміцнюється м'язово-скелетна система, зростає фізична сила. Помітною є невідповідність розвитку серця і судинної системи масі тіла, що не дозволяє постачати потрібну кількість крові до різних ділянок тіла, зокрема, до мозку.

Вага головного мозку майже така, як у дорослої людини. Продовжують розвиватися ділянки мозку (лобні, частково скроневі й тім'яні), відбувається внутрішньоклітинне вдосконалення кори головного мозку, збагачуються асоціативні зв'язки між різними його ділянками. Досконалішими стають гальмівні процеси. Інтенсивно розвивається друга сигнальна система. Усе це виражається в розумовій активності підлітка, зростанні контрольної діяльності кори великих півкуль стосовно підкірки тощо.

Водночас підлітки надміру збудливі, їхня поведінка нестійка, імпульсивна, дії часто некеровані, безконтрольні, неадекватні стимулам.

Бурхливий зріст та перебудова організму спричиняють стрімке підвищення інтересу до своєї зовнішності. Формується новий образ свого фізичного «Я». Через його гіпертрофоване значення підлітки дуже болісно переживають вади (справжні та надумані) своєї зовнішності. Непропорційний розвиток окремих частин тіла, скутість рухів, неправильність рис обличчя, шкіра, що втрачає дитячу ніжність, зайва вага або худорлявість — усе це дратує і нерідко призводить до виникнення почуття власної неповноцінності, зумовлюючи замкнутість, а то й неврози.

Відомі випадки психічної анорексії, коли дівчатка, прагнучи виглядати як фотомоделі, дотримувалися спочатку надзвичайно строгої

діти, а потім узагалі відмовлялися від їжі, доводячи себе до цілковитого фізичного виснаження.

Важкі емоційні розлади, пов'язані з реакціями підлітків на свою зовнішність, пом'якшуються за умови теплих, довірливих стосунків із близькими. Зрозуміло, що останні мають виявляти максимальну тактовність та глибоке розуміння проблематики, яка хвилює підлітка.

Образ фізичного «Я» і самосвідомість загалом залежать від темпів статевого дозрівання: акселерація створює кращі можливості для особистісного розвитку.

Дівчатка з раннім фізичним розвитком впевненіші в собі і поведуться спокійніше (хоча відмінності між дівчатками не так яскраво виражені і згодом ситуація може змінитися).

Для хлопців строки їх дозрівання значно важливіші. Фізично розвинуті хлопці сильніші, успішніші у спорті та інших видах діяльності, впевненіші у взаєминах з дівчатами, на рівних спілкуються із дорослим і навпаки: до хлопців із запізним дозріванням частіше ставляться як до дітей, провокуючи тим самим протести та дратівливість з їх боку. Дослідження американських психологів доводять, що такі хлопці менш популярні серед однолітків, вони часто невірні, метушливі, надміру балакучі, прагнуть привернути до себе увагу в будь-які способи, неприродно поведуться, у них частіше формується низька самооцінка і розвивається почуття меншовартості.

Соціальна ситуація розвитку

Специфічне для кожного віку співвідношення внутрішніх процесів розвитку та зовнішніх умов створює ту соціальну ситуацію, яка істотно детермінує психічний розвиток особистості.

Л. С. Виготський наголошував, що основна особливість підліткового віку полягає у неузгодженості процесів статевого дозрівання, загального органічного розвитку та соціального формування. У наш час це протиріччя, зумовлене тим, що статеве дозрівання значно випереджає два інші процеси, має особливо гострий характер.

Основний зміст та специфіку всіх сторін розвитку (фізичного, розумового, морального, соціального та ін.) у підлітковому віці визначає перехід від дитинства до дорослості. По всіх напрямках, виражаючи цей процес, відбувається становлення якісних новоутворень внаслідок перебудови організму, трансформації взаємин із дорослими та однолітками, освоєння нових способів соціальної взаємодії, змісту морально-етичних норм, розвитку самосвідомості, інтересів, пізнавальної та навчальної діяльності.

Серед умов сучасного життя слід виділити такі, які сприяють становленню дорослості підлітків (акселерація фізичного та статевого дозрівання, інтенсивне спілкування з однолітками, рання самостійність через зайнятість батьків, величезний потік різноманітної за змістом інформації тощо), та такі, які гальмують цей процес (зайнятість підлітків лише навчанням за відсутності інших серйозних обов'язків, прагнення багатьох батьків надмірно опікуватися своїми дітьми тощо).

Соціальна активність підлітків спрямована насамперед на прийняття та засвоєння норм, цінностей і способів поведінки, характерних для світу дорослих та стосунків між ними.

Криза тринадцяти років

Ламання старих психологічних структур, характерне для цього віку, призводить до справжнього вибуху непокори, зухвальства та важковиховуваності (так звана «криза тринадцяти років»).

Основну причину таких бурхливих проявів одні психологи вбачають у тому, що дорослі не змінюють своєї поведінки у відповідь на появу у підлітків прагнення до нових форм взаємин із батьками та вчителями (Т. В. Драгунова, Д. Б. Ельконін). Інші розглядають «*кризу тринадцяти років*» як пряме відображення процесу статевого дозрівання, мало пов'язане з особливостями виховання, а треті вважають, що така криза не є загальною і в багатьох підлітків її просто не буває (Т. П. Гаврилова).

Суть кризи, за Виготським, полягає в глибокій, якісній зміні всього процесу психічного розвитку людини, а не в якихось яскраво виражених зовнішніх ознаках цієї зміни.

Відповідно до теоретичних уявлень Л. С. Виготського і Л. І. Божович, одиницею соціальної ситуації розвитку особистості, де нерозривно пов'язані психічні особливості дитини і соціальне середовище, є переживання, які відображають актуальні потреби дитини і рівень їх задоволення. Внаслідок того, що в критичні періоди розвитку змінюються провідні переживання дитини, перебудову системи переживань можна вважати критерієм кризи психічного розвитку. Саме з такою перебудовою ми зустрічаємось у підлітковому віці.

Вираженими *симптомами такої* кризи є:

1. *Зниження продуктивності навчальної діяльності* (а також спроможності нею займатися), навіть у тих сферах, де підліток обдарований. Регрес виявляється підчас виконання творчих завдань, а здатність виконувати механічні завдання зберігається. Зумовлено це переходом від конкретного до логічного мислення.

2. *Негативізм*. Підліток ніби відштовхується від оточуючого середовища, схильний до сварок, порушень дисципліни, переживаючи водночас внутрішнє занепокоєння, невдоволення, прагнення до самотності та самоізоляції.

Поведінка підлітка під час кризи не обов'язково має негативний характер. Л.С. Виготський пише про три можливі її варіанти:

1. *Негативізм* яскраво виражений у всіх сферах життя. Триває таке від кількох тижнів до випадків, коли підліток надовго самоізолюється від родини, є надмірно збудливим, або ж, навпаки, байдужим. Подібні болісні й гострі прояви негативізму спостерігаються у 20% підлітків.

2. Приблизно 60% підлітків проявляють негативізм лише в окремих життєвих ситуаціях, насамперед як реакцію на негативний вплив середовища (сімейні конфлікти, гнітюча атмосфера в школі тощо).

3. У 20% підлітків негативізм у поведінці взагалі не проявляється. Усе це дозволяє висловити припущення, що негативізм зумовлений недоліками педагогічного підходу.

Цікаво, що батьки та вчителі суб'єктивно пов'язують труднощі виховання не з кризою як такою і не з докризовим періодом, коли власне й розпочинається процес руйнування старих психологічних структур, а з післякризовим (14-15 років) (С. К. Масгутова). Тобто для дорослих суб'єктивно найскладнішим є період творення, формування нових прогресивних психологічних структур. Пов'язано це передусім із неефективністю у нових умовах старих виховних підходів та невмінням знаходити інші, які більшою мірою відповідали б цьому післякризовому періоду.

Психологічні новоутворення

Найважливішим **новоутворенням** підліткового віку є становлення самосвідомості. Самосвідомість підлітка характеризується передусім **відчуттям дорослості**. Однак варто зазначити, що зводить останнє лише до бажання наслідувати дорослих, хоча це справді має місце у поведінці підлітків, — явно обмежуватися тільки зовнішнім боком явища, не розкриваючи його психологічної сутності. Підліток суб'єктивно пов'язує дорослість не стільки з наслідуванням, скільки із приналежністю до світу дорослих (Д. І. Фельдштейн). Підліток намагається зайняти місце дорослого в системі реальних стосунків між людьми, тому для нього і мужність, і сміливість, і одяг важливі передусім у зв'язку з цією соціальною позицією.

Об'єктивної дорослості у підлітка ще немає. Суб'єктивно ж вона виявляється:

1. *В емансипації від батьків.* Підлітки вимагають суверенності, незалежності, поваги до своїх таємниць. Виділяються «сфери впливу» батьків і однолітків. У питаннях стилю одягу, зачіски, часу повернення додому, дозвілля, вирішення шкільних і матеріальних проблем підлітки більше орієнтуються не на батьків, а на однолітків. Однак у їх ставленні до фундаментальних аспектів соціального життя головним усе ж таки залишається вплив батьків.

2. *У новому ставленні до навчання.* У підлітків розвивається прагнення до самоосвіти, причому часто не пов'язане з навчанням у школі. Багато хто стає байдужим до оцінок. Іноді спостерігається розходження між інтелектуальними можливостями й успіхами в школі: можливості високі, а успіхи низькі.

3. *У романтичних стосунках з однолітками іншої статі.* Тут має значення не стільки факт симпатії, скільки форма стосунків, запозичена у дорослих (побачення, розваги тощо).

4. *У зовнішньому вигляді й манері одягатися.* Підліток прагне визнання своєї самостійності, рівності з дорослими, хоча для цього відсутні реальні передумови — і фізичні, й інтелектуальні, й соціальні. Лише у спеціально організованій діяльності можна створювати ситуації, в яких взаємини з дорослими (й однолітками також) відповідали б претензіям і потребам підлітків. Провідною діяльністю в цей період стає інтимно-особистісне спілкування.

Стосунки з однолітками та дорослими

У всіх працях із проблем психології підліткового віку автори так чи інакше визнають ту роль, яку відіграють стосунки з однолітками та дорослими у формуванні соціальної ситуації розвитку підлітка.

Підліток і однолітки

Центральне місце з житті підлітка посідає спілкування з товаришами. Якщо основою для об'єднань молодших школярів найчастіше виступає спільна діяльність, то тепер, навпаки, привабливість тих чи інших занять визначається передусім їхніми можливостями для спілкування з однолітками (Л. І. Божович).

Слід мати на увазі, що для підлітків важливо не просто бути разом з однолітками — вони прагнуть зайняти в їх середовищі те становище, яке б відповідало їхнім претензіям. Для одних це бажання бути лідером, для інших - користуватись авторитетом у якійсь справі, треті намагаються

знайти близького друга тощо. Однак завжди це прагнення є провідним мотивом поведінки у цьому віці.

Спілкування з однолітками дедалі більше виходить за межі шкільного життя і навчальної діяльності, охоплюючи нові інтереси, види діяльності, стосунки, виділяючись в окрему, самостійну і надзвичайно важливу для підлітка сферу життя. Це пояснює, з одного боку, підвищений конформізм підлітків щодо компаній однолітків, і, з другого, їх недисциплінованість і навіть правопорушення через невміння досягти бажаного становища у таких компаніях.

Суб'єктивне значення для підлітка сфери спілкування з однолітками істотно відрізняється від її оцінки дорослими, особливо вчителями (С. К. Масгутова). Підлітки вважають свої переживання з цього приводу найбільш типовими й суттєвими, тоді як учителі думають, що для підлітків найважливішими є стосунки з ними, а батьки приписують таке ж значення взаєминам у сім'ї.

Спілкування з товаришами у цьому віці набуває такої цінності, що нерідко відтісняє на другий план і навчання, і навіть стосунки з рідними. Однією з головних причин зниження успішності та порушень поведінки, різних афективних переживань є невдоволення підлітків своїми стосунками з однолітками, що часто не усвідомлюється ні дорослими, ні самими підлітками.

Серед мотивів навчання спілкування з однолітками посідає також одне з чільних місць. Коли учнів 5-6-х класів запитали, чи хотіли б вони навчатися вдома, відповіді були дуже однотипними: *«У школі друзі, із ними цікаво»*, *«У школі, коли щось не знаєш, можна запитати інших»*, *«У школі краще, там усілякі цікаві справи, походи, екскурсії»*, *«Ні, я не хотів би вчитися сам, тоді не знаєш, як вчать інші»*.

Отож, наведені відповіді наочно доводять, що у підлітковому віці процес навчання привертає увагу не стільки своїм змістом, скільки можливостями спілкування з однолітками.

Суттєво змінюються мотиви спілкування з товаришами та зумовлені ним переживання впродовж підлітковою віку. Якщо в 4-му класі домінує бажання просто бути серед однолітків, гратися з ними, щось разом робити, то в 5-6 класах основним стає прагнення набутися певного статусу в їх колективі, а вже у 7-8 класах йдеться про потребу підлітка в автономії та визнанні власної цінності в очах однолітків. Дослідження свідчать, що саме фрустрація потреби бути авторитетним серед товаришів у багатьох підлітків спричиняє найважчі негативні переживання (С. К. Масгутова).

З роками також змінюються критерії оцінки однолітків. Якщо в молодших класах вони передусім пов'язані з тим, як дитина виконує вимоги дорослих (успішність, поведінка, громадська активність тощо), то у підлітків на перший план виходять особисті якості, і найважливіші серед них — товарииськість, сміливість, уміння керувати собою, знання (а не просто успішність) тощо.

У підлітковому віці розвивається вміння орієнтуватися на вимоги товаришів, враховувати їх. Серед таких вимог особливе місце посідає необхідність дотримувати певного кодексу товарииськості (як правило, його нормами є повага гідності, рівність, чесність, допомога товаришам та ін.). Цікаво, що підлітковий кодекс товарииськості інтернаціональний за своїм характером, а порушення його норм завжди і скрізь зауважується й засуджується однолітками. Так звані «ізолювані» підлітки мають характерну особливість; на думку однолітків, у них відсутні якості «хорошого товариша», що не може бути виправдано нічим іншим.

У підлітковому віці інтенсивно починають формуватися групи. Спочатку вони невеликі і складаються з представників однієї статі, згодом виникає тенденція до об'єднання подібних угруповань у більші компанії. З часом такі групи стають змішаними.

У психології існує *поняття «референтна група»*. Її специфіка полягає у тому, що цінності й думки референтної групи підліток схильний вважати своїми власними. У його свідомості вони створюють опозицію дорослому суспільству. Багато дослідників наголошують на існуванні субкультури дитячого суспільства, носіями якої, власне, є референтні групи. Дорослі не мають доступу до них — отже, їх вплив дуже обмежений. Як наслідок, поширені у цих групах цінності мало узгоджені з цінностями дорослого світу.

Типовою рисою підліткових груп є надзвичайно високий конформізм її членів. Зумовлено це тим, що розмите, дифузне «я» підлітка потребує опори з боку сильного, однозначного «ми» референтної групи однолітків.

Важливу роль у розвитку особистості підлітка відіграють взаємини з товаришами та близьким другом. До дружніх стосунків ставляться особливі вимоги: взаємна відвертість та розуміння, рівність, чуйність, здатність співпереживати, вміння зберігати таємниці тощо.

Підлітки схильні встановлювати дуже близькі (як правило, тимчасові) стосунки з різними однолітками — триває пошук друга. З кожним роком потреба у взаєминах із ним стає дедалі гострішою.

Спілкування з близьким другом є темою особливих розмірковувань підлітка. Саме тут (побудова стосунків з другом та дії в їхніх рамках) відбувається пізнання підлітком іншої людини і самого себе, розвиваються засоби такого пізнання (уміння порівнювати, аналізувати й узагальнювати вчинки друга та власні, бачити їх етичну сутність і оцінювати її, розширення уявлень про власну особистість та особу товариша, зміни в оцінюванні інших та самооцінка тощо).

Підлітки дорожать дружбою, будучи водночас украй ревливими, вимогливими та схильними до образ.

Істотно змінюються взаємини хлопчиків та дівчаток. З'являється взаємне зацікавлення, бажання сподобатись і, як наслідок, розвивається інтерес до власної зовнішності та стурбованість із цього приводу.

Інтерес до однолітків протилежної статі сприяє розвитку вибіркової спостережливості: зауважуються навіть незначні зміни у поведінці, настроях, переживаннях та реакціях людини, яка подобається. Зростає увага до власних психоемоційних станів, зумовлених спілкуванням із симпатичними однолітками.

Статеве виховання у Японії та Скандинавії.

В Японії статеве виховання в школі розпочинається у віці 10-11 років. Програма обмежена і має винятково науковий характер: діти дізнаються про чоловічу й жіночу репродуктивні системи, у тому числі про менструації та еякуляції. Звідки ж японські підлітки довідуються про сексуальні стосунки? Зрозуміло, не від батьків, які намагаються уникати цієї теми. Як висловилася мати двох доньок, «ми ніколи не говоримо про секс у родині. Відчуваю, що варто було б, але... Я лише дала донькам книгу про те, звідки беруться діти».

Оскільки батьки соромляться говорити на сексуальну тематику, японським підліткам доводиться дізнаватися про важливі подробиці від друзів із журналів. Одним із наслідків такої соціальної скромності є те, що до 15 років невинність втрачають лише 4% японських дівчат і 6% юнаків. (Для порівняння, до 15 років близько 25% американських дівчат і 33% юнаків уже втратили свою невинність).

Існують і інші пояснення цнотливості японської молоді. Хісайо Араї з японської Асоціації статевих виховання вважає, що «частково це відбувається через те, що підлітки занадто зайняті підготовкою до вступних іспитів до коледжу. Крім того, важливу роль відіграє громадська думка. Така строгість особливо стосується дівчат, які мусять зачекати з початком статевих стосунків до заміжжя. Нарешті, на сексуальну поведінку підлітків впливає школа, яку вони відвідують. У

деяких японських школах заборонені побачення, у той час як в інших тиск однолітків підштовхує підлітків до втрати невинності.

Зовсім інша ситуація у скандинавських країнах, де суспільство набагато ліберальніше ставиться до проблеми статевого виховання. Стефан Лаак зі шведської Асоціації статевої освіти пише: «Підлітки мало говорять про секс, однак загально прийнято, що вони сплять зі своїми приятелями чи подругами».

Одним із проявів такої свободи є те, що скандинавські підлітки довідуються про сексуальні стосунки не на спеціальних заняттях, а на уроках з усіх предметів. Наприклад, у Швеції, починаючи з 7 років, дітей ознайомлюють із фізіологічними аспектами сексуальних стосунків на уроках біології, а зі статевими ролями — на уроках історії. У Фінляндії кожен 15-річний учень отримує секс-пакет, у якому знаходиться презерватив, «любовна історія» у малюнках та інформаційна брошура.

Чи зумовило це сексуальну розбещеність скандинавських підлітків? Вочевидь, ні. Шведські юнаки й дівчата, як правило, втрачають незайманість у сімнадцятирічному віці, які 15 років тому [3; 4].

Підліток і дорослі

Підлітковий вік — період становлення якісно нових взаємин із дорослими. Підлітки вже, як правило, не погоджуються на характерні для дитинства нерівноправні стосунки, оскільки вони не відповідають їх уявленням про власну дорослість та самостійність. Вони вимагають поваги до власної особистості та людської гідності, довіри та самостійності, тобто істотно обмежують права дорослого та розширюють свої власні.

Невиконання розпоряджень дорослого, нехтування обов'язками, протест, — усе це ніщо інше, як боротьба підлітка за зміну існуючого типу стосунків. Нові форми взаємин поступово витісняють старі, але вони тривалий час співіснують, зумовлюючи конфлікти, непорозуміння та труднощі у спілкуванні дорослого з підлітком.

Підліток претендує на нові права. Дорослість — це, передусім, самостійність, і підліток прагне самостійності у вирішенні найрізноманітніших проблем: коли, де, з ким гуляти, коли вчити уроки, як одягатись, що робити та ін. З віком це виявляється дедалі гостріше. Інколи навіть здається, ніби підліток взагалі не визнає авторитету дорослого і суперечить йому в усьому з принципу.

Конфліктність при переході до нового типу взаємин виявляється тоді, коли зміни в розвитку особистості підлітка випереджають необхідні

корективи стосунків з дорослими; коли ініціатором змін виступає підліток, а дорослі щосили цьому протидіють.

Характер спілкування з дорослими істотно впливає на особливості самооцінки підлітків. Варто зазначити, що лише у 8,3% підлітків, які могли довірливо спілкуватися з батьками, неадекватна самооцінка (так чи інакше вони недооцінюють себе). За домінування ж регламентованого спілкування неадекватна самооцінка спостерігалася у 87,9% випадків. Стійка самооцінка формується у 79,1% підлітків, якщо у них є можливості для довірливого спілкування, і лише у 25% — при регламентованому спілкуванні (Г. С. Абрамова).

Отже, підлітковий вік характеризується кількісно і якісно:

- відбувається статеве дозрівання;
- значних змін зазнає психічна діяльність;
- народжуються нові інтереси;
- змінюються стосунки з дорослими і однолітками;
- виявляється прагнення до самостійності і властивих дорослим форм поведінки.

Ці зміни іноді відбуваються досить бурхливо, частішими стають прояви негативізму, неслухняності, інші порушення норм поведінки. Тому нерідко називають підлітковий період важким, критичним віком. Хоча кризи на цьому етапі не є неминучими. Проблема кризи підліткового віку складна. Розв'язуючи її, треба виходити з єдності біологічних змін в організмі і змін у соціальних умовах життя, його взаємин з ровесниками і дорослими. Фізичний розвиток підлітка, набуті в попередній період властивості психічного розвитку створюють внутрішні передумови для зміни положення підлітка в школі, в сім'ї, в суспільстві. Підліток включається в складнішу учбову діяльність, ніж молодші учні. Підлітки все більше включаються в суспільно-корисну працю, змінюються стосунки підлітків з дорослими і ровесниками. Збагачуються стосунки підлітків у класному і шкільному колективі, зокрема, між хлопцями і дівчатами. Під впливом усіх цих умов життя й діяльності підлітків складаються вікові та індивідуальні особливості їх психічного розвитку.

Учіння залишається важливим видом діяльності в підлітковому віці. Проте воно зазнає значних змін як в організації та змісті, так і в характері його перебігу:

- вивчаючи загальноосвітні предмети, підлітки набувають систематичних знань з основ наук, переходять від емпіричних узагальнень до теоретичних понять;

- складніший зміст учбової діяльності вимагає від учнів досконаліших способів їх набуття;
 - зазнає якісних змін мотивація учіння підлітків: їх пізнавальні інтереси стають стійкішими, змістовнішими;
 - змінюються соціальні мотиви учбової діяльності, набувають особливого значення мотиви, пов'язані з підготовкою до майбутньої трудової діяльності, усвідомлення обов'язку та ін.;
 - удосконалюється структура мотивів учіння у підлітків: в них поєднуються широкі соціальні мотиви із власне пізнавальними особистими мотивами;
 - спостерігаються значні індивідуальні відмінності в мотивації їх учіння (є підлітки зі стійким позитивним ставленням до учбової діяльності, а є підлітки з негативним ставленням, або недостатньо сформованим позитивним ставленням);
 - підліток дуже чутливий до оцінних суджень, учителів.
- Під впливом складнішого змісту навчання в середніх класах настають істотні зміни не лише в мотиваційній, а й в операційній стороні учбової діяльності підлітків:
- підвищується рівень абстрагування й узагальнення;
 - формуються системи прямих і зворотних логічних операцій, міркувань і умовиводів;
 - змінюється співвідношення зовнішніх і внутрішніх дій: відбувається перехід зовнішніх дій у внутрішні, мисленнєвий план;
 - змінюється співвідношення між перцептивними, мнемічними, мисленнєвими і практичними діями: практичні дії виступають переважно як засіб застосування набутих знань. Самі практичні дії замінюються думкою і словом;
 - розвиток уміння доводити істинність набутих знань – логічно міркувати, робити правильні умовиводи, усвідомлювати хід міркувань, контролювати його та ін.;
 - навчання сприяє розвитку всіх психічних процесів;

Навчання в середніх класах орієнтується здебільшого на самостійне виконання учнями навчальних задач, що веде до подальшого розвитку самостійності, самоконтролю.

У підлітковому віці зростає роль праці в житті учнів, розширюється їх участь у продуктивній трудовій діяльності в школі і поза нею. Суспільно-корисна праця, результати якої оцінюють дорослі, стає для них особливо привабливою; підлітків приваблює така праця, в якій вони

можуть виявляти повну ініціативу і творчість; у підлітків особливий потяг до колективної праці(разом з дорослими).

Ігрова діяльність – більш змістовніша і цілеспрямована. Їх захоплюють колективні ігри. Ігри підлітків досить різноманітні. Виділяють такі їх види:

- творчі ігри (драматизація, ігри–походи, імпрровізація і фантазування при відтворенні історичних подій);
 - спортивні ігри;
 - інтелектуальні (шахи, шашки, розв’язування мисленнєвих завдань);
 - будівельні ігри;
 - військові, в яких вони відтворюють різноманітні воєнні ситуації.
- Для більшості ігор характерним є творчий елемент.

2. Розвиток пізнавальних процесів у підлітка

Підлітковий період — надзвичайно складний етап психічного розвитку. З одного боку, за рівнем та особливостями психічного розвитку підлітки ще не розпрощалися з дитинством; з іншого — вони вже стоять на порозі дорослого життя і в їх поведінці реально виражається спрямованість на дорослі форми взаємин та поведінки.

Важливим психічним новоутворенням підліткового віку є розвиток *довільності* всіх психічних процесів, спричинений передусім новими, значно вищими вимогами навчальної діяльності. Підліток уже в змозі самостійно концентрувати свою увагу, розвивати пам'ять, мислення, уяву, певною мірою регулювати власні емоційно-вольові процеси тощо.

Увага

Увага підлітків розвивається внаслідок формування уміння вчитися і працювати. Підліток може свідомо спрямовувати увагу на певні об'єкти, тривалий час на них зосереджуватися і не відволікатися, переключати увагу на нові завдання та розподіляти її, тобто формуються вищі довільні форми уваги. Пов'язані такі зміни із загальним психічним розвитком підлітка, зокрема, із розвитком його мислення.

Зростає обсяг уваги, її концентрація та стійкість. Підліток здатний зосереджуватися не лише на наочних об'єктах, але й на уявних. Водночас підліткам ще важко керувати увагою в умовах підвищених вимог до себе, що зумовлено певною імпульсивністю, властивою цьому віку.

Вдосконалюється вміння розподіляти та переключати увагу, зростають елементи самоконтролю та саморегуляції. Окрім того, увага підлітків характеризується специфічною вибірковістю.

Розвиток уваги в цьому віці безпосередньо пов'язаний з формуванням наполегливості, а її довільність є прямим проявом вольової активності підлітка.

Відчуття і сприймання

Відчуття й сприймання підлітка розвиваються та функціонують в органічному взаємозв'язку. Удосконалення чутливості відчуттів знаходить своє відображення у повноті та детальності сприймань.

Тоншими і диференційованішими стають відчуття, і водночас змістовнішим — сприймання. Усе це зумовлює трансформацію процесів відчуття та сприймання у цілеспрямовані *сенсорні* та *перцептивні* дії.

Удосконалення сприймання в цьому віці пов'язане як з розвитком уміння краще і продуктивніше використовувати свої органи чуттів, так і з формуванням здатності до складніших форм аналізу й синтезу, спрямованих насамперед на з'ясування внутрішніх властивостей об'єктів сприйняття. Інтелектуалізація процесів сприймання — необхідна умова успішного засвоєння будь-якого навчального матеріалу.

У перцептивній діяльності підлітка дедалі більшого значення набуває саморегуляція, тісно пов'язана з мотивацією.

Сприймання щоразу більше характеризується планомірністю й послідовністю. Систематичнішими стають спостереження, включаючи розумові операції зіставлення, порівняння, узагальнення й класифікації об'єктів сприйняття.

Пам'ять

Значно зростає обсяг *пам'яті*, причому не лише за рахунок кращого запам'ятовування матеріалу, але і його логічного осмислення. Пам'ять підлітків, як і їх увага, поступово набуває характеру організованого, регульованого і керованого процесу. Швидко формується смислова логічна пам'ять.

Саме в цьому віці пам'ять розвивається у напрямку інтелектуалізації. Багато школярів застосовують прийоми опосередкованого запам'ятовування. Збільшується кількість таких прийомів, а їх використання стає усвідомленішим, довільнішим і цілеспрямованішим. Існує пряма залежність між використанням таких прийомів та рівнем продуктивності запам'ятовування й відтворення матеріалу.

Мислення

Зміни в інтелектуальній сфері виражаються передусім у розвитку абстрактного мислення, тобто у зміні співвідношень між конкретно-образним та абстрактним мисленням на користь останнього, в формуванні

понятійного мислення. Таке мислення (теоретичне, рефлексивне) характерне передусім для юнацького віку, але починає розвиватись уже у молодших підлітків.

Мислення продукує гіпотетично-дедуктивні судження (тобто логічні міркування будуються на основі висунутих гіпотез). Розвивається здатність до розумових експериментів, до мисленнєвого розв'язання задач на основі припущень тощо. Уміння оперувати гіпотезами при вирішенні інтелектуальних завдань — найважливіше досягнення підлітків в аналізі дійсності.

В одному з експериментів Ж. Піаже простежується процес вирішення підлітками складних пізнавальних завдань. Підлітки отримали 5 посудин із рідинами різного кольору. Завдання полягало в тому, щоб знайти комбінацію рідин, яка дає жовтий колір. На відміну від молодших школярів, які в аналогічній ситуації змішували рідини довільно, підлітки не діяли методом спроб і помилок. Навпаки, вони розраховували можливі комбінації змішування рідин, висували гіпотези про можливі результати і планомірно їх перевіряли. Провівши практичну перевірку своїх припущень, вони одержували результат, що був заздалегідь логічно обґрунтований.

Специфіка цього рівня мислення полягає й у тому, що його предметом є не лише розв'язання зовнішніх завдань, але й сам процес мислення, тобто воно стає **рефлексивним**.

Важлива особливість цього віку — формування активного, самостійного, творчого мислення.

Уява

Відбуваються прогресивні зміни і в уяві підлітка. Розширюється зміст її образів, оскільки уява бере участь у процесах сприймання художніх творів, прочитання технічних креслень, описів історичних подій, у переходах думки від конкретного до абстрактного, в різних видах творчої діяльності тощо. Власне, завдяки цьому і створюються можливості для розвитку уяви. Розширюються способи утворення її образів, провідним серед яких стає мовлення, особливо внутрішнє.

Процеси уяви набувають довільності, поступово перетворюючись в особливі *імажинативні* дії, спрямовані на побудову образів ще не сприйманих суб'єктом предметів, ситуацій, конструкцій тощо. Ці дії стають характерними як для творчої, так і для репродуктивної уяви.

Зростає вимогливість підлітків до утворень своєї уяви. Важливою формою уяви стає мрія, яка творить образи бажаного майбутнього.

Мовлення

Психічний розвиток підлітка нерозривно пов'язаний з подальшим розвитком процесу *мовлення*, що відбувається внаслідок оволодіння рідною мовою, її лексичними, граматичними, фонетичними можливостями. Розвивається мовлення і як засіб спілкування з іншими людьми, і як спосіб набування знань, і як інструмент творення та засіб вираження емоційних станів та вольової регуляції поведінки, і як об'єкт вивчення.

Основним у цьому віці є удосконалення мовлення як засобу спілкування. Посилюється інтерес до оволодіння засобами виразності мови, оскільки багато хто з підлітків вбачає в цьому свою інтелектуальну силу.

Розвивається чутливість до художнього слова, часто виникає потяг до написання віршів. Водночас красномовність здебільшого не притаманна підліткам. Зумовлено це не бідністю словникового запасу, а тим, що у цьому віці ще бракує уміння використовувати мову відповідно до своїх переживань, почуттів, мрій. Ця проблема вирішується лише у старших класах у процесі вивчення художньої літератури.

Мовні дії стають контрольованішими. Зменшується кількість «зайвих» слів («ну», «от», «значить» та ін.), проте обмеженість мовних засобів ще довго залишається характерним недоліком мови багатьох підлітків. За своєю формою вона здебільшого уривчаста, а інтонації неадекватно відображають переживання, настрої (тон часто буває занадто різким, підвищеним або недоречно глухим, тихим). Ця невідповідність особливо помітна, коли підліток хвилюється, виражаючи свої почуття, мрії, намагається запозичити форму з художньої літератури тощо.

Виконуючи регулятивну функцію в житті підлітків, мова стає формою існування самосвідомості їх особистості.

Збагачується словниковий запас, нагромаджується досвід активного використання різноманітних мовних категорій, ускладнюється граматична й синтаксична форми мовлення.

У структурі усного мовлення підлітків спостерігається істотніше збільшення різних типів і видів речень, ніж у структурі писемного. Усна мова дещо нагадує внутрішню з її характерними «*рваними*» закінченнями, оскільки підлітки ще не в змозі мову «*для себе*» перевести у мову «*для аудиторії*» (І.О. Синиця), вдаючись через це до багатослівності. Речення у структурі усного мовлення як правило довші, що свідчить про характерну для цього віку кращу розвиненість усної мови порівняно з писемною.

Мовлення стає контекстним, менше пов'язаним із конкретною ситуацією, хоч елементи ситуативності ще зберігаються.

Внаслідок підвищення загального рівня розумового розвитку вдосконалюється і писемне мовлення підлітків, наближаючись до літературної мови, формується здатність адекватно виражати абстрактні думки.

3. Формування особистості підлітка

Підлітковий вік – це період переходу від дитинства до дорослості, період інтенсивного становлення якостей розуму, почуттів, волі, ідейної спрямованості, готовності до самотійного життя. Зростає його активність, відбувається переорієнтація цінностей під впливом прагнення бути дорослим. І для цього є підстави: значний прогрес у фізичному розвитку, статеve дозрівання, участь у праці дорослих.

Разом з тим підліток, особливо молодший, у своїй поведінці виявляє себе і як дитина. Специфічна особливість психології підліткового віку (або перехідного віку) полягає у тому, що це психологія напівдитини, напівдорослого.

Отже, для психічного розвитку підлітка характерним є ряд суперечностей:

1. Підліток і дитина, і вже не дитина, він має деякі риси дорослого, але він не дорослий, намагається осмислити свої прагнення, дії, але робить це як дитина.

2. Характерним для підлітка є його прагнення бути самотійним. Поява його зумовлюється всім ходом психічного розвитку підлітка, набуттям життєвого досвіду, фізичним дозріванням організму. Сприяє виникненню цього прагнення ставлення дорослих до підлітка. Дорослі повинні тактовно керувати активністю підлітка, не залишати їх напризволяще з труднощами (з одного боку “Ти вже дорослий, повинен сам розуміти”, з другого – не давати самотійності, не допомагати).

3. У прагненні підлітка до самотійності виявляється і почуття власної дорослості та потреба в її визнанні дорослими. У підлітка формуються особливості самосвідомості, що проявляється в його самооцінці.

4. Самооцінка – важливий мотив поведінки підлітків. Самооцінка підлітків своїх успіхів в учінні й праці може вступати в конфлікт з його власними домаганнями, якщо він не в змозі їх реалізувати. В таких випадках виникають різні афективні переживання.

5. Підвищена чутливість до оцінки підлітка іншими. Підліток ще не знає себе як слід, буває невпевнений в своїй самооцінці і тому гостро переживає думки інших про себе, їх ставлення до нього.

Це є однією з причин вразливості підлітка, бурхливих реакцій на зауваження тощо.

6. Формування у підлітка нових якостей ускладнюється, якщо старші ставляться до нього, як до дитини, продовжують контролювати його поведінку в старі способи, які він вже переріс і тим заважають становленню самостійності. Цю недооцінку дорослими його можливостей підліток компенсує тим, що порушує встановлені стосунки з дорослими, виявляється його неслухняність, протести, негативізм тощо.

Є помітні відмінності у поведінці молодших і старших підлітків. У молодших підлітків ще багато дитячих рис у прагненні до самостійності. Їх цікавить зовнішнє у поведінці дорослих, внутрішній світ цікавить їх менше. Діючи, підлітки більше уваги приділяють враженню, яке вони справляють на інших, наслідки дій відступають на другий план.

Їх вчинки імпульсивні, безконтрольні, недостатньо усвідомлені, підлітки не прагнуть до самоаналізу.

Набагато свідоміше ставиться до власних вчинків старший підліток, який схильний до самоаналізу.

Інтереси та ідеали

Інтереси підлітків мають різнобічний і водночас вибірковий характер. Їх приваблює все нове, не пережите ними. Але широта інтересів може призвести до їх розпорошеності.

Інтерес до нового збуджує в них потяг до фантастики, до пригод, навіть звичайні справи вони намагаються робити так, щоб в них була присутня таємність.

Підлітковий вік – це важливий етап становлення ідеалів особистості. Ідеалами для молодших підлітків часто бувають конкретні люди, герої подій, персонажі художньої літератури.

У старших підлітків ідеалами є не просто образи конкретних осіб, а узагальнені уявлення про людей, якості яких імпонують підліткам. Ідеали набувають синтетичного характеру і стають взірцем для наслідування.

Підлітковий вік є важливим етапом становлення в учнів наукових поглядів. Ці погляди – основа їх ідейних переконань, правильного наукового світорозуміння.

Ціннісні орієнтації підлітків не розходяться з поглядами і оцінками дорослих.

Емоційно-вольові якості

Потреби, інтереси та ідеали підлітка завжди емоційно забарвлені. Саме завдяки емоціям вони набувають спонукальної сили.

Почуття у підлітків стають тривалішими, завдяки чому посилюється їх вплив на поведінку, учіння, працю та ігри учнів, на ставлення до товаришів.

Підлітковий вік є періодом посиленого формування моральних почуттів. Завдяки їм засвоювані підлітками норми поведінки стають ефективним керівництвом до дії. Але знаючи ці норми, деякі підлітки залишаються байдужими до їх порушень.

Розвиваються естетичні почуття.

Підлітковий вік часто відзначається бурхливим перебігом емоцій, раптовими змінами емоційних станів, переживань, настроїв.

Вольові якості: зміцнюється сила волі підлітків, його самовладання. Підліток стає дедалі здатним долати труднощі, виявляти рішучість і наполегливість.

Але підліток ще не завжди правильно розуміє, в чому саме проявляється сила волі. Часом упертість вони вважають позитивною вольовою якістю, вольовими вчинками підлітки часом вважають і безглузді витівки (не спати 2 доби, не їсти кілька днів, проколоти шкіру голкою...).

У підлітковому віці помітно виявляються відмінності в емоційно-вольовій сфері хлопчиків і дівчат. Дівчата рідше порушують дисципліну, ніж хлопці, менше вдаються до негативізму, впертості, але частіше маскують свої недоліки, емоційніше реагують на зауваження, більш відповідальні, акуратніші.

Самосвідомість підлітка

Підлітковий вік – вік значних зрушень у розвитку самосвідомості особистості.

Для підлітків характерне прагнення пізнати себе, свої особливості, інтерес до самого себе, роздуми про свої достоїнства й недоліки.

Потреба підлітка усвідомлювати власні достоїнства і недоліки впливає з необхідності реагувати на стосунки з дорослими, на їхні вимоги, оцінки його властивостей і поведінки та на власні вимоги до себе.

Прагнення підлітка пізнати себе стимулюється потребою зайняти належне місце серед товаришів, знайти собі товариша. Підліток порівнює себе з іншими, товаришами і дорослими і в такий спосіб виявляє і усвідомлює власні особливості.

Але молодші підлітки дещо переоцінюють рівень своїх досягнень. Старші підлітки краще розуміють свої досягнення, адекватно оцінюють свої успіхи, намагаються планувати свій час, хоч їм не завжди вдається.

Підліток починає впливати на самого себе → це прояв самовиховання.

Отже, у підлітка, як і взагалі у людини, пізнання самого себе відбувається через пізнання властивостей інших людей.

Учні у середньому шкільному віці розуміють і оцінюють властивості інших краще, ніж свої власні. Поступово ширшає коло усвідомлюваних якостей інших людей, товаришів.

Найкраще підлітки усвідомлюють:

1) якості, що виявляються в учінні (працьовитість, старанність, ретельність);

2) більше зусиль потребує усвідомлення якостей, що виражають ставлення до інших людей (чуйність, стриманість, впертість);

3) ще важче підлітки усвідомлюють якості, в яких виявляється ставлення людини до самої себе (скромність, самокритичність, зазнайство);

4) найпізніше усвідомлюються такі складні якості людини як почуття обов'язку, честі, цілеспрямованості, принциповості.

Фактори формування самосвідомості:

- оцінка дорослими поведінки, якостей особистості підлітка;
- судження підлітка про самого себе;
- колектив;
- наслідування дорослих і однолітків.

Однією з найхарактерніших рис підлітка є його прагнення до самоствердження. Самоствердження реалізується в колективі, у стосунках з однолітками.

Розвиток здібностей

Підлітковий період розвитку – це роки піднесення активності молодих людей, їх допитливості, потягу до невідомого, самостійності. Вони не задовольняються шкільними знаннями, прагнуть набувати їх в позашкільний час: відвідування гуртків майстрування, моделювання, малювання, технічних станцій.

Все це розширює інтереси і збуджує нові. Інтереси є одним з важливих факторів розвитку здібностей. Широке коло пізнавальних інтересів постійно активізує мисленнєву діяльність, яка в підлітковому віці підноситься на вищий рівень.

Особливо розвиваються загальні здібності, що виявляються в успішному засвоєнні ними різних дисциплін. Водночас розвиваються і спеціальні здібності. Це виявляється в підвищенні інтересу до окремих предметів. В умовах вмілого навчання математикою і фізикою захоплюються $\approx 70\%$ підлітків, далі – література, історія, географія.

У підлітковому віці виникає підвищений інтерес до певних професій і спеціальностей. Трапляються випадки прояву на цьому етапі життя творчих здібностей до математики, техніки, музики, малювання, літературні здібності.

Особливості характеру

У характері підлітка легко помітити суперечності:

1) сміливість, рішучість, вірність і відданість колективу і друзям нерідко співіснують з проявами байдужості, негативізму, неврівноваженості у стосунках з дорослими і товаришами;

2) підліток – гарячий патріот, колективіст, глибоко пройнятий дружною і товаришуванням, почуттям власної гідності. Але разом з тим можна спостерігати недисциплінованість, коли учню ставлять багато вимог і заборон;

3) учні середнього шкільного віку особливо цінують у людях такі риси характеру, як рішучість, сміливість, мужність, ініціативність. Але не завжди правильно розуміють якості волі й характеру. Не розрізняють впертість і наполегливість, браваду і сміливість. Не розвинена самокритичність.

Усвідомлення власних недоліків і чутливість до своїх невдач спонукає підлітка до самовдосконалення, особливо до загартування волі.

У формуванні характеру підлітків виділяють 4 стадії:

I. Стадія стабілізації: нестійкість, короткочасність, плинність ідеалів, епізодичність інтересів, невідповідність їхнім можливостям, афективність.

II. Стадія відносної стійкості характеру: поведінка стає більш керованою, стійкі, але малодійові ідеали, споглядальні інтереси, несумірні мрії (несумірні – в поведінці переважають негативні риси).

III. Стадія значної стійкості: стійкі, дійові ідеали, інтереси і прагнення підлітка мають порівняно стійкий, але ситуативний характер.

IV. Стадія справжньої стійкості: поведінка підлітків стає не лише керованою, а й самокерованою. Стійкі, дійові ідеали, інтереси – стійкі й активні, відповідають їхнім можливостям. Характер набуває урівноваженості.

Розрізняють характери:

а) високого рівня організації: його властивості, структурна цілісність і стійкість рис характеру, здатність самостійно організовувати поведінку;

б) середнього рівня орієнтації: поведінка підлітка спрямовується в основному в результаті педагогічних впливів;

в) низького рівня організації, якому властива неврівноваженість, нестійкість, структурна несформованість позитивних рис характеру, імпульсивність, боязливість у поведінці, опір вимогам вихователя.

Провідна діяльність підлітка: спілкування у процесі учбової та суспільно-значущої діяльності.

Психологічні новоутворення середнього шкільного віку підлітка: почуття дорослості, формування самооцінки, критичне відношення до оточуючих, бажання бути самостійним (прагнення самостійності).

Потреби підлітка: спілкування з однолітками, потреба у самоствердженні.

Мотиви діяльності: пізнавальні інтереси.

Тема 7.

Психологія ранньої і зрілої юності

Мета

Навчальна – ознайомити студентів з психологічними особливостями юнацького віку;

Виховна – виховувати витримку;

Розвивальна – розвивати вміння аналізувати особистісні прояви юнацького віку.

План

1. Соціальна ситуація розвитку старшокласників
2. Розумовий розвиток у ранньому юнацькому віці
3. Особливості розвитку особистості у ранньому юнацькому віці
4. Проблема сенсу життя в ранньому юнацькому віці
5. Загальні особливості зрілої юності

Основні поняття: рання і зріла юність, навчально-професійна діяльність, професійна орієнтація, самоосвіта, самовиховання, професійне та особистісне самовизначення, світогляд, юнацький максималізм, моральний релятивізм.

Література

1. Волков Б. С. Возрастная психология. В 2-х ч. Ч. 2: От младшего школьного возраста до юношества: учеб. пособие [для студентов вызов,

- обучающихся по пед. специальностям] / Б. С. Волков. – М. : Владос, 2005. – 343 с.
2. Гамезо М. В. Возрастная и педагогическая психология / М. В. Гамезо, Е. А. Петрова, Л. М. Орлова. – М.: Педагогическое общество России, 2003. – 512 с.
 3. Заброцький М. М. Основи вікової психології : навч. посіб. / М. М. Заброцький. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2006. – 112 с.
 4. Кутішенко В. П. Вікова та педагогічна психологія: курс лекцій : навч. посіб. / В. П. Кутішенко. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 128 с.
 5. Практикум по возрастной и педагогической психологии / [под ред. А. И. Щербакова]. – М.: Просвещение, 1987. – 255 с.
 6. Савчин М. В. Вікова психологія : навч. посіб. / М. В. Савчин, Л. П. Василенко. – К. : Академвидав, 2005. – 360 с.

1. Соціальна ситуація розвитку старшокласників

Новий віковий період – рання юність (15-17 років) – вважають третім світом, що існує між дитинством та дорослістю. У цей час старшокласник опиняється на порозі реального дорослого життя і дивиться на теперішнє з позиції майбутнього, шукає сенс свого життя. Якщо розглядати розвиток тільки як зміну психічних функцій, то всі основні новоутворення вже закінчилися у підлітковому віці, закріплюючись та удосконалюючись у старшокласника. Тому деякі автори розглядають ранню юність як період завершення новоутворень, що виникли у підлітковому віці.

Але розглядати розвиток старшокласника таким чином було б помилково. Кожен віковий період важливий сам по собі у житті окремої людини. Незалежно від зв'язку з іншими віковими періодами. Адже тільки з притаманною цьому віку соціальною ситуацією розвитку відбуваються досить істотні зміни особистості.

Нова соціальна позиція старшокласника змінює для нього значущість учіння. У порівнянні з підлітками інтерес до навчання у них підвищується. Це пов'язано з тим, що складається нова мотиваційна структура учіння. Домінуюче місце посідають мотиви, пов'язані з самовизначенням та підготовкою до самостійного життя. Ці мотиви отримують особистісний сенс та стають дійовими. Старшокласники, для яких головною є навчально-професійна діяльність, починають розглядати навчання як необхідну базу, передумову майбутньої професійної

діяльності. Саме у старшому шкільному віці проявляється свідоме позитивне відношення до навчання. Їх цікавлять переважно ті предмети, які будуть потрібні у подальшому житті, їх знову починає хвилювати успішність навчання. Звідси і недостатня увага до «непотрібних» предметів, відмова від зневажливого ставлення до оцінок, що властива підліткам.

Закінчуючи школу, старшокласники повинні бути психологічно готовими до дорослого життя. Поняття «психологічної готовності» передбачає у даному випадку наявність потреб здібностей, що дозволяють випускнику школи найповніше реалізувати себе у професійній діяльності, громадському житті, майбутньому сімейному житті. Передусім це потреба у спілкуванні з іншими людьми, потреба та здатність творчо працювати, по-друге, вміння теоретично мислити, орієнтуватися у різноманітних подіях, які відбуваються у сучасному світі, що виступає у формі наукового, теоретичного світогляду, по-третє, наявність розвиненої рефлексії, за допомогою якої забезпечується свідоме та критичне ставлення до себе.

Сформувавшись, ці якості утворюють психологічну готовність і для соціального та особистісного самовизначення школярів – центрального новоутворення раннього юнацького віку.

Головною ознакою цього періоду є потреба юнака зайняти внутрішню позицію дорослої людини, вибрати професію, усвідомити себе членом суспільства, виробити світогляд, вибрати свій життєвий шлях.

Самовизначення означає не автономію від дорослих, а чітку орієнтацію та визначення свого місця у дорослому світі.

Поняття «самовизначення», яке використовується у вітчизняній психології, подібне до поняття «ідентичність», розробленого американським вченим Е. Еріксоном.

Ідентичність – психосоціальна тотожність – дозволяє особистості усвідомлювати себе у всьому багатстві своїх ставлень до навколишнього світу та визначає її систему цінностей, ідеалів, життєвих планів, соціальних ролей з відповідними формами поведінки.

Ідентичність – умова психічного здоров'я, і якщо вона не сформується, то людина не знаходить себе, свого місця у суспільстві, відчувається «втраченою».

Канадський психолог Ж. Марша встановив чотири типові варіанти формування ідентичності:

1. Невизначена, ще несформована, «дифузна» ідентичність.
2. Наперед зумовлений, «приречений варіант розвитку».

3. Проба ролей або «мораторій» у спробі виробити ідентичність.

4. Реалізована або «зріла ідентичність».

Перший варіант означає, що молода людина не пройшла через випробування, пов'язані з самовизначенням; другий варіант передбачає, що індивід раніше визначеного терміну включився у «дорослу» систему взаємин, зробивши це під чужим впливом, – це розцінюється як несприятливий фактор для формування його особистісної зрілості. У третьому випадку юнак знаходиться у процесі інтенсивного пошуку себе; «зріла ідентичність» свідчить про те, що криза пройшла, відчуття самоідентичності, тобто власної визначеності, сформовано, і молода людина перейшла до самореалізації. Вказані варіанти формування ідентичності виступають у двох своїх значеннях: це етапи розвитку особистості й водночас її типи. Пройшовши стадію невизначеної ідентичності, юнак може підійти до інтенсивного випробування різноманітних ролей, але може залишитися й на початковому рівні, так і не переживши усіх труднощів та радощів процесу самовизначення.

Дифузна ідентичність пов'язана з інфантильним бажанням якомога довше не вступати у доросле життя, з стійким станом тривоги, почуттям ізоляції та спустошення. Дифузна ідентичність може виявлятися у відкритому несприйнятті соціальних ролей, бажаних для сім'ї та найближчого оточення, у неповазі до всього вітчизняного та переоцінці закордонного, у прагненні стати «нічим» (якщо це єдиний спосіб самоствердження, що залишився).

Тільки реалізована, сформована ідентичність особистості (довіра до світу, самостійність, ініціативність, компетентність) дозволяє старшокласнику вирішити головне завдання, яке ставить перед ним суспільство, – завдання самовизначення, вміння розробити свій життєвий план.

Життєвий план – явище одночасно соціального та етичного порядку, тобто, ким бути (професійне самовизначення) та яким бути (моральне самовизначення). Життєвий план виникає, на думку І. С. Кона, тільки тоді, коли предметом роздумів стає не тільки кінцевий результат, але й способи його досягнення, шлях, яким збирається йти людина, ті об'єктивні та суб'єктивні ресурси, які йому для цього знадобляться.

Життєвий план – це план діяльності, тому він «заземлюється», в першу чергу, на вибір професії.

У професійному самовизначенні у віковій психології розрізняють ряд етапів.

Перший етап – дитяча гра, протягом якої дитина приймає на себе різні професійні ролі, «програючи» окремі елементи пов'язаної з ними поведінки.

Другий етап – підліткова фантазія, коли підліток бачить себе у мріях представником тієї чи іншої привабливої для нього професії.

Третій етап, який охоплює весь підлітковий та більшу частину юнацького віку, – попередній вибір професії. Різні види діяльності сортуються та оцінюються спочатку з точки зору інтересів підлітка («Я люблю читати художню літературу», «Стану філологом»), потім – з точки зору його здібностей («В мене гарні справи з математикою; може, зайнятися нею?») і, нарешті, з точки зору його системи цінностей («Хочу допомагати людям, стану юристом»).

Четвертий етап – практичне прийняття рішення, власне, вибір професії, включає в себе два головні компоненти: визначення рівня кваліфікації майбутньої діяльності, обсягу та часу підготовки до неї, вибір конкретної спеціальності. Вибір спеціальності – багатоступеневий процес. Вже до кінця 9 класу школярі повинні зробити вибір між трьома соціальними орієнтаціями: на загальну освіту (вступ до 10 класу), на професійну освіту (вступ до ПТУ або технікуму), безпосередньо на роботу (з наступним завершенням або незавершенням освіти). Крім інтересів, здібностей та ціннісних орієнтацій, важливу роль у прийнятті рішення має оцінка своїх об'єктивних можливостей – матеріальних умов сім'ї, рівня навчальної підготовки, стану здоров'я та ін. Той, хто вибирає професійну освіту або роботу, повинен відразу ж доповнити соціальну орієнтацію професійною – куди саме поступити та що робити. В інших таке рішення відкладається до закінчення 11 класу, до того ж, у одинадятикласників, як і у дев'ятикласників, вибору професії передують більш широка соціальна орієнтація: установка на вищ, спеціальну професійну освіту або роботу.

Вибір професії передбачає наявність у школярів інформації двоякого роду: щодо світу професій взагалі та можливості і вимоги кожної з них; щодо себе, свої здібності та інтереси. І такої інформації старшокласнику не вистачає. В основі ставлення до світу професій лежить запозичений досвід – відомості, отримані від батьків, знайомих, друзів, однолітків, з книжок, кінофільмів, телепередач. Досвід цей зазвичай абстрактний, оскільки що не пережитий, не вистражданий людиною. Переважна більшість старшокласників обирає професію більш-менш стихійно. Суттєві фактори професійного самовизначення – це віковий період, в якому здійснюється вибір професії, рівень інформованості і рівень домагань старшокласників.

Вибір професії – складний та довгий процес, під час якого існує певна небезпека. Наприклад: відкладання у часі професійного самовизначення у зв'язку з відсутністю стійких інтересів (це відповідає етапу дифузної ідентичності, за Ж. Марша).

Звичайно, невизначене майбутнє не дає можливості йти до нього. Спроби батьків прискорити цей процес за допомогою прямого психологічного впливу, як правило, дають негативні результати, викликаючи у старшокласників зростання тривожності, а іноді і відмову від будь-якого самовизначення, небажання взагалі щось обирати (що відповідає стадії «приречення» або «дифузії» ідентичності, за Ж. Марша).

Раннє самовизначення вважається позитивним, хоча теж має свої недоліки. Підліткові захоплення нерідко обумовлені випадковими факторами. Категоричність вибору та небажання розглянути інші варіанти часто слугують психологічним захисним механізмом, засобом втечі від сумнівів. У майбутньому це може призвести до розчарування. Іноді рання професіоналізація пов'язана з несприятливими сімейними умовами, низькою успішністю та іншими негативними факторами, які знижують рівень свідомого та добровільного вибору.

Важливий також і рівень інформованості старшокласників як щодо майбутньої професії, так і щодо самих себе. Юнаки та дівчата погано знають конкретні особливості кожної професії, що робить їх вибір переважно випадковим. У виборі професії велике значення має професійна консультація, яка є у багатьох містах нашої країни.

Вибір професії відображає певний рівень особистісних домагань. Він включає оцінку своїх об'єктивних можливостей (людині, яка у дитинстві не вчилася музики, важко вступити до консерваторії) та оцінку своїх здібностей. На старшокласника впливає суб'єктивний рівень вимог, які пред'являються ним до професії, він часто завищений. Найчастіше це стимулює людину до подолання труднощів. Гірше, якщо рівень запитів занижений, і юнак ні до чого не спрямований.

Підготовка молоді до праці і вибір професії – важлива державна справа. Необхідно забезпечити зв'язок загального та трудового виховання, організувати участь старшокласників у суспільно-корисній праці, забезпечуючи свідомий вибір професійної підготовки.

Професійна орієнтація – частина соціального самовизначення особистості. Вибір професії по-справжньому вдалий тільки тоді, коли він пов'язаний з соціально-моральним вибором, з роздумами щодо смислу життя.

Старший шкільний вік – початкова стадія фізичної зрілості та водночас стадія завершення статевого розвитку.

У фізичному відношенні це період спокійного розвитку. Зростання ваги тіла стає більшим відносно збільшення росту. Зникають диспропорції окремих частин тіла та підліткова непевність рухів. Інтенсивно йде розвиток мускулатури (ріст м'язів у довжину та ширину). Продовжується розвиток мозку, відбуваються процеси внутрішньоклітинного ускладнення та розвитку відповідних функцій.

Все це визначає готовність старшого школяра до фізичних та розумових навантажень. Фізичний розвиток впливає і на розвиток деяких якостей особистості.

Серед старшокласників, як і серед людей будь-якого віку, розрізняються три головні типи побудови тіла: екдоморфний (з надлишком ваги), мезоморфний (стрункий, мускулистий), ендоморфний (худий, кістлявий). Важливо враховувати належність юнака чи дівчини до того чи іншого типу, оскільки цінність їх в очах однолітків неоднакова (перевага серед них віддається мезоморфному типу), відповідно, і їх вплив на становлення особистості теж різний.

Старшокласники ендоморфного типу часто не мають симпатії серед однолітків, це ускладнює їх входження до малої групи, їм частіше, ніж іншим, необхідна підтримка. І навпаки, юнаки і дівчата з мезоморфним типом побудови тіла знаходяться завжди в центрі уваги, адже зі струнким тілом асоціюються якості ватажка, спортивність, енергійність.

Проте вплив типу будови тіла на особистість не однозначний і не фатальний. Багато залежить від самосвідомості старшокласника. Один, усвідомивши свою фізичну слабкість, пасивно підкоряється або починає відчувати себе неповноцінним. Інший компенсує недолік досягненнями в іншій сфері (наприклад, в навчанні). Третій намагається виправити фізичний недолік (наприклад, заняттями спортом). Вибір цих варіантів обумовлений як особистісною позицією старшокласника, так і позицією дорослих, що його оточують.

Разом з тим, статева зрілість старшокласника ще не означає зрілості соціальної. Юність – це перехід від фізіологічної зрілості до зрілості соціальної, змістом якої є включення старшокласника до дорослого життя, засвоєння тих норм та правил, які існують у суспільстві. Соціальна зрілість в наш час настає пізніше, тому що необхідно значно більше часу для отримання необхідної освіти.

Деякі особливості індивіда в ранній юності залежать від його когнітивного розвитку у цей період життя.

2. Розумовий розвиток у ранньому юнацькому віці

У ранньому юнацькому віці відбуваються якісні зміни всіх боків психічної діяльності, які є основою становлення особистості.

Значно складніших рівнів свого розвитку в ранній юності сягає процес сприймання, що стає складним інтелектуальним процесом. Це виявляється у довільних його формах, у перцептивних діях планомірного спостереження за певними об'єктами; самоспостереження за своїми діями, актами поведінки, переживаннями, думками й іншими проявами психічного життя.

Складний навчальний матеріал вимагає від старшокласників досконалішої репродуктивної уяви, і водночас, у них розвивається і творча уява, що виявляється у різноманітних видах творчої діяльності. Немає старшокласника, який би не мріяв про своє майбутнє. У старшокласників, порівняно з підлітками, спостерігається набагато критичніше ставлення до витворів своєї уяви. Вони співвідносять образи своєї уяви з реальною дійсністю, зі своїми можливостями.

Пам'ять старшокласників характеризується подальшим зростанням довільності та продуктивності логічного запам'ятовування. Відбувається спеціалізація пам'яті, пов'язана з провідними інтересами старшокласників та їх намірами щодо вибору майбутньої професії. Помітно зростає і продуктивність пам'яті стосовно абстрактного матеріалу. Старшокласники переконуються, що запам'ятовування не зводиться до розуміння, що потрібні спеціальні прийоми запам'ятовування, збереження та відтворення. Вони прагнуть оволодіти своєю пам'яттю, керувати нею, збільшувати її продуктивність.

У ранньому юнацькому віці розвивається здатність тривало зосереджуватись на пізнавальних об'єктах, переборювати дію сильних відволікаючих подразників, розподіляти й переключати увагу. Зростає роль післядовільної уваги, яка виявляється за умови, що учіння спонукають спеціальні інтереси. Для юнаків і дівчат, у яких склались такі інтереси, все, що є об'єктом їхніх інтересів, стає й об'єктом їхньої уваги.

У старшому шкільному віці свідомо і цілеспрямовано формуються такі якості характеру, як сила волі, витримка, наполегливість, самоконтроль, обдуманість, критичність тощо. Але продуктивність зусиль молоді в ранньому юнацькому віці залежить часто від настрою. Під час даного періоду декому важко переходити від неробочого стану до праці, дехто часто лінується, відволікається. Захоплення «надзвичайними пригодами» призводить до ігнорування повсякденних обов'язків, внаслідок чого виникають конфлікти.

На думку Г. С. Костюка, важливим аспектом психічного розвитку людини в юнацькому періоді є інтенсивне інтелектуальне дозрівання.

Більшість сучасних робіт, присвячених питанню розумового розвитку, спираються на ідеї Ж. Піаже. Вчений виділив п'ять стадій когнітивного розвитку, що відповідають певним віковим періодам (див. табл.). Кожна стадія спирається на результати попередньої та одночасно розвиває наявні здібності. Згідно з Піаже, інтелект є однією з форм адаптації організму. Взаємодія індивіда та оточення представляє собою єдність процесів асиміляції та акомодациї.

Схема когнітивного розвитку за Ж. Піаже

Вік	Стадії розвитку	Характеристика
0-18 місяців	Сенсомоторна	Формування сенсомоторних схем предметів, константності сприймання.
Приблизно до 4 років	Символічно допонятійна	Розвиток уявлень: наслідування, мовлення, допоняття, егоцентризм.
Приблизно до 7 років	Інтуїтивно-споглядальне мислення	Освоєння фізичних (число, маса, об'єм, речовина...) та логічних (класи, відношення) понять.
Приблизно до 11 років	Стадія конкретних операцій	Усвідомлення зворотності за рахунок переборення егоцентризму.
Приблизно з 12 років до 14-15	Стадія формальних операцій	Розумові операції, не пов'язані з конкретними уявленнями.

Асиміляція – впорядкування зовнішніх вражень та подій в суб'єктивну систему зв'язків, а під акомодациєю вчений розумів перетворення на «налаштування» схем під впливом зовнішніх подій. Асиміляція та акомодация встановлюють рівновагу між великим світом та виробленими інтелектом «формами» його засвоєння та розуміння. Усі п'ять стадій когнітивного розвитку характеризують цей постійний пошук рівноваги, що веде до покращення здатності осмислювати та впорядковувати усе, що відбувається.

Необхідно зупинитися на двох акцентах стадіальності розвитку інтелекту, встановленого Ж. Піаже.

По-перше, оволодіння певними розумовими операціями неможливо відділити від процесу навчання. Визнаючи значення інтелектуальної стимуляції в дитинстві для розвитку мислення, Піаже водночас зазначав,

що підлітки засвоюють формальні операції незалежно від шкільного навчання.

Але дослідження психологів П. Я. Гальперіна та В. В. Давидова довели, що за спеціального навчання третьокласники здатні вирішувати абстрактні задачі. М. Кле, аналізуючи дану проблему, підкреслює, що соціальне походження, попередні досягнення та якість освіти – все це здійснює безпосередній вплив на розвиток формальних когнітивних структур. По-друге, значна частина психологів вважає, що якісний розвиток інтелекту не може завершитися до початку юності, формальне мислення тільки з'являється в юнацькому віці. Ж. Піаже стверджував, що кожна нормальна людина може досягнути стадії формальних операцій за умови, що його соціальне оточення й отриманий досвід «дають живлення» його розуму. За стадією рішення проблем, якою завершується модель Піаже, йде стадія уміння знаходити і формулювати проблеми. Суттєвими ознаками цієї фази розвитку інтелекту є нестандартний підхід до вже відомих проблем, вміння включати часткові проблеми в більш загальні тощо.

Таким чином, старшокласники переходять до вищих рівнів абстрагуючого та узагальнюючого мислення. Учні цього віку більш усвідомлено і міцно оволодівають логічними операціями. Розрізнені знання перетворюються в систему знань, яка є основою формування наукового світогляду, зокрема, переконань. Актуальною стає потреба в науковому обґрунтуванні, пошуку теоретичних пояснень явищ дійсності, логічному доказі.

Завдяки цьому процес міркування стає економнішим і продуктивнішим; формується система взаємопов'язаних узагальнених і образних операцій. Мислення стає дедуктивно-гіпотетичним завдяки перетворенню конкретних мисленнєвих операцій на формальні, які включаються в єдину, цілісну систему.

За даними Піаже, основна особливість розвитку логічного мислення (у віці від 12 до 18 років) полягає в новому орієнтуванні суб'єкта на співвідношення гіпотетичного і можливого, реально існуючого і потенційно можливого. Це дає можливість фундаментально переорієнтуватися суб'єктові в його ставленні до пізнавальних завдань. Учень прагне розкрити реальне в можливому через сукупність гіпотез, які вимагають перевірки або доведення. Гіпотези, які не підтверджуються фактами, відкидаються; гіпотези, які підтверджуються, набувають статусу наукового відкриття чи наукової теорії.

Поява формального мислення означає узагальнення їх як суб'єктів пізнання, новий підхід до розв'язання задач, який полягає у спрямованості на організацію фактів (комбінаторний аналіз), на виділення й контроль змінних величин, формування гіпотез та їх логічне обґрунтування й доведення.

Незадоволення світом дорослих та бунт проти нього – це результат нової здібності оперувати ідеальним. Пристосовуючись до дійсності, старшокласники втрачають значну частину ілюзій, максималізму.

Старшокласники критично ставляться до засвоєваних ними знань, до висловлювань дорослих. Вони схильні до постановки проблем, до диспутів і філософствування.

Здатність до інтроспекції (самоспостереження) проявляється через здатність розрізняти протиріччя між думками, словами та вчинками. Мисленнєвий процес використовує нові можливості для створення ідеалів, які не обов'язково виголошувати або втілювати в життя.

У ці роки думка остаточно поєднується зі словом, внаслідок чого утворюється внутрішнє мовлення як основний засіб організації мислення та регуляції інших пізнавальних процесів. Інтелект стає мовленнєвим, а мовлення інтелектуалізованим. Виникає повноцінне теоретичне мислення.

Інтелектуальний розвиток старшокласників можна прискорити, вдосконалюючи понятійну форму мислення, мовленнєвий інтелект та внутрішній план дій.

Вони не існують незалежно одне від одного, і формувати кожен з них окремо, без зв'язку з іншими, неможливо.

У сучасній школі недостатньо уваги приділяється розвитку внутрішнього плану дії (заважають калькулятори, готові програми та ін.). Необхідні спеціальні вправи, спрямовані на те, щоб одні і ті самі дії якомога частіше виконувалися не з реальними, а з уявними предметами, тобто в думках. До тих пір, поки рішення до кінця не продумано в голові, доки не складено план включених до нього дій і доки його не вивірено на логічність, до практичного здійснення рішення не варто приступати. Цими правилами можна користуватися на заняттях з усіх шкільних предметів. Необхідно зауважити, що всю роботу з інтелектуального розвитку старшокласників необхідно проводити комплексно, застосовуючи вправи так, щоб вони розвивали інтелект за усіма напрямками.

В умовах переходу до ринкових відносин значення практичного інтелекту старшокласників особливо зростає. До структури практичного інтелекту належать такі якості розуму як діловитість, економність, обачливість, вміння швидко вирішувати задачі, що виникають.

Діловитість виявляється в тому, що людина може відшукати оптимальне рішення у будь-якій складній ситуації. Економність виявляється у тому, що людина здатна знайти спосіб дії з найменшими витратами, що веде до потрібного результату. Обачливість, як якість практичного мислення, – вміння передбачити наслідки тих чи інших рішень. Вміння оперативно вирішувати задачі проявляється у кількості часу, який минає з моменту виникнення задачі до її практичного вирішення.

Розвиненим можна вважати таке практичне мислення старшокласника, якому притаманні усі зазначені властивості. Його необхідно формувати в учнів, починаючи з перших років навчання як у школі, так і вдома.

Ранній юнацький вік сенситивний для формування професійно орієнтованих знань, умінь та навичок. В інших вікових періодах вони не розвиваються з такою швидкістю і так надовго не закріплюються у досвіді, як у ці шкільні роки. Ті учні, які в старших класах школи не виявляли лінгвістичних, музичних, математичних, фізичних, художніх здібностей, майже ніколи не стають видатними філологами, математиками, фізиками, художниками, хоча трапляються і винятки. Так, Ейнштейн мав погані оцінки з фізики, юний Гегель – посередні оцінки з філософії, а Верді було відраховано з консерваторії.

Характерним для інтелекту старшокласника є розвиток творчих здібностей, це виявляється в інтелектуальній ініціативі та створенні чогось нового. Ж. Піаже вважав, що виявити розумовий потенціал особистості можливо, з'ясувавши її інтереси, де максимально розвиваються здібності.

Є три загальні підходи до вивчення вікових закономірностей творчості. Перший підхід акцентує на зв'язку максимальної продуктивності з віком, аналізуючи результати діяльності людини. Найпродуктивнішим періодом життя є період від 20 до 40 років зі значними варіаціями за професіями. Існують і інші точки зору. Так, італійський психолог А. Менегетті стверджує, що цей вік – 45 років.

Другий підхід – особистісний, коли, порівнюючи якості людей, відомих творчими досягненнями, з якостями менш креативних людей, психологи намагаються виявити найважливіші риси творчих особистостей.

Третій підхід передбачає аналіз мисленнєвих процесів, які, як припускають психологи, виділяють творчу особистість серед нетворчих. Цей підхід є найближчим до вивчення власне інтелекту. (Інтелект – це сукупність найзагальніших розумових здібностей).

Психологи Ліндсей, Норман вважають, що творчому мисленню заважають такі особливості особистості, як тривожність, конформізм, високий рівень критичності. Американський психолог Дж. Гілфорд, автор розширеної концепції інтелекту, зазначає, що творче мислення пов'язане з домінуванням у ньому чотирьох особливостей: оригінальності, гнучкості, образності та спонтанності. Він виділяє два типи мислення: конвергентне, необхідне для знаходження єдиного творчого розв'язання задачі, і дивергентне, яке передбачає, що на одне і те ж запитання може бути велика кількість однаково правильних відповідей.

Конкретні особистісні якості творчих юнаків різноманітні, тому що залежать як від основної сфери діяльності людини, так і від виховання.

Наприклад, наукова творчість, звичайно, поєднується з високими загальними показниками інтелекту, здатністю до абстрактно-логічного мислення, що зовсім не обов'язково для художників. Багато залежить від виховання: обдарований старшокласник, самовираженню якого щось перешкоджає, часто виявляє риси тривожності, які відсутні у того, кому родина та школа дають можливість реалізувати свої здібності. Оригінальність мислення іноді легко сплутати з «оригінальніченням» як засобом самоствердження, а потяг до самостійності – з негативізмом. Вчителю важливо своєчасно з'ясувати сферу творчої спрямованості старшокласника та стимулювати її розвиток у бажаному напрямку.

Розумовий розвиток старшокласників полягає не стільки у зміні окремих властивостей інтелекту, скільки у формуванні індивідуального стилю розумової діяльності. Це, за визначенням Е.А. Клімова, індивідуально-своєрідна система психологічних засобів, до яких свідомо або стихійно звертається людина з метою врівноваження своєї індивідуальності з предметними, зовнішніми умовами діяльності. У пізнавальних процесах він виступає як стиль мислення, тобто стійка сукупність індивідуальних варіацій у способах сприйняття, запам'ятовування та мислення, за якими стоять різноманітні шляхи отримання, накопичення, переробки та використання інформації. Стиль мислення старшокласника залежить від типу його нервової системи, який впливає і на успішність. Старшокласники з інертною нервовою системою в умовах перевантаження учбовими завданнями вчаться гірше, ніж учні з рухливим типом нервової системи. Але ці недоліки компенсуються стараннішим плануванням та контролем своєї діяльності. Індивідуальний стиль розумової діяльності старшокласника вимагає від вчителя індивідуалізації навчання та надання своєчасної допомоги у формуванні особистості.

3. Особливості розвитку особистості у ранньому юнацькому віці

Розвиток особистості у період дорослішання йде швидше поступово, ніж стрибками, підкреслює Х. Ремштідт, зберігаючи свої відносно постійні важливі особливості та ознаки.

У ранній юності відбуваються зміни в мотивації, зокрема, в потребах, інтересах. Деякі потреби виникають вперше або змінюються. Передумовами для цього виступають біологічні та когнітивні зміни. Наприклад, потреба в сексуальному задоволенні з'являється тільки після розвитку відповідних біологічних механізмів, а потреба в самореалізації – тільки з певними когнітивними та соціальними передумовами.

А. Маслоу розробив ієрархічну класифікацію потреб, згідно з якою вищі потреби як ситуативно, так і генетично виникають тільки після задоволення потреб попередніх рівнів. Ця ієрархія має такий вигляд:

1) фізіологічні потреби; 2) потреба у безпеці; 3) потреба в коханні; 4) потреба у суспільному статусі (повазі); 5) потреба у самореалізації та індивідуальному розвитку.

Спираючись на дану концепцію, можна описати сферу потреб старшокласника таким чином:

1. Фізіологічні потреби, серед яких особливо виділяються потяги до фізичної та сексуальної активності, до високої оцінки свого фізичного розвитку.

Старшокласникам властива хвороблива увага до уявлень про норму у відношенні зростання тіла, його розміру, ваги, пропорцій, зачіски, обличчя, поведінки та рухів. Близько половини дівчат та третини юнаків, за даними І. С. Кона, Х. Ремштідта, заклопотані своїми розмірами тіла, фігурою та вагою. Юнацька тривога з приводу свого зовнішнього вигляду нерідко пов'язана з суб'єктивною статевою конформністю, тобто бажанням виглядати адекватно своїй статі. Юнаки рідко схвильовані збільшенням ваги, а дівчата в цьому віці вважають, що мають зайву вагу, тому намагаються схуднути.

Громадська думка відносить до ознак мужності фізичну силу, спортивні досягнення та струнку, підтягнуту фігуру. Ці фізичні дані дуже важливі для юнака, в той час як для дівчини вони є другорядними. Дівчата звертають увагу на своє обличчя, фігуру та шкіру. Особливо сильні хвилювання припадають на долю хлопчиків, що пізно розвиваються.

Вченими встановлений взаємозв'язок у обох статей між фізичним виглядом та Я-концепцією. Якщо старшокласниці вважають себе зовнішньо малопривабливими, то вони негативно оцінюють й інші риси свого «Я». Юнаки ж різко розрізняють ці аспекти: вони можуть негативно

оцінювати свою зовнішність, але високо оцінювати свої соціальні та інтелектуальні якості. Дівчатам притаманна занижена самооцінка. Старшокласниці схильні до негативних оцінок своїх теперішніх та майбутніх сексуальних ролей (наприклад, гарна дівчина, приваблива дівчина та ін.), надаючи надзвичайного значення жіночій красі та її канонам.

2. Потреба в безпеці у ранньому юнацькому віці підсилюється і реалізується не тільки у групі однолітків і в родині, але і з дорослими за межами родини.

У старших класах виникає особливий інтерес до спілкування з дорослими. Емансипація від родини завершується у ранній юності. За конструктивного стилю відношень у родині після підліткового віку зазвичай встановлюються довірливі стосунки з батьками, до того ж, на трохи вищому рівні старшокласники потребують життєвого досвіду та допомоги дорослих, тому сім'я стає тією малою соціальною групою, де вони відчують себе спокійно та впевнено.

З батьками вони обговорюють життєві перспективи, особливо професійні. Життєві плани обмірковують і з учителями, і зі своїми дорослими знайомими, чия думка для них важлива. Проте відношення з дорослими зберігають певну дистанцію, а спілкування «на рівних» реалізується тільки з однолітками.

Потреба в незалежності у молодих людей усвідомлюється завдяки зростанню когнітивних здібностей, настанню фізіологічної зрілості та вимогам з боку суспільства. Відбуваються зіткнення з батьківськими бажаннями, внаслідок чого виникає багато сімейних конфліктів як протидія нав'язаних думок, заперечення авторитетів, сумніву щодо соціальних норм.

3. Спілкування з однолітками найповніше реалізує потребу в коханні, тому що спілкування з друзями стає інтимно-особистісним (дружба, кохання). Старшокласник залучає однолітка до свого внутрішнього світу; з другом обговорюються розчарування, взаємини з однолітками протилежної статі. Змістом спілкування стає реальне життя, а інформація, що передається другу, – секретною.

Юнаки та дівчата знаходяться у постійному очікуванні спілкування, і цей душевний стан змушує їх активно шукати спілкування з однолітками, яке відрізняється особливою довірою, інтенсивністю, сповідальністю. Тому стає зрозумілим, чому так важко вони переживають невдачі у спілкуванні. Як з'ясувалося при опитуванні, тільки 33% хлопців із випускних класів вважають, що справжня дружба серед однолітків

їхнього віку зустрічається часто. Юнацька дружба – перша самотійно обрана прив'язаність, яка передує коханню з притаманною йому високою емоційністю та безкомпромісністю.

Передумовою дружби стає усвідомлена потреба в ній, обумовлена відчуттям самотності та дефіцитом емоційного тепла; а іноді дружба поступово виростає з товариських відносин.

Основою для вибору друга є відображення неусвідомлених потреб старшокласника, підтвердження свого «Я» у друзях, ідентифікація з другом, іноді аж до втрати власної індивідуальності, підтвердження в друзях свого доповнення; пошуки психологічного захисту, зразків для наслідування та ін. Вибір друзів, характер взаємовідносин із ними залежать від цих неусвідомлених психологічних потреб. У справжньої дружби є одна незвичайна ознака – ніколи не виникає бажання переробити, перевиховати іншу людину. Друг допомагає бути справедливим у ставленні до власного «Я», власної позиції.

Пробачення до кінця – це також властивість справжньої дружби, це прояв безмежної довіри до іншої людини. Іноді втрачена довіра в дружбі не відновлюється. Моральна природа дружби полягає в її безкорисливості. Друзі оцінюють одне одного за моральними законами, тому що в основі дружби є свобода. Дружба не може існувати без моральних взаємовідносин; вона заснована на справедливості, вона не потребує від людини неможливого. Від друга чекають розуміння, другу дають розуміння. Друг стверджує реальність існування «Я» іншої людини. Юнацьке кохання передбачає більшу міру інтимності, ніж дружба, і вона ніби включає в себе дружбу, а також потребу людської близькості, пов'язану з фізіологічним дорослішанням.

Юнацька сексуальність відрізняється від сексуальності дорослої людини, в якій гармонійно виражена єдність чуттєво-сексуального і духовного. Ці два потяги дозрівають не одночасно, до того ж, по-різному у юнаків і дівчат. Дівчата раніше дозрівають фізіологічно, але потреба у ніжності, розумінні у них сильніша, ніж бажання фізіологічної близькості. У юнаків же все навпаки. Як пише І. С. Кон, юнак не кохає жінку, яку жадає, але він відчуває потяг до неї. Юнаки перебільшують фізичні аспекти сексуальності, а іноді намагаються від них відмежуватися, тоді «включається» психологічний захист – аскетизм (зневажати тому, що це тваринні імпульси), інтелектуалізм (зневажати тому, що чуттєвість примітивна). Дівчата вважають, що кохання може бути тільки платонічним, чистим.

У зв'язку з різноманітними особливостями сексуального дозрівання дівчат та юнаків можуть виникнути взаємні непорозуміння, даремні ілюзії, а згодом і розчарування. Кохання в юності повинне назавжди залишатися для людини найсвітлішим, найнедоторканішим. Старшокласники повинні навчитися контролювати прояви своєї чуттєвості, сформувані ставлення до кохання – це та пристрасть, що вища за славу і нагороди.

Юнацька дружба і кохання визначають моральну свідомість особистості і те, кого і як буде любити вже доросла людина.

4. Потреба в повазі, досягненні – це прагнення до успіху в діяльності. Реалізується вона старшокласниками по-різному: як бажання перевірити нові когнітивні здібності, здобути повагу та високу соціальну оцінку, намагання показати себе з кращого боку перед представниками іншої статі та ін. Ця потреба визначається попереднім досвідом. В юності вона домінує у тих, хто ще в дошкільному віці звик добиватися успіху, а у віці 8–10 років не відчував жорсткого зовнішнього контролю.

На думку А. В. Мудрика, у старшокласників, у яких особливо розвинена ця потреба, слабше виражена потреба у спілкуванні. До того ж, потреба в досягненні в юності може бути спрямована на досягнення успіху у тій чи іншій сфері спілкування.

5. Потреба у самореалізації та розвитку власного «Я» означає прояв своїх здібностей та їх подальше вдосконалення. Вона пов'язана з мотивацією досягнення та перегукується з потребою у визнанні та прийнятті як члена суспільства. Юнацький вік, як вважає Г. С. Абрамова, – це вік зростання сили «Я», його здатності не втратити, зберегти своє «Я» та проявити свою індивідуальність в умовах групової діяльності та інтимної близькості, дружби. Дійсно, така загроза існує, коли самореалізація старшокласника підміняється юнацькою субкультурою.

Виявлення вищезазначених потреб залежить від статі. Наприклад, у дівчат сильніше виражена потреба у безпеці. Юнаки більше спрямовані на успіх і здатні підкорятися правилам жорстко організованої малої групи. Ці відмінності пов'язані із статевими стереотипами. Дівчата менше впевнені в собі, частіше чекають невдач і не прагнуть високих досягнень. Можливо, високі досягнення та успіх вважаються нежіночою справою, і це змушує дівчину або подобатися хлопцям, або бути гарною ученицею. «Боязнь успіху» юнакам не властива. Дівчина ж, як того вимагає громадська думка, повинна відмовитися або приховати своє прагнення до індивідуального успіху; від неї чекають, як пише М. Кле, відмови від самореалізації або зменшення своєї амбіції заради свого призначення – стати жінкою та матір'ю.

Проблема жіночої самореалізації – одна з основних тем диференціальної психології. Пишуть на цю тему переважно чоловіки, думку яких узагальнив М. Кле таким чином. Дівчата переконуються, що краще не йти занадто далеко, що змагання агресивне і нежіноче і що відхилення від західних стандартів загрожує гетеросексуальним стосункам.

Однак лише 20% чоловіків та жінок бачать себе як маскулинних чи фемінних. Переважна більшість включає до своєї статевої ідентичності риси протилежної статі та поєднує у собі такі особливості поведінки особистості, що виходять за рамки «класичних» статевих ролей. Так, наприклад, юнак може виявляти емоційність, не піддаючи сумніву свою мужність, а дівчина – бути спрямована на успіх, не сумніваючись у своїй жіночності.

В останні десятиліття у сучасному світі намітилась і явно прогресує тенденція, коли сім'я і домашнє господарство для жінки втрачає абсолютний характер. До того ж, подвійна орієнтація (на професію і на сім'ю) потребує балансу обох орієнтацій у повсякденному житті і в планах на майбутнє, а дівчата у цьому віці недостатньо готові до вирішення таких проблем. Реалізація основних потреб у ранній юності призводить до становлення якісно нової самосвідомості або «Я-концепції». За визначенням Р. Бернса, цілісна «Я-концепція» – це сукупність всіх уявлень індивіда про себе, поєднання з їх оцінкою. Бернс виділяє у «Я-концепції» 3 складові:

1. «Я-образ» – уявлення індивіда про самого себе (когнітивний компонент);
2. Самооцінка – емоційна оцінка цього уявлення (афективний компонент);
3. Потенційна поведінкова реакція, тобто можливі дії, викликані «Я»-образом та самооцінкою (поведінковий компонент).

Старшокласник хоче знати, хто він такий, на що він здатний, зіставляючи рівень своїх домагань з досягнутими результатами. Але обмеженість соціального досвіду у цьому віці ускладнює таку поведінку, і тоді різні витівки, нерідко ганебні вчинки, диктуються саме бажанням самоперевірки своєї рішучості, мужності, дорослості. При самооцінці старшокласники зіставляють думки оточуючих про себе, роблять вибір. Наприклад, вчинок, сміливий з точки зору однокласників (за розбиту шибку відповідає один), вчитель називає псевдодружбою. Пошуки себе для старшокласників завершуються формуванням «Я-концепції», яка поділяється на «Я-реальне» та «Я-ідеальне». Між «Я-ідеальним» та «Я-реальним» існує істотна різниця: якщо у старшокласника високий рівень

домагань і недостатньо усвідомлені можливості, то це призводить до невпевненості у собі, що зовні може виражатися в агресії, роздратованості. І. С. Кон пише, що різноманітні «Я» у різних людей або на різних етапах в однієї людини можуть розрізнятися за змістом, спрямованістю (негативна, позитивна, амбівалентна); інтенсивністю (глибиною почуттів); контрастністю (значимістю для самооцінки); послідовністю; якістю тощо. Вчені розрізняють такі «Я-образи»: «теперішнє Я», «майбутнє Я», «бажане Я», «фантастичне Я», «зображуване Я», «ідеалізоване Я».

Формування несприятливої «Я-концепції» призводить у подальшому до різноманітних порушень поведінки. Розглянемо деякі з них.

1. Зниження рівня самоповаги. І як наслідок – соціальна дезінтеграція, агресивність, злочинність.

2. Стимуляція конформістських реакцій у складних випадках. Такі юнаки та дівчата легко піддаються впливу групи, стають учасниками злочинних дій.

3. Глибока зміна сприймання. Наприклад, молоді люди з негативною самооцінкою нерідко з труднощами усвідомлюють, що здійснюють гарні вчинки, тому що вважають себе нездатними до них.

При досягненні ідеального образу у старшокласника з'являється потяг до самовиховання, що перетворює самопізнання у свідоме формування нових, бажаних елементів поведінки. Незважаючи на різноманітні варіанти особистісного розвитку старшокласників, можна говорити про загальну стабілізацію особистості в цей період.

Старшокласники у більшій мірі, ніж підлітки, сприймають самих себе, їх самоповага вище, а саморегуляція розвивається інтенсивніше. Настрій у них стає значно стійкішим та усвідомленішим. Незалежно від темпераменту, старшокласники виглядають стриманішими, врівноваженішими. У період ранньої юності відбувається становлення моральної самосвідомості, яка характеризується переходом на новий рівень – конвенційний та постконвенційний (за Л. Кольбергом).

Загальну теорію морального розвитку особистості розробив американський психолог Л. Кольберг, який вважав, що еволюція моральної свідомості дитини відбувається паралельно її розумовому розвитку. Він виділяв три рівні морального розвитку: доморальний (доконвенційний), конвенційний (рольовий конформізм) та постконвенційний (автономної моралі, власних моральних суджень, принципів). Кожний рівень включає по два ступені.

1. Доморальний рівень (4-10 років) – вчинки визначаються зовнішніми обставинами, а їхня мотивація конформна – уникнути покарання і отримати нагороду.

На першому ступені (гетерономна мораль) судження про вчинок залежить від тієї нагороди або покарання, які можуть статися за даним вчинком.

На другому ступені (індивідуалізм) – судження про вчинок виноситься відповідно до тієї користі, яку з нього можна отримати.

2. Конвенційний рівень (10-13 років) – людина дотримується умовної ролі, орієнтуючись при цьому на принципи інших людей.

На третьому ступені (конформність у міжособистісних відношеннях) судження ґрунтуються на тому, чи отримає вчинок схвалення інших людей. Дана ситуація «гарного хлопчика і гарної дівчинки» визначається золотим правилом: «Не роби іншим того, чого б не бажав самому собі».

На четвертому ступені судження виносяться відповідно до встановленого порядку, поваги до влади та встановлених нею заходів.

3. Постконвенційний рівень (приблизно 13 років) – людина розглядає поведінку, виходячи з власних критеріїв, «автономної моралі», що передбачає і високий рівень розумової діяльності. Справжня моральність досягається лише на цьому рівні розвитку і не раніше 20 років.

На п'ятій стадії (суспільний договір та індивідуальні права) виправдання вчинку засновується на повазі демократично прийнятого рішення або взагалі на повазі прав людини, наприклад, свобода повинна захищатися незалежно від думки більшості.

На шостій стадії (універсальних стійких моральних принципів) вчинок кваліфікується як правильний, якщо його продиктовано совістю, незалежно від його законності. Визначається рівність людей та повага до людської гідності. Тут відбувається відмова від егоцентризму. Х. Ремшмідт вказує, що звільнення від егоцентризму означає формування таких особливих моральних здібностей, як застосування до самого себе тих же критеріїв оцінки, що й до інших; використання загальних принципів як основи моральної поведінки та оцінка за ними як себе, так і інших; здатність враховувати потреби оточуючих тією ж мірою, як і свої власні.

В юності починається поступовий перехід до «автономної моралі» (3 рівень), хоча менше 10% юнаків старше 16 років, на думку Кольберга, досягають шостої стадії. Більшість людей, на думку цього психолога, так ніколи і не переходять четверту стадію. Встановлені міжстатеві

розбіжності у моральному розвитку: дівчата досягають четвертого ступеня (конформної поведінки) швидше, ніж хлопці та затримуються на ньому довше. Ці відмінності пов'язані з особливостями соціалізації дівчат. Сучасному поколінню старшокласників притаманний більш тверезий, розумно-практичний погляд на життя, значно більша незалежність, ніж юнакам, що жили кілька десятиків років тому.

Складнощі та протиріччя життя актуалізують проблему вибору, вміння активно шукати сенс свого життя. Старшокласники мають більш відкритий і сміливий погляд на світ, включаючи проблеми морально-етичного характеру. Переважна більшість сучасних старшокласників трактує принцип справедливості таким чином: «Від кожного по можливості, кожному – за його справами та реальним внеском у загальний добробут людей».

Релятивістська моральна позиція сучасної шкільної молоді не є моделлю вседозволеності та моральної розпусти (анархії), а є скоріше більш глибоким поглядом на моральні проблеми. Закінчуючи школу, більшість старшокласників – це молоді люди, практично морально сформовані, із зрілою та достатньо стійкою мораллю. Становлення особистості, самовизначення в ранній юності пов'язані з формуванням світогляду – системи узагальнених поглядів, знань, переконань, уявлень, цінностей, ідеалів тощо.

Світоглядні позиції в ранній юності будуються на інтелектуальному розвитку, інтересі до особистості, рефлексії, що веде до формування власних переконань. Старшокласники, пізнаючи світ, повертаються до власного «я», вирішуючи світоглядне питання: «А що я значу в цьому світі?» Вони шукають відповіді на всі запитання; вони категоричні в своїх поглядах, що засвідчує максималізм. Картина світу в ранній юності може бути матеріалістичною чи ідеалістичною, релігійною чи науковою. Безумовно, стаючи дорослішою, молода людина буде повертатися до світоглядних проблем, але вже на вищому рівні. Для світогляду старшокласників характерне усвідомлення соціальної перспективи, яка виражається в діалектиці минулого-теперішнього-майбутнього «я». Критичність по відношенню до минулого дитинства супроводжується відносно високою самооцінкою та спрямованістю життєвих перспектив у майбутнє. Таким чином, у ранньому юнацькому віці, у порівнянні з підлітковим, відбувається часткова гармонізація особистості, її подальше становлення.

Для юності характерна вікова інтравертованість, коли самотність дає можливість реалізувати здібності (музичні, художні, літературні,

технічні). На думку А. В. Мудрика, ця особливість юнацького віку має відмінність від усамітнення дорослих. Дорослі наодинці з собою відкидають ті ролі, які вони грають в житті, стають самими собою. Юнаки, навпаки, наодинці програють ролі, які їм не доступні у реальному житті. Але моральна самотність, як вважає Е. Фромм, так само важко переноситься, як і фізична; більше того, фізична самотність стає нестерпною лише в тому випадку, якщо веде за собою і самотність моральну. При встановленні гарних особистісних контактів з людьми у старшокласників самотність швидко зникає.

Таким чином, старшокласники, опинившись на порозі дорослості, спрямовані у майбутнє. Реалізація основних потреб цього віку призводить до відносної стабілізації особистості, формування «Я-концепції» світогляду. Центральним новоутворенням стає самовизначення професійне та особистісне. Саме в період ранньої юності виявляється свідоме позитивне ставлення до навчання. Все це дає можливість в цей віковий період здійснювати пошуки сенсу життя.

4. Проблема сенсу життя в ранньому юнацькому віці

Кожна молода людина рано чи пізно вирішує проблему власної оцінки свого існування. У період старшого шкільного віку відбувається рефлексія власного життєвого шляху, з'являється потреба реалізувати себе, тобто стати людиною, яка зробила саму себе. К. Обуховський пише, що так само як властивістю птаха є потреба літати, так властивістю дорослої людини є потреба знайти сенс життя.

Потреба у сенсі життя проявляється у тому, що без появи у старшокласника цінностей, які визначають сенс існування, його життєдіяльність не відповідає власним можливостям, не спрямована в майбутнє і негативно ним оцінюється.

Нереалізована потреба пошуку сенсу життя проявляється у станах напруги і може призвести до виражених нервових розладів. «...Темниці буття людського, – читаємо в романі Ф. М. Достоевського «Брати Карамазови», – не в тому, щоб тільки жити, а в тому, для чого жити. Без твердого уявлення собі, для чого їй жити, людина не погоджується жити і швидше знищить себе, ніж залишиться на землі, хоча б навколо неї все були хліби».

В. Франкл у своїх дослідженнях показав, що відсутність сенсу життя породжує вже в юності стан «ноогенного неврозу» – відчуття пустоти, що призводить до виникнення думок про самогубство або до самого самогубства (аутоагресія).

Деякі психологи, наприклад А. Маслоу, вважають, що задоволення вищих потреб, їх виникнення пов'язане з задоволенням нижчих та є можливим лише за цієї умови.

В. Франкл дотримується іншої точки зору. Потреба в самоактуалізації, яка виражається в формі пошуків людиною сенсу життя, виступає на перший план, незважаючи на те, чи задоволені «нижчі» потреби. Потяг до пошуку та реалізації людиною смислу життя В. Франкл розглядає як природжену потребу, притаманну всім людям, як основний двигун поведінки та розвитку особистості. В. Франкл узагальнив основні шляхи, за допомогою яких людина може зробити своє життя осмисленим: по-перше, це те, що людина дає світу (творчість та її результати); по-друге, це те, що людина бере від світу (переживання цінностей); по-третє, позиції, які людина обирає відносно того, що вона не в змозі змінити, а може лише оцінити.

Відповідно до цього відокремлюють 3 групи смисложиттєвих цінностей: цінності творчості, цінності переживання та цінності відношення. Сутність цінностей творчості становить праця, яка є внеском у суспільство, а не просто виконання певних функцій. Тобто, не від нашої професії, а від нас самих залежить, чи самореалізуємо ми себе на роботі.

Серед цінностей переживання В. Франкл особливо виділяє кохання, яке, на його думку, не осліплює, а навпаки, робить людину зрячою. Кохання дозволяє побачити те, що є лише можливістю. Третя група цінностей стосується ставлення людини до свого життя. Те, як вона сприймає тягар долі, мужність, яку виявляє у стражданнях та випробуваннях. Отже, людина завжди в змозі віднайти смисл свого буття за будь-яких обставин.

Те, що кожна людина вільна у виборі позиції не тільки стосовно своєї фізичної, але й психічної природи, найяскравіше та найдраматичніше проявляється у тих випадках, коли необхідно обирати позицію по відношенню до своєї нездорової психіки.

Одна жінка десятиліттями страждала на галюцинації. Вона постійно чула жахливі голоси, які насміхалися над усім, що вона робила. Якось її спитали, яким чином їй вдалося зберегти присутність духу. Вона відповіла: «А я просто думаю: чути такі голоси значно краще, ніж бути зовсім глухою». Як відважно мирилася жінка з симптомами шизофренії, не втрачаючи здатність володіти собою. У цій жартівливій, але мудрій відповіді схована свобода духу.

В. Франкл започаткував новий напрямок у психотерапії, так звану «логотерапію», яка нині дуже популярна в західних країнах і виконує

завдання корекції смисложиттєвих уявлень людини. Причому йдеться не про те, щоб дати людині конкретні вказівки, як і для чого їй жити, а про те, як допомогти їй віднайти свою власну мету, шлях, життєве завдання, відповідні її індивідуальності та унікальним обставинам життя, допомогти зрозуміти, що життя ніколи, навіть перед смертю, не буває безнадійним та безглуздим.

У служінні справі, або в коханні до іншої людини, або у відношенні до власної долі існує сама людина, сенс її буття. «Двері» до щастя відкриваються «ззовні».

Старшокласники активно засвоюють дані положення, вивчаючи різноманітні предмети, відвідуючи театри, беручи участь у диспутах.

Якщо у людини немає сенсу в житті, наявність якого зробило б її щасливою, вона намагається здобути відчуття щастя, насолоди, відкидаючи необхідність сенсу життя, і робить страшну помилку. Що сильніше людина відчуває потяг до насолоди, то швидше вона від неї тікає. В нормі насолода ніколи не являється метою людських прагнень. Вона є побічним ефектом досягнення мети-цінності. Якщо людина робить щастя предметом своїх прагнень, вона втрачає з поля зору причини для щастя, і щастя зникає. Говорячи про самознищення, яке сховане в прагненнях до насолоди, щастя, згадується історія про те, як Господь запропонував Соломону загадати бажання. Трохи подумавши, Соломон сказав, що хоче стати мудрим суддею свого народу. Тоді Господь сказав: «Добре, Соломон, я виконаю твоє бажання і зроблю тебе наймудрішим за усіх людей, що колись жили на землі. Оскільки ти не думав про довге життя, здоров'я, багатство та владу, я дарую тобі їх на додаток до того, що ти попросив, і зроблю тебе не тільки наймудрішим, але й наймогутнішим за усіх царів». Таким чином, Соломон отримав ті дари, які він не намагався отримати спеціально. Тобто, втілюючи смисл свого життя, людина реалізує сама себе, стає зрілою. Смисли не можуть даватися готовими, вони повинні знаходитися старшокласниками в результаті власних пошуків. Справді, жити легше, коли нічого не треба обирати й додумувати самому, коли тебе заздалегідь навчено до чого прагнути, що й як робити. От тільки людина, разом з тягарем свободи вибору, втрачає радість власного існування. Більше того: який власний смисл може бути в житті, коли воно – лише такий от відробіток чийхось задумів.

Смисл життя, як найбільш узагальнений регулятор життя людини, може існувати у двох формах: як свідоме уявлення людини щодо головних цілей та цінностей її існування і як реальна спрямованість її життя на реалізацію певних цілей та цінностей. Смисл життя так чи інакше

притаманний людині зовсім не обов'язково як розгорнута «філософія життя», а здебільшого як віра у певні цінності, що утворюють стрижень особистості і не дозволяють життю людини розпастися на непов'язані між собою етапи існування. Хоча сенс життя і осмислює людські справи, і може надихати людину на істинно великі справи, але, навпаки, жодна справа не може осмислити сама по собі людського життя. Тож доктор Фауст у гетевському «Фаусті», котрий вважав, що спочатку була Дія (а не смисл, не слово, не логос), не дарма підписав угоду з чортом.

Людина, відокремлена від світу у своєму егоїстичному «Я», керуючись мотивацією «загарбати і з собою прагне взяти їх у домовину» (Т. Г. Шевченко), зі смертю справді перестає існувати, і її післясмертне буття обмежене цією домовиною. Людина, поєднана зі світом багатьма зримими та незримими зв'язками, не може зникнути безслідно. Якщо я був добрий – то світ, хоч трохи, але став добріший, якщо я був розумний – то й світ, хоч трохи, але порозумнішав, якщо я був мужній, то й світ, хоч трохи, але змужнів. Мої розум, доброта, відчуття прекрасного можуть втілюватися в результатах праці, творах мистецтва, впливах на інших людей. Лише таким чином людина має шанс увічнити своє скороминуче перебування у цьому світі, залишаючи йому в дарунок свою безсмертну особистість. І серед великої кількості видів діяльності, які здатні втілити найкращі здобутки життя людини, немає професії, яка б здавалася мені більш привабливою, ніж діяльність педагога. Він, піднявшись високо над повсякденним та розглядаючи все з гуманної точки зору, сприяє втіленню у життя вічних ідеалів добра та справедливості.

Питання про смисл життя зароджується спочатку у вигляді неясної мрії, а потім виростає в уявлення про певну життєву перспективу, майбутнє самовизначення, життєвий ідеал тощо. Смесложиттєві роздуми в юнацькому віці спрямовані у майбутнє, на пізнання свого життєвого призначення, а відповідь на це питання звичайно розгортається у системі конкретних життєвих планів, які старшокласник має намір реалізувати. У цьому віці питання щодо смислу життя (для чого?) не відділяється від уявлень щодо життєвих цілей (що робити?).

Розгляд потреби смислу життя – актуальна і суто психологічна проблема для раннього юнацького віку, коли саме життя потребує від юнаків та дівчат здійснювати пошук сенсу свого життя.

5. Загальні особливості зрілої юності

На етапі зрілої юності виникає нова соціальна ситуація розвитку, центром якої є перехід до самостійного життя (початок професійного становлення, реалізації життєвих планів). Продовжується інтенсивний

розвиток самосвідомості, молоді люди самовизначаються в системі моральних цінностей, принципів, норм і правил поведінки, усвідомлюють особисту соціальну відповідальність.

Соціальна ситуація розвитку в період зрілої юності. На зміну ранньому юнацькому віку приходить зріла юність — період, коли закінчується перехід від дитинства до дорослості. У психологічній літературі з проблем юності (праці Е. Еріксона, Е. Шпрангера, І. Кона, В. Слободчикова) простежуються різні підходи до з'ясування вікових меж, основних суперечностей і новоутворень цього віку. Більшість дослідників обмежує зрілу юність періодом від 18 до 20 років.

В зрілій юності завершуються процеси біологічного дозрівання, однією з найважливіших потреб особистості стає інтелектуальний розвиток, посилюється емоційна стабільність, у міжособистісних стосунках важливого значення набуває спілкування з ровесниками, особливо з представниками протилежної статі, тривають саморозвиток і самовдосконалення.

У період зрілої юності відбувається суттєва перебудова особистості, зумовлена змінами соціальної ситуації розвитку. Ці зміни можуть бути пов'язані зі вступом до вищого навчального закладу, початком трудової діяльності тощо. В цьому віці молода людина мусить самостійно приймати та реалізовувати рішення, розробляти життєві плани, будувати власне життя. Вона переходить від пізнання світу до його перетворення, починає активно самостверджуватись у професійній діяльності.

Вибір професії та навчання у вищій школі свідчать про професійне самовизначення людини. Це дуже непростий і важливий етап, оскільки від правильного вибору професії залежить майбутнє людини, її самореалізація, задоволеність життям. Професійне самовизначення відбувається з урахуванням життєвих цінностей особистості. Якщо головним для неї є суспільний престиж, визнання, то професією вона обирає, орієнтуючись на існуючу в суспільстві моду щодо професій. При виборі професії зважають і на соціальні, матеріальні зиски (соціальний статус, заробітну плату, пільги та ін.). Нерідко професійний вибір є результатом пасивної згоди з бажанням батьків або романтичного, некритичного інтересу до певної професії. Цілком імовірно, що такий вибір може спричинити у майбутньому глибокі розчарування, спонукати людину до запізнілих пошуків себе у професії, стримувати її соціальний та особистісний розвиток. З огляду на це важливо, щоб професійне самовизначення відбувалося свідомо, на основі всебічного врахування

уподобань, здібностей, можливостей особистості, відповідності їх вимогам спеціальності, що обирається.

Вищий навчальний заклад є найважливішим етапом опанування професією, початком професійного становлення. Воно полягає в активному, свідомому утвердженні людини у професійній позиції на основі засвоєння певної системи знань, норм, цінностей, оволодіння професійними вміннями. В зрілому юнацькому віці відбувається адаптація студента-новачка до навчального закладу, діяльності в умовах вищої школи. Колишній школяр мусить суттєво перебудувати свої уявлення щодо навчання, звичок, поведінки, на нових засадах забезпечити власну самоорганізацію.

Чимало молодих людей відразу після закінчення школи включаються у практичну діяльність. Адаптаційний період у такому разі є досить складним, адже вони змушені не тільки звикати до нових умов діяльності, а й одночасно вчитися виконувати її. Трудові будні часто не виправдовують їхніх очікувань щодо роботи та професійного зростання. Їхню адаптацію можуть полегшити терпимість, розуміння й зацікавленість допомога батьків і співробітників. Як свідчить практика, щирі й вимогливі взаємини з колегою-наставником відіграють провідну роль у забезпеченні оптимального, безболісного переходу юнака до стосунків у світі дорослих.

Зрілий юнацький вік пов'язаний з обов'язковою участю людини в суспільному житті, усвідомленням особистої громадянської відповідальності за те, якою є і має бути її держава. Цю можливість і водночас громадянську відповідальність вона реалізує своєю участю у виборах. У цей період людина вперше стає об'єктом психологічного тиску різноманітних політичних технологій, що нерідко сковує, а то й паралізує її раціональний особистісний вибір. Вистояти проти цих тисків допоможуть об'єктивний, безпристрасний аналіз різноманітної, в тому числі протилежної за змістом, інформації, намагання розпізнати справжніх і оманливих друзів, осмислена світоглядна і громадянська позиція.

Вікові особливості прийняття рішень щодо кар'єри на етапі зрілої юності. В зрілому юнацькому віці актуальною стає проблема незалежного життя. Для її розв'язання необхідні вміння організовувати свою діяльність, приймати відповідальні рішення і втілювати їх у життя. Вони передбачають наявність певних психологічних передумов, передусім цілісності Я, яке володіє необхідним досвідом екзистенційних переживань вибору між власним буттям і небуттям, між добром і злом.

Прийняття рішень щодо кар'єри вимагає від людини з'ясування для себе життєвої мети. Моральна мета (морально-духовного самоствердження та самореалізації, творення добра) мобілізує сили особистості на тривалий період. Конкретні цілі такою властивістю не наділені, тому після їх досягнення швидко настає спад активності.

Важливу роль у прийнятті рішень щодо кар'єри відіграє соціально-психологічний реалізм — здатність визначати відповідність свого Я соціальному простору, з яким пов'язане професійне зростання. Впливають на рішення щодо кар'єри і такі психологічні утворення, як концепція свого життя і Я-концепція. У зв'язку з цим важливо допомогти молодій людині виробити адекватне уявлення щодо свого життя і щодо себе, що є важливою передумовою успішного здійснення життєвих намірів.

Розв'язування життєвих завдань передбачає прогнозування, орієнтацію на майбутнє й усвідомлення, наскільки є можливим втілення конкретних планів. Для цього людині потрібно мати уявлення щодо діяльності, яку вона бажатиме здійснювати, осмислити і вибудувати проект свого майбутнього. За таких умов її теперішні справи найближчої і віддаленої перспектив сприйматимуться як конкретні кроки до нього.

Розвиток самосвідомості в зрілому юнацькому віці

Суттєвою складовою особистісного розвитку юнака є становлення його самосвідомості. Пов'язане воно як із продовженням розумового розвитку, так і з появою нових ситуацій, кутів зору, під якими він себе розглядає.

Зріла юність може оперувати гіпотетичними твердженнями, уявленнями, які фігурують тільки у думках, незалежно від можливості їх перевірити. Такі когнітивні орієнтації задовольняють потребу юної людини щодо формування змісту ідентичності, оскільки з-поміж багатьох можливих та уявних зв'язків вона повинна обирати конкретні. Ці її вибори стосуються особистісних, професійних, сексуальних та ідеологічних обов'язків.

Становлення ідентичності тісно пов'язане з рефлексією, детермінованою передусім когнітивними новоутвореннями, зміною соціальних стосунків, потребою подолання внутрішніх конфліктів. З її допомогою відбувається реалізація потреби в самоусвідомленні, зумовленої суперечностями між уявленнями щодо себе, що існували в ранній юності, прагненнями самоствердження, незалежності, пошуку реалістичного погляду на світ і себе.

Розвиток рефлексії та самосвідомості у період зрілої юності активізують такі фактори:

- новий соціальний статус особистості (відносна самостійність, суспільні престиж і значущість майбутньої професійної діяльності);
- зміна виду діяльності (нею стає спеціальна навчальна і практично-професійна діяльність);
- нові форми діяльності, що передбачають більшу самостійність, свободу вибору;
- розширення соціального оточення, сфери контактів, а відповідно, і кола значущих інших;
- досягнення віку юридичної та громадянської зрілості, що передбачає відповідальність за свої вчинки перед суспільством.

Усі ці фактори зумовлюють зміну критеріїв самооцінки, уявлень юнака щодо себе, розвиток його пізнавальних інтересів та соціальних мотивів навчальної, практично-професійної діяльності. Потреба в професійному становленні, самоствердженні, суспільному визнанні тощо сприяє подальшому розвитку самосвідомості, у структурі якої все вагомішим стає професійний компонент, який психологи трактують як професійну самосвідомість.

У зрілому юнацькому віці становлення самосвідомості зумовлюється внутрішніми суперечностями особистості, найвідчутнішими серед яких є:

- потреба в соціальному визнанні та обмежені можливості її реалізації;
- потреба в самостійності і протекційне ставлення дорослих, зокрема батьків;
- потреба в самоосмисленні, самоідентифікації та недостатня або суперечлива інформація щодо себе, а також несформоване вміння інтегрувати, переосмислювати цю інформацію;
- потреба в розумінні і відчуття самотності, відчуженості;
- потреба в професійному самовизначенні та недостатні можливості, мотивація у реалізації вибору.

Подоланню цих суперечностей сприяє активне самопізнання юнаків. Певною мірою вирішує їх акт вибору професії та вступу до вищого навчального закладу.

Дружба в зрілому юнацькому віці. Нових якостей у зрілому юнацькому віці набуває дружба. Виникає вона між молодими людьми не відразу, оскільки кожен поступово завойовує собі місце у психологічному просторі іншої людини, особливе ставлення до себе. У цьому віці дружба вимагає від особистості обов'язково бути собою. Важливою її умовою є взаєморозуміння, а непорозуміння з другом породжують переживання особистістю неможливості втілення власного внутрішнього буття. Як

свідчать щоденники юнаків, біографічні й автобіографічні описи, молоді люди дуже важко переживають усвідомлення того, що їхній друг виявився несправжнім. Спричинений цим душевний неспокій може сильно вплинути на їхнє ставлення до людей загалом, спричинити недовіру, яка часто буває незворотною. Вкрай актуальними в юнацькому віці є уміння відрізнити істинну дружбу від удаваної, уникнути стосунків, побудованих на явному чи прихованому маніпулюванні людиною людиною.

Юнацька дружба з особою протилежної статі часто переростає в закоханість. Дружба і закоханість роблять юнаків чутливішими до власних переживань і переживань іншої людини, сприяють усвідомленню її цінності.

На етапі зрілої юності завершується перехід від дитинства до дорослості. Молода людина стає суб'єктом свого життя (обирає професію, вступає до навчального закладу, починає трудову діяльність, бере участь у суспільному житті, приймає рішення щодо кар'єри, реалізує конкретні життєві плани). У цьому віці завершується біологічне дозрівання, встановлюється емоційна стабільність, важливою потребою стає інтелектуальний розвиток, стабілізується рівень домагань і самооцінка, становлення ідентичності, що пов'язане з особистісною рефлексією. Юнацька дружба набуває нової якості. Юнаки і дівчата усвідомлюють цінність кохання, що сприяє їхньому особистісному зростанню.

Розвиток інтелекту в зрілому юнацькому віці. У період зрілої юності завершується розвиток інтелекту. У його структурі виникають комплексні схеми (поєднання конфігурацій, оперативних правил перетворення інформації, що використовуються для упізнавання відомих предметів, ситуацій, подій, процесів тощо); формуються ідеальні образи реальних та ідеальних предметів, явищ; фіксуються сценарії (послідовності очікуваних людиною подій та процесів, що сприяють уявному відтворенню їх, - святкування дня народження, весілля, прихід весни тощо); створюються семантичні структури, що виявляються у предметних та оцінно-емоційних значеннях. Завдяки їм знання впливають на інтелектуальну поведінку молодої людини.

Рівень диференціації та інтеграції індивідуальної поняттєвої системи зумовлює її структурні властивості: і зрозумілість – незрозумілість (чіткість усвідомлення відмінностей між поняттями); узгодженість – неузгодженість (співвіднесеність понять); центральність – периферійність (значущість поняття щодо інших); закритість – відкритість (сприйнятливність поняттєвої системи до зовнішніх подій, готовність людини змінювати форми інтерпретації ситуації).

У період юності розширюється простір розмірковування (сфера творення і синтезування інформації, що актуалізується в конкретній пізнавальній взаємодії особистості зі світом). Він створює контекст, передумови для аналітичної діяльності молодого людини. Продуктивність її мислення виявляється у здатності одночасно актуалізувати і поєднувати знання з різних сфер простору розмірковування.

Найвищого рівня розвитку досягають інтелектуальні здібності, особливо дивергентні. Юність – креативна пора, про що свідчать оригінальні ідеї, орієнтація на продуктивний інтелектуальний досвід.

Довільним інтелектуальним контролем збагачується досвід розмірковування (стратегічне, усвідомлене керування інтелектуальною діяльністю). Це передбачає вміння планувати інтелектуальну діяльність, продумувати засоби її реалізації, вибудовувати послідовність дій тощо.

Помітно відбувається оволодіння деякими молодими людьми метафоричним епістемологічним стилем, що виявляється у схильності до максимальної різноманітності вражень і комбінування відомостей із віддалених сфер знань. Цілісність погляду на світ молодого людини, яка послуговується метафоричним стилем, поєднується з персоніфікацією – уявленням щодо дійсності, опертим на особисті переживання, оцінки, переконання.

Розвиток інтелекту в юності зумовлюється рівнем розвитку самосвідомості, спонукальної та емоційно-вольової сфер. Завдяки цьому він набуває цілісності, виявляє функціональну ефективність.

На завершення етапу зрілої юності в молодого людини вже сформовані важливі особистісні структури (самосвідомість, спонукальна та емоційно-вольова сфери), загальні властивості особистості (характер, здібності), індивідуальність, інтелект. Юнаки і дівчата досягають значного рівня соціального розвитку, про що свідчить їхня активна участь у різних сферах суспільного життя.

Тема 8.

Вік дорослості

Мета

Навчальна – ознайомити студентів з психологічними особливостями періоду дорослості; з віковими кризами дорослості.

Виховна – виховувати витримку; цілеспрямованість, наполегливість.

Розвивальна – розвивати вміння аналізувати особистісні прояви на даному віковому етапі.

План

1. Загальна характеристика періоду дорослості

2. Анатомо-фізіологічні особливості періоду дорослості
3. Розвиток психічних процесів у період дорослості
4. Психосоціальний розвиток дорослих
5. Кризи віку дорослості

Основні поняття: дорослість (рання і зріла дорослість), професійна діяльність, самоосвіта, самовиховання.

Література

1. Волков Б. С. Возрастная психология. В 2-х ч. Ч. 2: От младшего школьного возраста до юности: учеб. пособие [для студентов вызов, обучающихся по пед. специальностям] / Б. С. Волков. – М. : Владос, 2005. – 343 с.
2. Гамезо М. В. Возрастная и педагогическая психология / М. В. Гамезо, Е. А. Петрова, Л. М. Орлова. – М.: Педагогическое общество России, 2003. – 512 с.
3. Заброцький М. М. Основи вікової психології : навч. посіб. / М. М. Заброцький. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2006. – 112 с.
4. Кутішенко В. П. Вікова та педагогічна психологія: курс лекцій : навч. посіб. / В. П. Кутішенко. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 128 с.
5. Практикум по возрастной и педагогической психологии / [под ред. А. И. Щербакова]. – М.: Просвещение, 1987. – 255 с.
6. Савчин М. В. Вікова психологія : навч. посіб. / М. В. Савчин, Л. П. Василенко. – К. : Академвидав, 2005. – 360 с.

1. Загальна характеристика періоду дорослості

Період дорослості у порівнянні з іншими віковими періодами – дошкільним, молодшим шкільним, підлітковим, юнацьким – охоплює значно більший відрізок часу життя людини і тому описання його особливостей є ускладненим.

Традиційно вважалося, що вік дорослості – це стабільний період у житті дорослої, сформованої людини і тому ніяких особливих змін у психічному розвитку особистості не відбувається. Французький психолог Е. Клапаред характеризував дорослість як стан психічного «закам'яніння», коли процес розвитку припиняється. Але більш ретельне вивчення цього вікового періоду змінило думку вчених. Потенціал розвитку існує протягом всього життя людини. З настанням дорослості процес розвитку людини не припиняється і не завершується, йому притаманні протиріччя і

гетерохронність (нерівномірність); виділяються сенситивні і критичні моменти, психофізіологічний розвиток не є статичним, природа його різноманітна і суперечлива.

У 1928 році М. М. Рибніков для визначення періоду дорослості запропонував термін «акмеологія», (акме – це вища точка, розквіт, зрілість, краща пора). Таке визначення характеризує період дорослості як найпродуктивніший, творчий період життя людини, коли завершується загальносоматичний розвиток і статеве дозрівання, фізичний розвиток досягає свого піку. Цей вік характеризується високим рівнем інтелектуальних можливостей, творчих і професійних досягнень.

Вчені встановили, що період дорослості не завжди чітко розбивається на ряд добре виділених стадій, тому що зміни мислення, поведінки й особистості дорослої людини лише незначною мірою зумовлені хронологічним віком, або специфічними змінами в організмі людини, більшою мірою ці зміни визначаються особистісними, соціальними і культурними факторами.

Не всі дорослі досягають однакових успіхів, або влаштовують своє життя за єдиним зразком. Та процесам розвитку у дорослому житті притаманні деякі спільні характеристики.

На думку Б. Г. Ананьєва, вікова періодизація життєвого циклу людини базується на послідовній зміні станів розвитку, односпрямованості і незворотності часу життя людини, тобто на топологічній характеристиці, і на тривалості існування індивіда, яке, в свою чергу, залежить від тривалості життя всіх індивідів даного віку – метричній характеристиці.

Ці характеристики представлені у схемах вікових періодизацій, прийнятих як міжнародні.

Середній вік:	перший період	22-35 років чоловіки 21-35 років жінки
	другий період	36-60 років чоловіки 36-55 років жінки
Люди похилого віку		61-74 роки чоловіки 55-74 роки жінки
		75-90 обидві статі
Старечий вік		старші 90 років

У геронтології використовується періодизація Дж. Біррена – одного із дослідників процесів старіння людини.

За Дж. Бірреном :

Рання зрілість триває від	17 до 25 років
Зрілість	25-50 років
Пізня зрілість	50-75 років
Старість	Від 75 ... років

За класифікацією Д. Б. Бромлей, людське життя розглядається як сукупність п'яти циклів: утробного (стадія вагітності), дитинства, юності, дорослості і старіння.

Так, цикл дорослості складається із чотирьох стадій:

Рання дорослість	21-25 років
Середня дорослість	25-40 років
Пізня дорослість	40-55 років
Передпенсійний вік	55-65 років є перехідним до циклу старіння

Цикл старіння складається із трьох стадій:

«Відставка, відсторонення від справ»	від 65-70 років
Старість	70 і більше років
«Дряхлість, хвороблива старість»	максимум 110 років

Г. Крайг вважає, що на період дорослості припадає три чверті людського життя і розподіляє цей період на три стадії:

Рання дорослість	20-40 років
Середня дорослість	40-60 років
Пізня дорослість	від 60 років і більше

Е. Еріксон пропонує такі стадії розвитку особистості в період дорослості:

Рання дорослість	від 20 до 40-45 років
Середня дорослість	від 40-45 до 60 років
Пізня дорослість	понад 60 років

Наведені вікові періодизації показують, що межі періодів визначаються соціальними та економічними факторами, історичними подіями, етнічною приналежністю та середовищем, в якому живе та розвивається особистість.

Б. Г. Ананьєв писав: «Життєвий шлях людини – це історія формування і розвитку особистості в певному суспільстві, сучасника певної епохи і ровесника певного покоління. Разом з тим, фази життєвого шляху датуються історичними подіями, зміною способів виховання, змінами способу життя і системи відносин, сумою цінностей і життєвою

програмою – цілями і смыслом життя, якими дана особистість володіє... Практично, ступені суспільного виховання, освіти і навчання, що складають сукупність підготовчих фаз життєвого шляху, формування особистості стали визначальними характеристиками періодів росту і дозрівання».

У запропонованих вікових періодизаціях використовуються терміни «дорослість» і «зрілість». Вчені доводять, що визначення об'єктивних критеріїв зрілої людини є проблематичним, тому що фізична зрілість, розумова зрілість, громадянська зрілість і т. ін., не збігаються у часі. Ці труднощі призвели до того, що в сучасній психологічній літературі замість поняття «зрілість» використовують поняття «дорослість». А зрілість розуміють як якість в психічному розвитку людини.

Б. Г. Ананьєв констатує: «...настання зрілості людини як індивіда (фізична зрілість), особистості (громадська), суб'єкта пізнання (розумова зрілість) і праці (працездатність) в часі не збігаються, і подібна гетерохронність зрілості зберігається у всіх формаціях».

Вирішальною ознакою зрілості є усвідомлення людиною відповідальності і прагнення до неї, бо зріла людина відповідає за зміст свого життя в першу чергу перед собою, а також перед іншими людьми.

2. Анатомо-фізіологічні особливості періоду дорослості

У період ранньої дорослості – від 20 до 40 років спостерігається фізичний розквіт людини, найбільший пік її активності, сили і витривалості.

У більшості чоловіків і жінок функціонування органів, швидкість реакцій, рухові навички досягають свого максимуму в проміжку між 20 і 30 роками.

Г. Крайг описує зміну основних показників фізичного розвитку починаючи з ранньої дорослості і закінчуючи 80-річним віком.

До таких показників Г. Крайг відносить: швидкість проходження нервового імпульсу, функцію нирок, функцію серцево-судинної системи, силу м'язів, корисний об'єм та життєву ємність легенів.

В 20-річному віці ці важливі показники досягають максимуму і дорівнюють 100 відсоткам. З 30 років починається поступове зниження рівня функціонування фізіологічних систем організму.

Варто зазначити, що зниження працездатності кожної з функцій організму відбувається неоднаково. Так, життєва ємність легенів відчутно зменшується з віком (20 років – 100%, 40 років – 74%, 60 років – 50 %, 80 років – 25%). А швидкість проходження нервового імпульсу в 20 років

становить 100%, до 40 років практично не знижується, в 60 років становить 85 відсотків, а в 80 років дорівнює 78 відсотків.

Зниженню функціонування фізіологічних систем організму можна запобігти, ведучи здоровий спосіб життя, займаючись спортом, уникаючи шкідливих для здоров'я звичок.

Фізичний розвиток в ранній дорослості веде за собою більш зрілі форми сексуальної поведінки і сексуальних стосунків, ніж у юності.

Період ранньої дорослості є сприятливим для народження дітей. Вагітність у жінки 20-25 років призводить до меншої витрати енергетичних резервів організму, ніж у жінки, вік якої близько 40 років. Молода жінка швидше відновлюється після пологів.

В середньому віці (40-60 років) змінюються сенсорні функції людини. Близько до 50 років починає знижуватись гострота зору, змінюється структура сенсорних полів (особливо поля зору). Слух погіршується. Спостерігається певна послідовність в обмеженні і зниженні слухової чутливості: спочатку виникають труднощі у відчутті високих частот, потім середніх і тільки в пізніші роки – низьких.

Смакова, нюхова та больова чутливість знижується більш плавно і не так помітно, як зір і слух. Не змінюється чутливість до температурних коливань.

Психомоторні реакції та сенсорні навички також змінюються. В період дорослості збільшення часу реакції практично не відбувається, а прискорюється уже в роки старості. Рухові навички можуть погіршуватись, але завдяки постійним тренуванням та досвіду вони можуть залишатися незмінними. В середньому віці стає важче засвоювати нові навички.

В період середньої дорослості відбуваються зміни структури і функцій внутрішніх органів і систем організму. Після 50 років уповільнюється функціонування нервової системи. Скелет втрачає свою гнучкість і дещо стискається. Шкіра і м'язи поступово втрачають еластичність, в деяких частинах тіла починає накопичуватися підшкірний жир. Коронарні судини звужуються на одну третину в порівнянні з молодим віком, кількість крові, яку перекачує серце, знижується на 8 відсотків кожні 10 років періоду дорослості. Об'єм легень також зменшується. У жінок у віці від 48 до 51 року, як правило, настає менопауза. Це може бути для жінки найбільш драматичною морфо-функціональною зміною, що може викликати різні фізичні і психологічні наслідки. Менопауза супроводжується фізичними симптомами та інтенсивними емоційними реакціями. У жінок після 50 років інтенсивно

зменшується кісткова маса – це обумовлено недостатністю в організмі естрогену, тому переломи кісток трапляються в 6-10 разів частіше, ніж у чоловіків. До настання менопаузи жінки меншою мірою, ніж чоловіки, схильні до серцево-судинних захворювань, а після настання менопаузи ризик хвороби серця зростає.

В середньому віці у чоловіків також відбувається певні зміни у здоров'ї, викликані фізіологічними факторами, такими, як поступове зменшення рівня андрогенів. Часто чоловіки не відчують змін у здоров'ї, але скаржаться на нервозність, невпевненість, пригніченість, втомлюваність. Ці явища можуть деякою мірою бути зумовлені зміною рівня гормонів, але за своїм походженням вони більш психологічного спрямування (невдоволення, труднощі на роботі, завантаженість сімейними обов'язками і проблемами, негаразди у стосунках з дружиною та інше).

Пізня дорослість (починаючи з 60 років) характеризується процесом старіння. Але не всі органи і системи організму старіють одночасно. Цей процес для більшості з них починається в періоди ранньої і середньої дорослості, а оскільки системи організму людини мають значні резерви, то процеси старіння можуть проявляти себе тільки в період пізньої дорослості, тобто коли людині за 70 років.

За пізньої дорослості знижується працездатність всього організму людини, послаблюється сенсорика. На цей процес впливає спосіб життя людини, хвороби, життєві негаразди. Але люди похилого віку, які ведуть активний спосіб життя, підтримують фізичну форму, не мають яскраво виражених ознак старіння. Старі не є однорідною групою, а розділяються на декілька підгруп: від тих активних, хто продовжує працювати після виходу на пенсію, до тих, хто, можливо, страждає від хвороб і потребує догляду.

За пізньої дорослості відбуваються зміни у зовнішності людини. Шкіра обличчя стає сухою і тонкою, на ній з'являються зморшки, тому що втрачається підшкірна жирова тканина, в тканинах організму зменшується вміст рідини. Волосся стає зовсім сивим. Змінюються осанка, з'являється сутулість, в результаті зневоднення організму суглоби тверднуть, можуть часто тріскатися дрібні кровоносні судини, утворюючи крововиливи.

Органи відчуттів людини – слух, зір, смак, нюх – поступово слабнуть, але характер і ступінь їх послаблення можуть значно різнитися. З віком, як ми вже вказували, погіршується слухова чутливість до високих тонів (4000-16000 Гц), причому спади чергуються з моментами підйому. В діапазоні середніх частот погіршення чутливості відбувається незначною

мірою, тому в період від 20 до 60 років мовні звуки сприймаються досить чітко. А ось низькочастотні звуки (32-200 Гц) – шуми (шорохи) в пізньому онтогенезі зберігають своє сигнальне значення. Недочування змінює поведінку старої людини, деякі з них здаються неуважними, здається, що вони погано мислять, але насправді вони погано чують, тому і не реагують адекватно.

Зниження кольорової чутливості з 28 до 80 років відбувається неоднаково. За даними А. Сміта, чутливість до жовтого кольору після 50 років не змінюється, а до зеленого знижується поступово. З віком значно послаблюється сенсорна реакція на червоний і синій кольори. Зберігається (до 70 років) глазомірна функція і сенсорне поле зору. У старих людей знижується гострота зору, що ускладнює здатність розрізняти дрібні деталі. Поступово втрачається еластичність кришталика, змінюється його структура, що веде до помутніння кришталика і до катаракти.

Смакові відчуття в старості майже не змінюються. Люди добре відчують солодке, але чутливість до гіркого дещо знижується. Старі люди відчують деякі складнощі у визначенні окремих компонентів у їжі. Це викликано тим, що у них в більшій мірі ослаблений нюх. Нюх погіршується досить помітно.

В процесі старіння зменшується м'язова маса людського організму, тому зменшується сила і витривалість, старі люди не витримують тривалого фізичного чи нервового навантаження.

В старості люди нижчі на 3-5 см, ніж були в молоді роки, бо міжхребтові диски стискаються, змінюється осанка, відбувається демінералізація кісток, бо вони втрачають кальцій. Кістки стають порожнистими, крихкими, неміцними; їх пористість призводить до того, що вони легко ламаються і довго зростаються (цей стан називається остеопорозом). Старі жінки більше страждають на остеопороз, бо у них після менопаузи у крові знижується рівень естрогенів.

М'язи функціонують гірше, бо вони не отримують через кров достатню кількість поживних речовин, з них недостатньо виводяться продукти розпаду. Кровоносні судини менш еластичні, їм властиве закупорювання.

Серце – це теж м'яз і в старості воно має ті ж недоліки, що і м'язи взагалі. Робота серця залежить від роботи серцево-судинної системи, яка з часом теж старіє. В результаті знижується максимальний кровотік до серця і від нього, серце після кожного скорочення довше відновлюється, таким чином навантаження на серцевий м'яз збільшується. В старості здатність легень до газообміну знижується.

В пізній дорослості вироблення антитіл імунною системою починає спадати, тому старі люди менше захищені від інфекційних хвороб та мікроорганізмів.

В результаті спеціалізованої дії закону гетерохронності довго зберігається і покращується робота одних систем організму і паралельно різними темпами відбувається інволюція інших систем.

Так, зміни в стовбурі мозку більш значимі й істотні, ніж у мозочку в обох півкулях. Що складніша нервова структура у людини, то більше у неї можливості для збереження.

В період пізньої дорослості відбувається послаблення процесів збудження і гальмування, особливо внутрішнього гальмування. У старих людей найбільше зберігається захисний умовний рефлекс у порівнянні з харчовим.

В період пізньої дорослості відбувається пристосування організму людини до нових умов життєдіяльності, в різні способи підвищується біологічна активність структур організму, мобілізуються його резервні можливості. Поряд із послабленням інтенсивності окислювальних процесів активізується резервний шлях генерації енергії – гліколіз (процес розщеплення вуглеводів), росте активність багатьох ферментів.

Поряд з відкладанням жирів, солей відбувається накопичення пігменту ліпофусцину, який має високу швидкість споживання кисню. Також збільшується кількість ядер в клітинах печінки, нирок, серця, скелетних м'язів нервової системи – це призводить до покращення обмінних процесів. Тільки в старості з'являються великі мітохондрії, які є основними механізмами акумуляції енергії.

Отже, в період старіння відбувається подолання деструктивних явищ в організмі людини за рахунок підвищення активності різних структур організму шляхом резервування, інтенсифікації, компенсації, а також формування якісних утворень, які зберігають працездатність людини. Чималий внесок в особисту активність людина робить сама. Вивчення гіподинамії показало багатогранні зв'язки рухового апарату людини з різними системами організму. Якщо вести малорухливий спосіб життя, то порушується кровопостачання мозку і серця, в органах спостерігаються локальні деструкції, кисневе голодування, знижується інтенсивність окислювальних процесів у серці і скелетних м'язах. Явище гіподинамії може призвести до виникнення багатьох хвороб: сколіоз, остеопороз, стискання дисків і т. ін.

Якщо людина перестає виконувати певні фізичні дії, то вона поступово втрачає здатність діяти, а головний мозок ніби пристосовується

до втрати певної активності і «викреслює» її, усвідомлення людиною того, як відбувається дана дія, ніби втрачається, зникає. Явище, що пов'язане з негараздами у чуттєво-руховій системі, має назву сенсорно-моторної амнезії. Тільки за допомогою спеціальних вправ, постійної фізичної активності людини можна запобігти появі сенсорно-моторної амнезії.

Важливу роль у цьому віці відіграє особистісний фактор, свідомо регуляція поведінки людиною, дотримання здорового способу життя.

3. Розвиток психічних процесів у період дорослості

Структура психофізіологічного розвитку дорослих має періоди підйомів, стабілізації і спадів. Стаціонарні стани зустрічаються нечасто. Розвиток психофізіологічних функцій має суперечливий характер, він відображає онтогенетичні закономірності, вплив трудової діяльності, практичного досвіду людини.

Б. Г. Ананьєв виділяє дві фази і процеси онтогенетичного розвитку. Перша фаза характеризується загальним фронтальним прогресом функцій в юності, в ранній дорослості, на початку середньої дорослості. У другій фазі психічні функції спеціалізуються в певній діяльності і досягають максимуму в період середньої і пізньої дорослості. Досягнення високого рівня розвитку в період дорослості можливе завдяки тому, що психічні процеси знаходяться в умовах оптимального навантаження, посиленої мотивації, операційних перетворень. Вершини розвитку психофізичних функцій досягаються в більш пізні періоди дорослості, причому оптимум спеціалізованих функцій може співпадати з початком інволюції загальних властивостей цих же функцій. Наприклад, вербально-логічні функції продовжують свій прогрес, коли еволюція вже вразила невербальний інтелект і сенсомоторику людини.

Двофазний розвиток психофізіологічної еволюції людини – це прояв єдності людини, як індивіда і особистості, як суб'єкта діяльності.

Зорова, слухова, кінестетична чутливість досягає свого максимуму у 18-20 років, а обсяг поля зору – в 20-29 років. Вікові зміни чутливості залежать від професійної діяльності людини. Так, у водіїв гострота зору, поле зору, окомір зберігаються до пенсійного віку завдяки включеності в професійну діяльність.

Обсяг, переключення та вибірковість уваги поступово зростає від 18 до 33 років, а після 34 років починає поступово падати. В той же час стійкість і концентрація уваги протягом всього періоду дорослості зазнає незначних змін.

У 26-29 років увага за своїм розвитком випереджає пам'ять і мислення. Це свідчить про рухливість і гнучкість взаємозв'язків між пам'яттю і увагою. У 30-33 роки знову настає високий розвиток уваги, а до 40 років швидкість сприймання інформації, інтенсивність уваги знижується.

Найбільш високий рівень розвитку уваги і найнижчий рівень розвитку пам'яті спостерігається у людей 41-46 років, а помітне зниження уваги спостерігається уже після 46 років. Такі показники розвитку уваги підтверджують гетерохронний характер дозрівання, збереження і згасання різних психічних функцій в структурі психіки людини.

Серед психофізичних функцій фундаментальне положення посідають мнемічні функції, які полягають у закарбуванні, збереженні і репродуктивному відтворенні індивідуального досвіду.

Процеси пам'яті різномірні, тому і спостерігається деяка різномірність отриманих результатів при експериментальних дослідженнях пам'яті.

Так, Г. Еббінгауз сформулював положення щодо трифазної характеристики онтогенезу пам'яті, поступовий прогрес до 25 років, стабілізація функцій пам'яті від 25 до 50 років, а далі – еволюція і регрес пам'яті.

Дослідження свідчать про дійсне зниження деяких процесів пам'яті. На думку Б. Г. Ананьєва, перш за все процес зниження відбувається з образною пам'яттю, причому ейдетична пам'ять послаблюється і зникає уже в підлітковому віці.

Високий рівень короточасної вербальної пам'яті спостерігається у віці 18–30 років, а період зниження 33-40 років. Для довготривалої вербальної пам'яті характерне зростання у віці 18-35 років, а зниження рівня розвитку від 30 до 40 років. За даними Д. Конрада, асоціативна пам'ять починає знижуватися з 20 років, процес зниження прискорюється після 45 років.

На думку С. Пако, логічна пам'ять знижується в період між 20–50 роками на 35-40 відсотків. С. Пако вважав, що деякі функції пам'яті у менш освічених молодих людей знаходяться на рівні освічених людей похилого віку.

Інші дослідники пам'яті, М. Мальс (оперативна пам'ять), А. Греков (процес відтворення пам'яті), виявили, що у людей від 18 до 85 років найвищі оцінки отримали піддослідні 30-49 років, але відразу в групі людей 50–69 років оцінки значно знижуються. У віці 70-90 років страждає механічне запам'ятовування, краще за все зберігається логічна пам'ять.

Основою міцності пам'яті в старшому віці є смислові зв'язки. Б. Г. Ананьєв визначає протилежний хід розвитку вербальних і невербальних функцій. Близько 40 років стає помітним зниження невербальних функцій, разом з тим вербальні функції саме з цього періоду починають прогресувати і досягають найвищого рівня в 40-70 років. При високому рівні освіти спад вербальних функцій не відбувається до глибокої старості. З рівнем освіти пов'язана швидкість мови, ерудиція і логічне мислення.

Б. Г. Ананьєв вважає, що уявлення про ранню інволюцію пам'яті у дорослих людей не відповідає дійсним потенціалам процесів пам'яті. У пам'яті, як і в перцептивних процесах, діє така закономірність: у ранньому і середньому віці дорослості формується і досягає найвищого рівня загальна система пам'яті, а на її базі починає розвиватися спеціалізована система пам'яті, необхідна для конкретної практичної діяльності.

В психології існує дві точки зору на розвиток інтелектуальних здібностей в період дорослості. Одні вчені вважають, що інтелектуальні здібності досягають найвищої точки в кінці юнацького або на початку віку ранньої дорослості. Інші вчені стверджують, що інтелектуальні здібності у людей, які займаються інтелектуальною працею, зберігаються тривалий час.

Пако і К. Ховланд припускають, що оптимум розвитку інтелектуальних функцій знаходиться між 18-20 роками. За даними Л. А. Баранової, В. І. Сергєєвої та В. П. Лисенкової, найбільш високі показники коефіцієнту розумового розвитку виявляють молоді люди 19 років. Саме на 19 років припадає найбільший відсоток коефіцієнтів розумового розвитку – це є сенситивним періодом розвитку дорослої людини. С. Пако також вважає, що інтенсивність інволюції інтелектуальних функцій залежить від двох факторів. Внутрішнім фактором є обдарованість. У обдарованих людей інтелектуальний процес більш тривалий і інволюція настає пізніше. Зовнішнім фактором є освіта людини, вона протидіє старінню, гальмує інволюцію.

В. Овенс і Л. Шоенфельд вважають, що вербально-логічні функції досягають першого оптимуму в ранній молодості, потім вони можуть зростати до 50 років і знижуватися близько 60 років. В своєму дослідженні В. Овенс і Л. Шоенфельд отримали картину стаціонарного стану інтелекту з 18 до 60 років, вони відмічали виражені прогресивні зрушення, еволюцію загальних характеристик інтелекту дорослих людей, але особи, за якими вони спостерігали, постійно тренували інтелектуальні функції, тобто займалися розумовою працею.

За даними Д. Векслера, еволюція інтелектуальних функцій охоплює період з 19 до 30 років. Вершина лексичних функцій досягає свого максимуму в 40 років. Після 30 років спостерігається зниження інтелектуальних функцій, пов'язаних не з мовою, а з моторикою. В інтелектуальному розвитку людини Є. І. Степанова виокремлює 3 макроперіоди. Перший період – від 18 до 25 років, другий – 26-35 років, третій – 36-40 років. Найбільші зміни інтелекту відбуваються в першому макроперіоді, а другий і третій макроперіоди характеризуються відносною сталістю, але вираженого підйому набуває вербальний інтелект.

Б. Д. Бромлем оцінювалися вербальні і невербальні функції у людей від 20 до 80 років. Уже в 30-35 років відмічається поступова стабілізація, а далі зниження у 40 років невербальних функцій. Разом із тим, вербальні функції саме в цьому періоді прогресують найбільше і досягають максимуму після 40-45 років. Отже, загальному процесу старіння протистоять мовномисленнєві другосигнальні функції, вони самі зазнають інволюції значно пізніше за всіх інших психофізіологічних функцій. Вербально-логічні функції прогресують і тоді, коли еволюція старості вже вразила невербальний інтелект і сенсомоторику людини.

Рання дорослість має характерні тільки для неї стадії розвитку інтелекту. Так, Д. Перрі вважає, що на першій стадії молоді люди інтерпретують події та явища авторитарними висловлюваннями на зразок «істина-брехня» і поділяють світ на біле і чорне.

Наступна, друга стадія когнітивного розвитку, виявляє терпимість молодих людей до інших точок зору, яких може бути багато і потрібно навчитися їх приймати та визнавати, а потім схвалювати думки інших людей.

Третя стадія дає можливість людині самотійно обирати позицію і нести відповідальність за свою точку зору. Когнітивна зрілість дорослої людини виникає як потреба мати особисту думку, знайти відповіді на поставлені питання, самотійно приймати рішення.

На думку К. Рігеля, діалектичне мислення має особливо важливий аспект – це інтеграція ідеального і реального – бо реальний світ є корекцією штучного, абстрактного, ідеального мислення. Вміння вносити корекцію є сильнимбоком мислення дорослої людини.

На думку К. Шайі, когнітивний розвиток дорослих можна розглядати з точки зору функціональних змін, що відбуваються з ними. Ранній дорослості відповідає стадія досягнень. Інтелект використовується для вирішення реальних проблем, які визначають подальшу долю людини, це вибір професії або супутника життя.

Середня дорослість вступає в стадію виконання соціальних обов'язків, коли людина відповідає не тільки за себе, але й за інших, і, приймаючи будь-яке рішення, враховує не тільки свої інтереси, а й інтереси оточуючих (чоловіка, дружини, батьків, дітей, колег по роботі).

Люди середнього віку, які працюють на керівних посадах, вступають у стадію адміністрування, і від їх вміння приймати рішення залежать долі сотень, тисяч людей.

З настанням пізньої дорослості використання знань і інтелекту знову змінюється, люди повертаються до власних інтересів, цінностей, установок. Ця стадія має назву реінтегрування.

4. Психосоціальний розвиток дорослих

На думку З. Фрейда, щастя людини у дорослому житті визначається її здатністю кохати і працювати.

Психосоціальний розвиток дорослої людини можна розглядати в трьох аспектах: Я – як індивідуум, Я – як член сім'ї, Я – як працівник.

Згідно з Е. Еріксоном, важливим завданням в період ранньої дорослості (20-40 років) є встановлення своєї ідентичності в близьких стосунках з іншими людьми і в трудовій діяльності. Формування ідентичності – процес, який ніколи не припиняється. В міру того, як змінюється внутрішній і зовнішній світ дорослого, відбувається переструктурування особистісної, професійної і сімейної ідентичності.

Е. Еріксон вважав, що з формуванням ідентичності пов'язаний розвиток близькості з товаришами, а далі з чоловіком і дружиною. Близькість є вирішальним фактором у встановленні любовних стосунків. Близькість є важливим досягненням ранньої дорослості. Люди, які не змогли сформувати близькі стосунки в ранній дорослості, надалі можуть страждати від почуття самотності, мати труднощі в соціальній адаптації.

На думку Е. Еріксона, головним досягненням дорослості є генеративність. Під генеративністю він розуміє намагання кожної людини увічнити себе, внести свій значущий внесок у розвиток суспільства.

Одні люди намагаються досягти генеративності у своїй сім'ї, виховуючи дітей, інші – шляхом високої продуктивності на роботі.

Людина у віці ранньої дорослості відкрита для спілкування, заводить нові знайомства, дружні зв'язки, закохується, створює сім'ю.

Р. Стернберг вважає, що кохання має три складові: інтимність, або почуття близькості, яке проявляється в любовних стосунках; пристрасть, або стан збудженості, що пов'язаний з фізичним потягом і

сексуальною поведінкою; третьою складовою є рішення-зобов'язання любити людину і зберігати тривалі стосунки з нею.

Створення сім'ї в період ранньої дорослості є важливим кроком для молодих людей, у них з'являються нові ролі чоловіка і дружини (згодом батьків), іншого значення набувають обов'язки, спілкування. Молоде подружжя повинно пристосовуватися до потреб, одне до одного, розумно розподілити між собою обов'язки, навчитися поважати індивідуальність кожного, знаходити вихід із конфліктних ситуацій.

Нового соціального статусу набувають чоловік і жінка, коли у них народжується дитина. Як визначає М. Комаровські, поява третього члена сім'ї вимагає з боку матері і батька нових ролей і обов'язків, підвищує їх відповідальність, змінює їх поведінку, дисциплінує їх. Збільшується фізичне і емоційне навантаження подружжя. Поява дитини змінює спілкування і зв'язок між чоловіком і жінкою, дитина стає центром уваги батьків.

Провідною діяльністю періоду ранньої дорослості є професійне навчання, або ж трудова діяльність. Деякі молоді люди поєднують навчання та працю. Рання дорослість є сприятливим періодом для засвоєння ділових норм і стосунків між людьми, оволодіння професійно-трудовими навичками. Засвоєні в цей період знання, вміння, навички надалі розвиваються та вдосконалюються в професійній діяльності.

Класична модель професійного циклу передбачає, що молодий працівник повинен адаптуватися до вимог своєї професії і поступово просуватися вгору по службі, досягнувши певного рангу, він зберігає своє досягнення і займає міцне професійне становище. Але є молоді люди, які змінюють свою роботу кілька разів і не досягають високого професійного рівня.

Професійне становлення чоловіків і жінок має певні відмінності. Жінки більше орієнтовані на сім'ю і виховання дітей і тому починають свою професійну кар'єру пізніше, досягають високого статусу уже у віці середньої дорослості. Але більшість молодих жінок поєднують роботу і сімейні обов'язки, це, звичайно, проблематично і вимагає великих фізичних і моральних витрат, та професійне становлення у них відбувається швидше.

Середня дорослість (від 40 до 60 років) має свої специфічні психологічні особливості. Е. Еріксон визначив основне завдання цього періоду як вибір між генеративністю (цілеспрямованістю, продуктивністю) і захопленням собою. Щоб уникнути застою, люди середнього віку проявляють турботу про молодше покоління, про світ, в

якому це покоління буде жити. Більшість чоловіків і жінок продовжують виконувати свої професійні ролі, вони вдало зробили свій професійний вибір і повинні його реалізувати. Лише незначна частина людей середнього віку змінюють свою професійну кар'єру, це відбувається в тому випадку, коли дорослі люди не реалізують себе, або змінюють свої цінності і цілі. Д. Левінсон пояснює зміну професійної діяльності поверненням юнацької мрії – прагнень, ідеалів, цілей молодості – і називає цей період переходом середини життя. Зміни у професійному житті у людей середнього віку можуть викликати надмірну тривогу, навіть стрес, якщо роботу доводиться змінювати примусово, або якщо кар'єра розвивається не так, як передбачалось. Втрата роботи у цьому віці супроводжується переживаннями і великим горем, коли людина взагалі не може знайти іншу роботу. Але є категорія людей середнього віку, які тільки віддані роботі, про них ще кажуть, що вони «згорають» на роботі.

Люди середнього віку частіш за все є зв'язувальною ланкою між молодшим і старшим поколінням, тобто між своїми вже дорослими дітьми і старенькими батьками. Оскільки старі батьки стають більш залежними від своїх дітей, то і влада (вирішення сімейних проблем, фінансових справ) поступово переходить до них. Старше покоління потребує піклування і розуміння, це і повинні робити дорослі діти, підтримувати сімейні традиції, контакти з членами родини, творити історію сім'ї.

В свою чергу, у людей віку середньої дорослості змінюються стосунки зі своїми дітьми, які вирости і повинні поступово піти у самостійне життя, а середньому поколінню треба навчитися жити окремо. Деякі сім'ї з розумінням і тактом ставляться до надання свободи дорослим дітям і більше довіряють їм, але є сім'ї, для яких прагнення дітей до самостійності порушує звичний спосіб життя, несе тривогу та стає трагедією. Між дорослими дітьми і батьками (людьми середнього віку) виникають відносини, які можна назвати взаємною рівністю. Такі відносини не виникають раптово, а розвиваються стрибкоподібно протягом багатьох років.

Дорослі діти бажають віддалитися від батьків, чи хоча б від їх настанов і опіки, а батькам може здаватися, що їх недооцінюють, з ними не радяться. В одних сім'ях процес створення відносин взаємної рівності триває десятиліттями, а в інших вони з'являються, як тільки діти виходять із юнацького віку.

Багато людей середнього віку виконують роль бабусі або дідуся. Ця роль приносить їм найбільше задоволення. В. Л. Бенгстон вважає, що присутність бабусь і дідусів є запорукою стабільності для онуків та їх

батьків. Інколи ця присутність переходить в активне піклування про онуків. Деякі бабусі і дідусі бачать свою роль в улагодженні конфліктів, які виникають між дітьми і онуками, бо вони мають великий життєвий досвід і дивляться на конфлікт збоку.

Люди середнього віку в ролі бабусь і дідусів передають онукам сімейні традиції, свій життєвий досвід, елементи професійних навичок і вмінь.

В період пізньої дорослості (60 років і більше) відбувається ряд змін у житті кожної людини. В першу чергу, змінюється статус людини похилого віку. Після 60 років більшість людей завершує свій професійний шлях і виходить на пенсію. Для одних людей це означає появу вільного часу, можливість зайнятися улюбленою справою, вихованням онуків, а для інших – це різка зміна життя, відмова від усього важливого, цінного, продуктивного, відчуття непотрібності тільки через те, що уже немає можливості виконувати професійну роль, з якою себе ідентифікував.

Змінюється економічний стан людей похилого віку. їм потрібно пристосуватися до нового способу життя, якщо діти не допомагають, або не можуть допомагати їм. Деякі люди віку пізньої дорослості продовжують працювати не за своєю основною професією, таким чином підтримуючи економічний стан сім'ї.

Більшість людей у віці пізньої дорослості, що зберегли шлюб, разом виростили дітей, часто говорять про те, що шлюб став займати важливе місце в їх емоційному житті, як ніколи, вони відчують підтримку і душевну близькість. Вони схильні підтримувати і допомагати одне одному.

Зовсім по-іншому відчують себе ті люди, які втратили чоловіка або дружину, така втрата є великим горем і супроводжується довгим періодом адаптації.

Ще одна проблема, яка може виникнути в період пізньої дорослості і внести значні корективи в життя людини – це погіршення здоров'я, або ж тривалі і тяжкі хвороби. Побутує думка, що старіння – це завжди проблеми, це згасання життя, це негативні емоційні переживання. Насправді це не так, бо більшість людей похилого віку процес старіння сприймають як пристосування до нових умов життя.

5. Кризи віку дорослості

Життя дорослої людини неминуче без криз. Т. М. Титаренко розрізняє нормальну, тобто вікову кризу, яка пов'язана із завершенням певного етапу психічного розвитку і переходом до покою вікового

періоду, і анормальну, або ненормативну кризу, що виникає в складних умовах життя і вимагає від людини дій, які перевершують її можливості, а в деяких випадках такі кризи змінюють долю людини.

Р. А. Ахмеров виділяє також біографічні кризи, які характеризуються переживаннями та протиріччями у внутрішньому світі людини і виражають її суб'єктивне ставлення до подій у її житті або ж до життя в цілому.

Так, криза нереалізованості виникає в тому випадку, коли, на думку людини, життєва програма не виконана, коли вона незадоволена продуктивністю свого життя, не бачить чи недооцінює свої досягнення, недооцінює суттєвих у минулому подій, які б впливали на сьогодення і майбутнє життя.

Криза спустошеності виникає тоді, коли людина слабо уявляє собі актуальні зв'язки, що ведуть від минулого через сьогодення до майбутнього. Людина може усвідомлювати важливі і значимі досягнення у своєму житті, але на майбутнє у неї «немає сил», вона не має конкретної мети, яка б приваблювала її.

Криза безперспективності характеризується слабким усвідомленням потенційних зв'язків подій, проектів, планів на майбутнє. У людини є й активність, і досягнення, і цінні особистісні риси, але вона не може будувати нових життєвих програм, самовдосконалюватися, реалізовувати себе в різних ролях.

Кризис можуть виникати і тоді, коли змінюються життєві ролі людини. Життєві ролі (особистісні ролі) завжди пов'язані з важливими функціями людини, у власному і суспільному житті. В одних людей зміна ролі відбувається спокійно, без великих суперечностей, продуктивно, і завершується прийняттям людиною нової ролі – так протікає гармонійний розвиток. У інших, навпаки, – прийняття нової ролі викликає великі суперечності, небажання змиритися з новою роллю, відхилення у поведінці – це характерно для дисгармонійного розвитку. За визначенням Т. М. Титаренко, «життєва криза – це перехідний період життя, коли відбувається ламання й активна зміна життєвих ролей особистості... Життєва криза характеризується неможливістю (або труднощами) засвоїти нову життєву роль, або ускладненням з можливістю позбутися старої життєвої ролі. Іншим випадком дисгармонійного розвитку особистості може бути нерозвинутість важливих психологічних ролей людини, що пов'язане з нерозвинутістю її важливих соціальних функцій».

Вирізняють: кризи становлення особистості, їх ще називають віковими або нормативними, тобто такими кризами, які необхідні для

розвитку особистості. Ці кризи характеризуються повними, якісними змінами, а саме, змінами ролей, які виконує людина в грі, навчанні, спілкуванні, праці, тобто зміни ролей, які потребує провідна діяльність.

Кризи здоров'я. Втрата здоров'я часто веде до значних проблем у житті людини, змінює спосіб її існування і соціальні функції, перекреслює наміри і життєві плани.

Термінальні кризи – визначені поняттям «термін» і пов'язані з «термінальними цінностями» людини. Наприклад, звістка про тяжку хворобу, що неминуче призведе до закінчення життя, може викликати кризу.

Кризи значущих стосунків. Для кожної людини дуже важливим є коло людей, з якими вона підтримує певні стосунки і грає певні міжособистісні ролі. Зміни у структурі цих стосунків призводять до кризового стану. Так, наприклад, смерть близької людини, розлучення, непорозуміння з дорослими дітьми, розлука супроводжується кризами і змінами міжособистісних ролей.

Нові міжособистісні ролі батька і матері, з появою у сім'ї немовляти, також можуть призвести до кризи. До категорії криз стосунків відносяться і кризи кохання.

Кризи особистісної автономії пов'язані з втратою чи обмеженням особистісної свободи. Це може бути примусовий вплив чи опіка інших людей, або позбавлення волі за хибним звинуваченням.

Кризи самореалізації виникають за певних обставин, які унеможливають нормальну, звичайну самореалізацію людини. Це може бути втрата роботи, місця проживання, вихід на пенсію, банкрутство, будь-яка катастрофа.

Кризи життєвих помилок можуть виникати тоді, коли дії людини або її бездіяльність призвели до фатальних наслідків.

У психології виділяють такі вікові або нормативні кризи віку дорослості.

У віці ранньої дорослості, приблизно у 23 роки, виникає перша нормативна криза віку дорослості. Вона полягає у тому, що молода людина обирає між «Я-реальним» і «Я-ідеальним» на користь першого. Фантазії, мрії юності відходять на другий план і поступаються місцем активній діяльності молодої людини, яка прагне, щоб у її житті все було унікальне, неповторне і найкраще.

Е. Еріксон вважає, що «новоспечений дорослий ... готовий злити свою ідентичність і ідентичність інших». Але якщо ця готовність не знаходить взаєморозуміння у віці ранньої дорослості, то формується

підозріле ставлення до оточуючих, уникаються контакти, що зобов'язують до близькості.

Наступна криза у віці ранньої дорослості виникає приблизно у 33 роки. На цей час людина вже має певний життєвий досвід, який допомагає їй зрозуміти, що життя не можна прожити по максимуму, що кожна людина має певні можливості, що існує безліч перешкод та обмежень у досягненні мети. Відбувається корекція планів, які особистість на цей час не реалізувала. Виникає потреба почати життя спочатку, знайти нову роботу, змінити місце проживання, розлучитися або вдосконалюватися у професійному зростанні. У цьому віці людина краще розуміє себе і визнає неповторність і індивідуальність інших.

Перехід від ранньої до середньої дорослості характеризується кризою 37-40 років, яка має назву кризи середини життя. Вона полягає в остаточному переосмисленні планів життя, співставленні їх з реальністю і коригуванні особистісних рис.

Життя постійно вносить свої корективи у плани людини, час невпинно йде вперед і людині інколи здається, що все заплановане, задумане їй не вдасться здійснити, тому вона прагне перебудуватись.

Об'єктивні причини перебігу кризи середини життя і зумовлюють перебудову особистості з урахуванням зміни статусу людини у житті. Вже неадекватною вважатиметься надмірна емоційність, юнацький максималізм, жорсткість у поведінці, невміння пристосуватися до нових умов життя. У чоловіків знижуються фізичні можливості, жінки стають менш привабливими, дехто з них може бути неготовим до такої перебудови. Тільки адекватна переоцінка цінностей здатна оновити особистість, сприяти її генеративності при входженні у період середньої дорослості.

Перед людиною постає ряд суттєвих завдань, які пов'язані, на думку А. Маслоу, з її самоактуалізацією. Вона прагне стати кращим батьком для своїх дітей, реалізуватися в суспільно-громадському житті, або досягти професійних висот, бути корисною для оточуючих, цікавою у спілкуванні. Такі прагнення потребують постійної роботи над собою, постійного удосконалення.

Якщо криза середини життя розвивається не конструктивно, спостерігається відхід на попередні вікові періоди.

Приблизно у 65 років у віці пізньої дорослості розпочинається криза, яку Е. Еріксон назвав кризою «Я-інтеграції».

Криза завершується успішно, якщо людина, аналізуючи своє життя, задоволена ним, вбачає в ньому сенс, приймає його таким, яким воно є.

Але, якщо людина у віці пізньої дорослості вважає своє життя марною тратою сил та втрачених можливостей, інтеграція не відбувається. Стан такої людини можна назвати відчаєм, депресією, у неї спостерігається соціальна ізоляція, зростає тривожність, страх перед подальшим життям.

Частина II. Практичні заняття

Тема №1.

Предмет і завдання вікової психології

План

1. Предмет та завдання вікової психології.
2. Виникнення та розвиток вікової психології.
3. Розгляд актуальних питань вітчизняними психологами.

Література

1. Волков Б. С. Возрастная психология. В 2-х ч. Ч. 1: От рождения до поступления в школу: учеб. пособие для студентов вызов, обучающихся по пед. специальностям / Б. С. Волков. – М. : Владос, 2005. – 366 с.
2. Волков Б. С. Возрастная психология. В 2-х ч. Ч. 2: От младшего школьного возраста до юношества: учеб. пособие для студентов вызов, обучающихся по пед. специальностям / Б. С. Волков. – М. : Владос, 2005 – 343 с.
3. Гамезо М. В. Возрастная и педагогическая психология / М. В. Гамезо, Е. А. Петрова, Л. М. Орлова. – М.: Педагогическое общество России, 2003. – 512 с.
4. Заброцький М. М. Основи вікової психології : навч. посіб. / М. М. Заброцький. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2006. – 112 с.
5. Кутішенко В. П. Вікова та педагогічна психологія (курс лекцій) : навч. посіб. / В. П. Кутішенко. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 128 с.
6. Практикум по возрастной и педагогической психологии / под ред. А. И. Щербакова. – М.: Просвещение, 1987. – 255 с.
7. Савчин М. В. Вікова психологія : навч. посіб. / М. В. Савчин, Л. П. Василенко. – К. : Академвидав, 2005. – 360 с.

Питання для самоконтролю

1. Що є предметом вікової психології?
2. Які завдання вирішує вікова психологія?
3. Що таке «вік» з психологічного погляду?
4. Назвіть історичні етапи виникнення і розвитку вікової психології.
5. Охарактеризуйте теорію розвитку вищих психічних функцій Л. С. Виготського.

Вирішення проблемних ситуацій

Ситуація. З розмови двох молодих мам: «Я вважаю, що якщо моя дочка росте дуже активною, самостійною, то з неї і треба питати». «А я думаю, — каже інша, — вона все одно ще дитя. Підросте, тоді робитиме все сама».

Порівняйте підходи двох мам до виховання своїх дітей.

Ситуація. Дослідники відзначають, якщо глухих дітей починати навчати мови після 3 років, то спостерігається відставання в багатьох видах діяльності і в розвитку психічних процесів; не виникає потреба в сюжетно-рольовій грі, затримується розвиток мислення.

Чому саме в цьому віці у дитини відбувається відставання в розвитку багатьох видів діяльності?

Ситуація. Уявімо собі ситуацію, запропоновану французьким психологом А. Пьероном.

Уявімо, що нашу планету спіткала катастрофа. Залишилися в живих тільки маленькі діти, а все доросле населення загинуло. Всі матеріальні і культурні цінності збереглися.

Що в цьому випадку стало б із людством та його історією? Як відбуватиметься психічний розвиток дітей?

Завдання для самостійної роботи

Розробити презентацію за однією з тем:

1. Вікова динаміка психічного розвитку – актуальна проблема сучасної вікової психології.
2. Єдність вікової та педагогічної психології у системі психологічних знань про дитину: його розвитку, навчанні й вихованні.
3. Підготувати доповідь за темою: «Проблема розвитку психіки в працях вітчизняних психологів (П. П. Блонського, Л. С. Виготського, С. Л. Рубінштейна, Д. Б. Ельконіна та ін.)».

Тестові завдання до теми

1. Предметом вікової психології є:

- а) психологічні закономірності навчання і виховання дітей різного віку;
- б) вікова динаміка психіки людини, онтогенез психічних процесів і психічних властивостей особистості людини, яка розвивається;
- в) особливості станів психічного розвитку людини.

2. Геронтологія є гілкою:

- а) вікової психології;
- б) педагогічної психології.

3. Рушійною силою психічного розвитку особистості є (відповідно до діалектико-матеріалістичної концепції):

- а) психологічні закономірності процесу навчання і виховання;
- б) особливості видів діяльності дітей, взаємовідносини між учнями, педагогами;
- в) протиріччя.

4. Вивчення психіки в онтогенезі це:

- а) вивчення психіки в розвитку;
- б) вивчення психіки на різних етапах еволюції тваринного світу від найпростіших до людини;
- в) вивчення психіки на різних етапах психічного розвитку людини від народження до старості.

5. Вікова психологія вивчає психіку людини в:

- а) філогенезі;
- б) онтогенезі;
- в) правильної відповіді немає.

Тема № 2.

Методи вікової психології

План

1. Основні методологічні принципи психологічного дослідження в галузі вікової психології.
2. Класифікація методів вікової психології.
3. Характеристика основних методів вивчення особистості.

Література

1. Волков Б. С. Возрастная психология. В 2-х ч. Ч. 1: От рождения до поступления в школу: учеб. пособие для студентов вызов, обучающихся по пед. специальностям / Б. С. Волков. – М. : Владос, 2005. – 366 с.
2. Волков Б. С. Возрастная психология. В 2-х ч. Ч. 2: От младшего школьного возраста до юношества: учеб. пособие для студентов вызов, обучающихся по пед. специальностям / Б. С. Волков. – М. : Владос, 2005. – 343 с.

3. Гамезо М. В. Возрастная и педагогическая психология / М. В. Гамезо, Е. А. Петрова, Л. М. Орлова. – М.: Педагогическое общество России, 2003. – 512 с.
4. Заброцький М. М. Основи вікової психології : навч. посіб. / М. М. Заброцький. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2006. – 112 с.
5. Кутішенко В. П. Вікова та педагогічна психологія (курс лекцій) : навч. посіб. / В. П. Кутішенко. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 128 с.
6. Практикум по возрастной и педагогической психологии / под ред. А. И. Щербакова. – М.: Просвещение, 1987. – 255 с.
7. Савчин М. В. Вікова психологія : навч. посіб. / М. В. Савчин, Л. П. Василенко. – К. : Академвидав, 2005. – 360 с.

Питання для самоконтролю

1. Які методи використовуються у дослідженнях вікової психології?
2. Назвіть основні методи отримання психологічних фактів.
3. Які вимоги пред'являються до методу спостереження?
4. На які види поділяється метод експерименту?
5. В чому полягає сутність експериментального методу?
6. Назвіть переваги і недоліки експерименту і спостереження.
7. Охарактеризуйте методи дослідження (аналіз продуктів діяльності, бесіда, анкетування, інтерв'ю, соціометрія, тестування).
8. Від чого залежить ефективність використання тих чи інших методів?

Вирішення проблемних ситуацій

Ситуація. Мати звернулася по допомогу до вихователя дитячого садку з приводу поведінки сина. Педагог уважно слухає, дає їй можливість «виговоритися».

У чому психологічний сенс такого прийому?

Ситуація. Вихователь розмовляє з мамою дитини. Але в своїй розповіді мама не торкнулася тих боків життя дитини, які викликають підвищений інтерес педагога, наприклад, сфери спілкування з однолітками.

Які дії повинен виконати вихователь?

Ситуація. Існує думка, що на підставі фактів, одержаних в результаті спостережень за малюками в процесі читання художньої

літератури, перегляд кінофільмів та ін., можна розібратися в дитячій психології.

Чи правомірні такі твердження? Чи будуть рівнозначні факти, здобуті в процесі життєвого досвіду людини, і факти, отримані в результаті досліджень психологів?

Ситуація. Дослідник вирішив вивчати особливості пам'яті дітей в різні періоди дошкільного віку і розробив методики для дослідження пам'яті.

Яким чином має бути побудоване дослідження для того, щоб з'ясувати особливості пам'яті дітей 4-х років, розвиток пам'яті дітей від 4-х до 6-ти років?

Ситуація. В одному експерименті за допомогою перевірених об'єктивних методик зіставлялися особливості деяких характеристик пам'яті дошкільників, школярів і дорослих.

Як називається метод, за допомогою якого здійснювалося це дослідження? Які вимоги пред'являються дослідниками для отримання об'єктивних даних?

Ситуація. З позицій діалектичного розуміння психіки дитини, вибрані методи досліджень мають відповідати методологічним принципам. Недоліки одного методу компенсуються включенням у дослідження інших методів, що об'єктивно вивчають психіку.

Чому дослідник не може обмежитися застосуванням якого-небудь одного методу, наприклад, методу спостереження? У чому полягають недоліки методу спостереження?

Ситуація. Визначте основні етапи виконання самостійного учбового дослідження з обраної вами теми (проблеми).

Ситуація. Вихователь звернув увагу на те, що Саша (5 років) і Микола (5 років) завжди гуляють і грають разом. Це здивувало педагога, оскільки в характерах хлопчиків не було виявлено нічого спільного. Вихователь вирішив з'ясувати, на чому заснована дружба хлопчиків.

Якими методами може скористатися педагог, щоб з'ясувати це? Підготуйте матеріал для проведення досліджень.

Ситуація. Студентка педучилища, виконуючи курсову роботу з теми «Гра», мала б зібрати необхідний фактичний матеріал,

використовуючи метод спостереження. Завітавши до дитячого садку, вона звернулася до дітей з такими словами: «Мені сьогодні необхідно спостерігати за тим, як ви граєте!»

Чи будуть дані, отримані студенткою, достовірними? Яку необхідну умову було порушено студенткою?

Ситуація. Багато дослідників відзначають, що під час спостереження ми помічаємо те, що вже знаємо, а невідоме проходить повз нашої уваги.

Чи правомірна така думка? Що необхідно зробити, щоб спостереження було ефективним?

Ситуація. Під час своїх спостережень студентка зафіксувала такий факт: «Саша (2 року 5 міс.) ударив Миколу (2 року 3 міс.), коли той зруйнував його споруду».

Чи може вихователь бачити причину агресивної поведінки дітей тільки в їх негативних рисах або недоліках сімейного виховання? Назвіть можливі причини агресивної поведінки обох хлопчиків.

Ситуація. Під час своїх спостережень студентка записала: «Саша (5 років) уважно слухав пояснення вихователя. Про це, здавалося, свідчила його поза: він дивився на вихователя не відволікаючись. Проте, коли його запитали, він відповів неправильно».

Чи завжди на вигляд можна судити щодо психічних процесів дитини?

Ситуація. В процесі спостереження визначити зацікавленість дитини 5 років конструктивною діяльністю.

Складіть план проведення спостережень. Визначте способи реєстрації фактів.

Ситуація. Експериментаторові необхідно було з'ясувати об'єм пам'яті дітей 5 років. Він запропонував їм для запам'ятовування такі слова: олівці, лялька, цукерка та ін. Діти змогли відтворити лише невелику кількість слів.

Іншим разом експериментатор завітав у цю ж групу дитячого саду і, привітавшись з дітьми, запропонував: «Давайте пограємо в магазин». Діти дружно погодилися. «Я буду продавцем, — сказав дослідник, — а ви будете покупцем. Ось мої товари: олівець, лялька, цукерка (назвав ті ж

слова, що й за першої зустрічі). Хто назве більше слів, тому і дістанеться покупка». Цього разу діти назвали більше слів.

Назвіть причину різних результатів експерименту. Розкрийте зміст понять «природний експеримент» і «лабораторний експеримент», назвіть ознаки, що їх відрізняють.

Ситуація. В експерименті визначалася гострота зору дітей 4 років за таблицею з кільцями Ландольта.

У першому випадку діти повинні були якомога з більшої відстані побачити напрям розриву кільця. Середній результат дорівнював 207 см. У другому випадку дітям запропонували ігрову ситуацію «Ви мисливці». Середній результат склав 257 см.

З чим пов'язано отримання різних результатів експерименту? Проаналізуйте отримані результати з погляду вимог організації експерименту.

Завдання для самостійної роботи

Дайте письмові відповіді на запитання.

1. Порівняйте поняття: «метод» і «методологія».
2. Чим спостереження відрізняється від експерименту? Назвіть переваги та недоліки спостереження та експерименту.
3. Порівняйте між собою види експерименту. Подумайте і скажіть, які психічні явища можна вивчати за допомогою кожного з видів експерименту.
4. Що таке тест? Класифікація тестів.
5. За допомогою яких методів можна оцінити поведінку однокурсника при спостереженні? Назвіть умови та вимоги, які потрібно виконати для того, щоб інформація про поведінку була об'єктивною?
6. Дослідника цікавлять особливості уваги і причини частої неувважності підлітків. Який метод (або методи) йому слід застосувати, щоб з'ясувати це? Із чого почати і як побудувати дослідження. Складіть план дослідження.

Тестові завдання до теми

Визначте, про які методи йде мова:

- а) короткочасний психологічний іспит проводиться за заданою стандартною формою з метою з'ясування, якою мірою психологічні якості піддослідного (здібності, навички, уміння та ін.) відповідають виробленим психологічним нормам та стандартам;

- б) сутність методу – збір та узагальнення фактів, отриманих у різних видах діяльності особистості. Кожна риса характеру особистості за ступенем прояву може оцінюватися в умовний бал. Використовується для вивчення індивідуально-психологічних якостей учнів;
- в) індивіда систематично вивчають у звичайному повсякденному житті. Дослідник не втручається в природні умови життя піддослідного, але цілеспрямовано фіксує будь-які події, факти його життя;
- г) на основі попередньо сформульованих критеріїв відбору піддослідного опитують. *Наприклад*, кого б він взяв собі в помічники для виконання завдання? Згодом на основі підрахування голосів з'ясовують, хто набрав найбільшу кількість голосів: середню, найменшу, не має жодного голосу.

Визначте переваги експериментального методу над методом спостереження:

- а) дослідник може цілеспрямовано змінити умови, за яких обов'язково викликається явище, що вивчається;
- б) дослідник може охопити велику кількість піддослідних, що дає змогу встановити загальні закономірності розвитку психічних процесів;
- в) дослідник не має можливості впливати на перебіг психічних процесів;
- г) дослідник може багаторазово повторити свій дослід, перевіряючи отримані результати.

Тема № 3

Закономірності психічного розвитку особистості

План

1. Філософські концепції розвитку
2. Природні умови розвитку особистості
3. Роль середовища в формуванні особистості
4. Вирішальне значення виховання в психічному розвитку особистості
5. Загальні закономірності розвитку
6. Вікова періодизація

Література

1. Волков Б. С. Возрастная психология. В 2-х ч. Ч. 1: От рождения до поступления в школу: учеб. пособие для студентов вызов, обучающихся по пед. специальностям / Б. С. Волков. – М. : Владос, 2005. – 366 с.
2. Волков Б. С. Возрастная психология. В 2-х ч. Ч. 2: От младшего школьного возраста до юношества: учеб. пособие для студентов вызов,

- обучающихся по пед. специальностям / Б. С. Волков. – М. : Владос, 2005. – 343 с.
3. Гамезо М. В. Возрастная и педагогическая психология / М. В. Гамезо, Е. А. Петрова, Л. М. Орлова. – М.: Педагогическое общество России, 2003. – 512 с.
 4. Заброцький М. М. Основи вікової психології : навч. посіб. / М. М. Заброцький. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2006. – 112 с.
 5. Кутішенко В. П. Вікова та педагогічна психологія (курс лекцій) : навч. посіб. / В. П. Кутішенко. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 128 с.
 6. Практикум по возрастной и педагогической психологии / под ред. А. И. Щербакова. – М.: Просвещение, 1987. – 255 с.
 7. Савчин М. В. Вікова психологія: навч. посіб. / М. В. Савчин, Л. П. Василенко. – К.: Академвидав, 2005. – 360 с.

Питання для самоконтролю

1. Який зміст вкладається в поняття «розвиток» і «формування» у віковій психології?
2. Які ви знаєте кількісні та якісні зміни людської психіки? Поясніть відмінність між ними.
3. Назвіть основні закономірності розвитку психіки і дайте їм характеристику.
4. Назвіть основні фактори розвитку особистості і дайте їм характеристику.
5. Що є рушійними силами психічного розвитку?
6. Як розв'язується проблема співвідношення розвитку особистості з навчанням і вихованням в сучасній психології?
7. На основі яких критеріїв визначають вікові періоди розвитку?

Вирішення проблемних ситуацій

Ситуація. Мати Петрика (4 роки 7 міс.) звернулася до вихователя за порадою: як бути з сином, який стає упертим? Вона розповіла, що батько і дід хлопчика теж уперті. Можливо, це спадкова риса?

Чи виправдано хвилювання матері? Дайте психологічне обґрунтування.

Які чинники психічного розвитку вплинули на формування такої риси хлопчика?

Що б ви порадили мамі?

Ситуація. Серед деяких батьків існує думка, що недоліки їх дітей — лінь, неслухняність, упертість, небажання займатися — зумовлені спадковістю.

Чому теорія спадковості в даний час така поширена серед батьків?

Назвіть можливі причини.

Ситуація. Відмічено, що в дитячих будинках, незважаючи на досить хороший догляд, діти перших років життя погано набирають вагу, пізно починають ходити, багато хворіють і різко відстають у психічному розвитку.

Як називається це явище? Вкажіть причини його виникнення. Чи можливо воно в умовах сімейного виховання?

Ситуація. Шлях жінки до материнства довгий і складний. Ще до народження дитини майбутня мама повинна знати особливості розвитку дитини і догляду за нею, повинна розвивати свою емоційну сферу і готуватися до спілкування з дитиною.

Що сприяє розвитку почуття материнства?

Висловіть свою думку із цього приводу.

Ситуація. Олена (3 роки 5 міс.) під керівництвом мами вчиться одягати і роздягати ляльку, вкладати її в ліжечко. Дівчинка точно виконує ці дії, але тільки за вказівкою мами і в її присутності.

Мама Ніни (3 роки 6 міс.), показуючи дівчинці, як потрібно поводитися з лялькою, зосереджує увагу дочки на тому, якою повинна бути мама по відношенню до своєї дитини — дбайливою, доброю, уважною, такою, що любить. Вона підкреслює, що такі всі мами. Пропонуючи Ніні пограти одній, вона просить дочку вкласти ляльку в ліжко, як це робить дбайлива мама.

Розглянувши дані ситуації, визначите, у кого з дітей скоріше сформується гра як діяльність.

Ситуація. Важко все робити правильно, скаржиться одна мама. Я часто відчуваю, говорить вона, що через силу виконую роль хорошої мами. Роблю щось із сином, а самій нецікаво.

Може, краще займатися сином менше, але від душі?

Ситуація. Часто говорять про обдарованих дітей: рано почав читати, рахувати, грати в шахи та ін.

Що робити, якщо у дитини не виявляється таланту?

Ситуація. Є задачі, які дитина не може розв'язати за допомогою образного мислення. Вони вимагають мислення логічного, використання понятійного апарату. Такі задачі не можна представити в наочній формі, а можна тільки позначити словами. Це так звані «задачі Жана Піаже». Наприклад, потрібно встановити: чи міняється кількість рідини, якщо з пробірки, в якій був однаковий рівень рідини з іншою такою ж пробіркою, перелити рідину в пробірку, що має більший діаметр. Дитина відповість, що води стало менше. Помилку можна пояснити тим, що вона судить щодо кількості води за висотою її рівня в пробірці. Діти не можуть уявити собі кількість води окремо від її рівня.

Жан Піаже стверджував, що дітям молодше 7-8 років не доступні повноцінні дії з числом. Логічні операції розвиваються тільки в 11-12 років.

Чи можна спростувати твердження Ж. Піаже?

За допомогою чого це можна зробити?

Ситуація. Відомо, що в розвитку дитини велику роль грає приклад батьків, який діти наслідують.

Чому ж іноді у працелюбних батьків зростають ледачі і пасивні діти?

Назвіть можливі причини.

Завдання для самостійної роботи

Розробити презентацію за однією з тем:

1. Проблема розвитку дитини в психології.
2. Формування спрямованості особистості учня.
3. Розвиток і формування здібностей учнів.
4. Основні умови психічного розвитку.
5. Взаємозв'язок навчання, виховання та розвитку психіки.
6. Рушійні сили розвитку психіки.
7. Формування характеру учня.
8. Проблема вікової періодизації.

Тестові завдання до теми

1. Знайдіть твердження вітчизняної психологічної школи:

- а) умови життя впливають на психічний розвиток дитини безпосередньо;
- б) умови життя не відіграють істотні ролі в психологічному розвитку дитини;
- в) умови життя впливають на психічний розвиток дитини через її діяльність.

2. Яке твердження характеризує підхід Л. С. Виготського до вирішення проблеми взаємозв'язку навчання і розвитку?

- а) навчання йде за розвитком;
- б) змінюючи методи і зміст навчання, не можна істотно змінити розумовий розвиток дитини;
- в) навчання веде за собою розвиток.

3. Можливість дитини самостійно розв'язувати завдання позначається терміном:

- а) зоною найближчого розвитку;
- б) актуальним рівнем розвитку.

4. Розв'язування дитиною завдань за допомогою дорослих позначається терміном:

- а) зоною найближчого розвитку;
- б) актуальним рівнем розвитку.

5. Провідною діяльністю називають:

- а) найулюбленішу, найцікавішу для дитини діяльність;
- б) діяльність, яка зумовлює найголовніші зміни у психіці дитини та підготовку до нового етапу її розвитку;
- в) діяльність, яка посідає найбільше місце в житті дитини.

Тема №4

Психічний розвиток дитини до вступу в школу

План

1. Стадії психічного розвитку дитини
2. Рушійні сили та умови розвитку психіки дитини до вступу в школу
3. Анатомо-фізіологічні особливості дитини-дошкільника
4. Розвиток діяльності дитини-дошкільника
5. Розвиток пізнавальних процесів у дітей дошкільного віку
6. Розвиток особистості дошкільника
7. Психологічна готовність дитини до шкільного навчання

Література

1. Волков Б. С. Возрастная психология. В 2-х ч. Ч. 1: От рождения до поступления в школу: учеб. пособие для студентов вызов, обучающихся по пед. специальностям / Б. С. Волков. – М. : Владос, 2005. – 366 с.
2. Волков Б. С. Возрастная психология. В 2-х ч. Ч. 2: От младшего школьного возраста до юношества: учеб. пособие для студентов вызов, обучающихся по пед. специальностям / Б. С. Волков. – М. : Владос, 2005. – 343 с.
3. Гамезо М. В. Возрастная и педагогическая психология / М. В. Гамезо, Е. А. Петрова, Л. М. Орлова. – М.: Педагогическое общество России, 2003. – 512 с.
4. Заброцький М. М. Основи вікової психології : навч. посіб. / М. М. Заброцький. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2006. – 112 с.
5. Кутішенко В. П. Вікова та педагогічна психологія (курс лекцій) : навч. посіб. / В. П. Кутішенко. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 128 с.
6. Практикум по возрастной и педагогической психологии / под. ред. А. И. Щербакова. – М.: Просвещение, 1987. – 255 с.
7. Савчин М. В. Вікова психологія : навч. посіб. / М. В. Савчин, Л. П. Василенко. – К. : Академвидав, 2005. – 360 с.

Питання для самоконтролю

1. Порівняйте особливості психічного розвитку дитини в період раннього дитинства та в дошкільному віці.
2. Які рушійні сили та умови розвитку психіки дитини до вступу в школу.
3. В чому проявляється роль гри як провідного виду діяльності дошкільника?
4. Розкрийте сутність психологічної готовності дитини до шкільного навчання.
5. Назвіть основні психологічні особливості дітей шестирічного віку.
6. Охарактеризуйте розвиток пізнавальних процесів дошкільника.

Вирішення проблемних ситуацій

Ситуація. Науковці стверджують, що новонароджений, знаходячись в стані голодного збудження, заспокоюється, якщо чує спокійне серцебиття матері, записане на магнітофон.

Назвіть причину даного явища.

Ситуація. Зазвичай у новонародженого спостерігається різноманіття рухів ручками, ніжками, головою, всім тілом.

Поясніть це явище.

Як в цьому випадку повинна мама одягати малюка?

Питання. У чому виявляється взаємозв'язок функціонування органів чуття новонародженого і кори великих півкуль головного мозку? Визначте шляхи, засоби і умови виховання немовляти.

Ситуація. Людство за свою багатовікову історію глобально змінило культурний мир. Змінилися людські цінності. Практично незмінною залишається новонароджена дитина, яка як і раніше забезпечена лише самими елементарними природженими механізмами для підтримки життя.

З чим пов'язане народження дитини як безпорадної серед дитинчат тваринного світу?

Чи змінюється тривалість періоду дитинства від покоління до покоління?

Питання. Гідністю або недоліком розвитку дитини є невелике число природжених форм поведінки? Проаналізуйте.

Питання. Що таке перші умовні рефлекси? З чим вони пов'язані? Які дії матері сприяють виникненню шкідливих звичок у дитини?

Ситуація. При смоктанні у малюка розвиваються м'язи, зміцнюються ясна, що добре впливає на формування зубів. Смоктання для малюка — своєрідний спосіб утіхи, нейтралізації негативних переживань. Потреба в цьому рефлексі з'являється при дискомфорті з будь-якого приводу.

Чи все одно для малюка, що одержить у відповідь на заклик про допомогу — груди або соску?

Ситуація. Мама під час годування піднімає ложечку з їжею спочатку до рівня очей дитини з тим, аби вона подивилася на цю ложку, а потім, коли у дитини рефлексорно відкривається рот, спокійно його годує.

З чим пов'язано таке годування дитини?

Питання. Що таке «комплекс пожвавлення»?

Яка роль дорослої людини на цьому етапі розвитку дитини?

Завдання. Комплекс пожвавлення виникає завдяки реакції зосередження на обличчі матері.

Визначте, що властиво комплексу пожвавлення?

Ситуація. Немовля посміхається з перших днів життя, але усмішка ця безадресна, частіше з'являється у вісні, її називають «фізіологічною». До кінця перших двох місяців дитина проявляє «комплекс пожвавлення», дарує усмішку мамі. Якщо усмішка «впізнавання» запізнюється, то слід її викликати. Мамі треба частіше посміхатися, розмовляючи з малюком, розвивати його емоційність.

На які психічні процеси може вплинути емоційний розвиток малюка?

Ситуація. Багато батьків стурбовані тим, чи чує їх новонароджена дитина.

Чи закономірні їх побоювання?

Чи можна формувати мову, якщо дитина не чує?

Ситуація. Руки новонародженого до 2 міс. починають розслаблятися. Розкрита долоня — орган пізнання. Тепер дитина може взяти іграшку, яку протягує дорослий, може вибрати найцікавішу і зайнятися нею — схопивши її, вертіти, обмацувати, підносити ближче до себе, пробувати «на зуб».

У чому психологічний сенс подібних дій дитини?

Ситуація. Маша (8 міс.) плаче. Батьки вважають, що вона «легені розвиває». Вони не реагують на плач.

Чи мають рацію батьки?

Що означає дитячий плач?

Питання. ***Чи можна вважати дитину істотою соціальною із самого народження?***

Ситуація. У другій половині першого року життя у дитини відбувається розвиток узгодженої координації ока і руки. В цей час око вчиться у руки обстежувати предмет. А рука, вдосконалюючи свою пізнавальну функцію, сприяє розвитку нейрофізіологічних процесів, супутніх взаємній координації зору і маніпуляції рук.

Яке значення це має для психічного розвитку дитини?

Питання. *Чи можна прогнозувати подальшу поведінку дитини: чи буде вона поступливою, товариською, життєрадісною або стане надмірно збудливою, нестриманою, імпульсивною та ін.?*

Питання. *Які основні особливості психічного розвитку дитини раннього віку?*

Питання. *Які основні чинники психічного розвитку дітей раннього віку?*

Питання. *У чому значення такого чинника психічного розвитку дитини, як оволодіння прямою ходою?*

Ситуація. Дитині 1 рік. Вона пересувається, тримаючись за мамину руку, а самотійно ходити відмовляється.

Що повинні робити батьки, щоб допомогти малюкові подолати страхи які пов'язані із його першими кроками (напругою, втратою рівноваги, падіннями)?

Питання. *Що повинні робити батьки, щоб розвивати самотійність дитини під час спілкування її із зовнішнім предметним світом?*

Ситуація. Маленька дівчинка Надя (1 рік і 8 міс.) грає з ляльками дуже своєрідно — весь час прагне їх роздягнути, але ніколи не одягає.

В якому періоді розвитку знаходиться Надя?

Ситуація. Молода мама пише: «Я прагну з самого дитинства привчати дитину до порядку. Але іноді вимога прибрати перед прогулянкою іграшки викликає у мого синочка (1 рік і 6 міс.) бурю протесту. Я наполягаю на своєму і все закінчується сльозами. Може, слід іноді поступитися?»

Дайте пораду мамі.

Ситуація. Проаналізуйте взаємозв'язок кінестезії, дотику і зору в розвитку м'язового відчуття під час оволодіння ходьбою.

В процесі яких дій м'язове відчуття стає мірою відліку відстані і положення предметів в просторі?

Як дитина освоює правильність напрямку і віддаленість предметів у просторі?

Ситуація. Малюк любить штовхати перед собою іграшки або тягнути їх.

Чим дорослий може йому допомогти?

Ситуація. Поступово малюк починає розуміти, що дістатися предмету можна, зробивши ті або інші дії.

Які ситуації може створити дорослий для реалізації цих цілей?

Ситуація. Малюк піднімається на ноги сам, самотійно намагається пересуватися.

Як дорослий може допомогти малюкові?

Ситуація. Батько з гордістю заявив: «А наш-то не повзав, а відразу пішов!»

Чи можна це вважати досягненням?

Ситуація. Спочатку малюкам важко утримати тіло в рівновазі. Але тільки-но вони починають відчувати себе впевнено, починають шукати для себе завдання складніше: забиратися вище, балансувати на одній нозі, на рухомій опорі, ходулях, щось тримати в руках, намагаючись зберегти рівновагу та ін.

Що це: ігри-забави або потрібні заняття?

Чи слід батькам боятися, із їхньої точки зору, «небезпечних» для дітей занять?

Питання. *З чим пов'язаний процес переходу дитини від вільного маніпулювання речами до предметної діяльності?*

Ситуація. Студентка, спостерігаючи за діями дітей з іграшками в групах другого і третього року життя, відзначила:

Сергій(1 рік і 1 міс.), граючи різними іграшками, діє приблизно однаково: стукає, котить, тягне, стискає їх та ін.;

Микола (2 роки і 1 міс.), граючи тими ж іграшками, діє по-іншому: ляльку гойдає, машинку везе, олівцем малює та ін.

Як називаються дії з іграшками Сергія і Миколи?

У чому їх відмінність?

Яка послідовність оволодіння дітьми раннього віку предметними діями?

Ситуація. Педагоги вважають, що у дітей раннього віку не повинно бути великої різноманітності іграшок.

Як повинна бути організована предметна діяльність дітей раннього дитячого віку?

Ситуація. У ранньому дитячому віці одним із основних чинників розвитку є предметна дія.

Чим предметна дія відрізняється від маніпуляцій з предметами?

Питання. *Як організувати предметну діяльність дитини, щоб закласти в ній основи нового виду діяльності?*

Ситуація. Мама пише, що її синові 3 року. У нього з'явилася погана звичка: якщо йому щось захотілося і він не одержав — голосить, ніби його ріжуть, і посеред вулиці, і в транспорті... Сам себе доводить до істерики, а карати його — рука не піднімається.

Який повинна поводитися мама в подібних ситуаціях?

Ситуація. Миколі (1 рік 3 міс.) ще важко даються слова, і він часто вдається до жестів. Мати, зрозумівши, що він хоче, негайно виконує його бажання.

Чи впливає такий підхід до ситуації на розвиток мови дитини?

Ситуація. Перші слова дитини розібрати важко. Зумівши щось зрозуміти, дорослий з радісним виглядом повинен повторити за малюком вимовлені слова. Це заохочує його до подальшої «розмови», переконує, що дорослий його розуміє.

Яким чином дорослий повинен повторювати слова дитини — наслідуючи малюка або відповідно до загальноприйнятих норм?

Ситуація. Місце, що його посів дошкільник (3-7 років) серед навколишніх людей, істотно відрізняється від того, яке характерне для дитини раннього віку.

Назвіть особливості соціального розвитку дошкільника і наведіть приклади з літератури і власних спостережень.

Ситуація. У кожній з наведених нижче ситуацій показано основні особливості внутрішньої позиції дошкільника.

1. Діти старшої групи дитячого саду грали в гру «Гараж». Саша і Андрій захотіли бути начальниками. Назрівав конфлікт. Вихователь прийшов їм на допомогу: «У вашому гаражі багато різних машин, і одному начальникові важко буде впоратися з роботою. У гаражі мають бути інженери, механіки, слюсарі, водії». Андрій погодився бути інженером, а Саша — начальником, до них приєдналися інші діти. Грали всі дружно, зацікавлено ставлячись до обраної ролі.

2. Мама миє посуд. Маша (4 роки) стоїть поряд, спостерігає, а потім звертається до мами: «Я зможу так само вимити посуд. Дозволь мені».

3. Ніна (5 років) постійно обривала квіти, що ростуть в ящику на балконі. Мама розповіла про це вихователеві. Вихователь звернувся до дітей: «Той, хто добре удома доглядає за рослинами, одержить в подарунок насіння красивих квітів». Діти стали просити насіння, а Ніна, опустивши голову, мовчала. Коли увечері мама прийшла за нею, дочка кинулася їй назустріч: «Матуся, не говори, що я обривала квіти на балконі. Я так більше не буду!»

4. Вихователь старшої групи дитячого саду попросив одну з мам розповісти про свою роботу. Мама прийшла в призначений час святково одягненою, принесла фотокартки своїх колег, розповіла про свою роботу, про взаємодопомогу, взаємовиручку. Діти з цікавістю вислухали її розповідь, розглядали фотокартки, ставили багато питань.

Який зміст мотивів поведінки дошкільників?

Як впливає на розвиток особистості дитини його спілкування з однолітками і дорослими?

Ситуація. У дошкільному віці гра — провідний вид діяльності дитини. Діти різних вікових груп у гру з одним і тим же сюжетом вносять різний зміст.

Що складає основний зміст сюжетно-рольової гри в старшому дошкільному віці?

З можливих відповідей оберіть головну:

- а) освоєння властивостей предметів і дій з ним;
- б) підпорядкування правилам, виходячи з узятій на себе ролі;
- в) сприйняття відносин між людьми;
- г) вивільнення зайвої енергії дитини;
- д) отримання задоволення.

Ситуація. Діти грали в гру «Не замочи ноги». Треба було перейти болото, використовуючи спеціальні дощечки, перестрибуючи з однієї на іншу. Не у всіх дітей виходило добре, особливо у Миколи. Він завжди був останнім, що його дуже засмучувало. Вихователь зазначив, що цього можна навчитися, якщо дуже постаратися. Микола вдома попросив тата навчити його добре стрибати.

Проаналізуйте дії вихователя.

Ситуація. Діти старшої групи грали в гру «Моряки». Миколі набридло грати, і він захотів вийти з гри. Вихователь запропонував Миколі запитати дозвіл у капітана.

«Капітан, - звернувся Микола до Саші, товариша в ролі капітана, - дозвольте мені піти з корабля?» Саша заборонив. Микола беззаперечно погодився і зійшов з корабля на берег разом з іншими тільки тоді, коли корабель повернувся з плавання.

Які особистісні якості формуються у дітей в даній грі?

Ситуація. Діти грали в гру «Магазин». Біля продавця вишикувалася черга. Цікаво було спостерігати за поведінкою дітей у черзі.

Олена захотіла стати старенькою. Вона наділа хустку, узяла паличку в руку, згорбилася і сказала: «Я — бабуся». Микола, що не хотів нікого пропускати, запитав: «Старенька, так?»

— Звичайно, бабусі завжди старенькі, – відповіла Олена.

— Ну, тоді ставай попереду мене. Бабусь треба пропускати, я знаю, — розсудливо зазначив Микола.

Вихователь похвалив хлопчика: «Молодець, Микола, добре поступив».

Які особистісні якості виховуються в дітей у наведеному прикладі?

Проаналізуйте дії вихователя.

Завдання для самостійної роботи

Питання. В яких видах діяльності відбувається психічний розвиток дошкільника?

Розробити презентацію за однією з тем

1. Гра – провідна діяльність дошкільника.
2. Значення перших шести років життя дитини для подальшого розвитку особистості.
3. Загальна характеристика перших шести років життя дитини.

4. Особливості уваги дошкільників та її організація в діяльності дітей.
5. Особливості прояву темпераменту в дошкільному віці.
6. Розвиток пізнавальної сфери дитини до вступу до школи.
7. Розвиток мовлення дитини до вступу до школи.
8. Розвиток творчої діяльності дошкільника.

Тестові завдання до теми

1. У новонародженої дитини краще розвинений і більш підготовлений до функціонування:

- а) моторний апарат;
- б) сенсорний апарат.

2 Комплексом поживавлення називають:

- а) реакцію, коли дитина фіксує предмет очима;
- б) реакцію, коли дитина тягнеться до джерела їжі;
- в) позитивну емоційну і рухову реакцію дитини на дорослого.

3. Провідним видом діяльності в період немовляти є:

- а) емоційне спілкування з дорослими;
- б) ігрова діяльність;
- в) предметна діяльність.

4. Мислення дітей раннього віку переважно є:

- а) образним;
- б) словесним;
- в) наочно-дійовим;
- г) наочно-дійовим і образним.

5. Сенситивний період оволодіння мовленням припадає на:

- а) період немовляти;
- б) раннє дитинство;
- в) дошкільний період.

6. Новоутворення раннього віку є:

- а) засвоєння моральних норм і правил;
- б) система "Я";
- в) маніпуляція з предметами.

7 Провідною діяльністю дітей дошкільного віку є:

- а) навчальна діяльність;
- б) рольова гра;
- в) предметна гра;
- г) спілкування з ровесниками.

8. Мислення дошкільника є:

- а) наочно-дійове;

б) образне.

9. Дошкільники діють переважно під впливом:

- а) розуму;
- б) розуму й волі;
- в) волі;
- г) почуттів.

10. Новоутворенням дошкільного періоду є:

- а) мовне спілкування;
- б) акт орієнтації в предметах;
- в) підпорядкування мотивів.

11. Істотною ознакою соціальної та педагогічної запущеності дошкільнят є:

- а) неуспішність у рольовій грі;
- б) слабка навченість;
- в) дисгармонія соціального і біологічного розвитку.

Тема № 5

Психологічні особливості молодшого шкільного віку

План

1. Загальна характеристика молодшого шкільного віку.
2. Структура навчальної діяльності молодших учнів.
3. Розвиток пізнавальних психічних процесів дітей молодшого шкільного віку.
4. Особливості емоційно-вольової сфери молодшого учня.
5. Трудова та ігрова діяльності учнів молодших класів.
6. Формування особистості молодшого учня.

Література

1. Волков Б. С. Возрастная психология. В 2-х ч. Ч. 2: От младшего школьного возраста до юношества: учеб. пособие для студентов вызов, обучающихся по пед. специальностям / Б. С. Волков. – М. : Владос, 2005. – 343 с.
2. Гамезо М. В. Возрастная и педагогическая психология / М. В. Гамезо, Е. А. Петрова, Л. М. Орлова. – М.: Педагогическое общество России, 2003. – 512 с.
3. Заброцький М. М. Основи вікової психології : навч. посіб. / М. М. Заброцький. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2006. – 112 с.

4. Кутішенко В. П. Вікова та педагогічна психологія (курс лекцій) : навч. посіб. / В. П. Кутішенко. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 128 с.
5. Практикум по возрастной и педагогической психологии / под ред. А. И. Щербакова. – М.: Просвещение, 1987. – 255 с.
6. Савчин М. В. Вікова психологія : навч. посіб. / М. В. Савчин, Л. П. Василенко. – К. : Академвидав, 2005. – 360 с.

Питання для самоконтролю

1. В чому полягають істотні особливості соціальної ситуації розвитку молодшого школяра?
2. Які основні фактори зумовлюють психічний розвиток і формування особистості молодшого школяра?
3. Назвіть основні новоутворення молодшого шкільного віку.
4. Розкрийте місце і роль учбової та трудової діяльності у психічному розвитку молодшого школяра.
5. З чого складається готовність дитини до шкільного навчання та виховання?
6. Охарактеризуйте динаміку психічного розвитку молодшого школяра в процесі навчання.
7. Які особливості взаємин молодшого школяра зі значущими дорослими (вчителями, батьками) та однолітками?

Вирішення проблемних ситуацій

Ситуація. Несформованість внутрішньої позиції дитини може викликати труднощі, що виникають у неї в школі, навіть за наявності у неї необхідного запасу знань, умінь і навиків, рівня інтелектуального розвитку.

З чим це пов'язано?

Ситуація. Дитина в школі потрапляє в скрутніші для себе умови. Вона відразу ж позбавляється звичного для неї стилю спілкування з дорослими. Тепер дорослий протистоїть її поривам, що не відповідають завданням уроку.

Через яку діяльність можуть бути реалізовані домагання дитини на визнання?

Ситуація. У школі не всі діти «вписуються» в середовище однолітків. Не для всіх з них сприятливий її «емоційно-психологічний клімат».

Які діти в класі займають сприятливе положення серед однолітків?

Питання. *Які основні труднощі адаптації дітей до шкільного життя?*

Ситуація. Діти і вчаться, і грають дружно, ні на що не скаржаться.

Чи означає це, що в класі всі рівні?

Ситуація. У перших класах вчитель організовує учбову діяльність дітей і оцінює їх успіхи.

Які основні особливості особистості молодшого школяра?

Чому розвиток особистості молодших школярів безпосередньо залежить від успіхів в учбовій діяльності?

Ситуація. Дослідження показали, що успіхи учня в школі багато в чому визначаються відношенням його батьків до пізнання і професійної діяльності.

Якою має бути загальна стратегія поведінки батьків в цілях допомоги дітям для їх успішнішого навчання?

Ситуація: В процесі виконання учбової діяльності в 1 класі Микола питає про незнайому букву: «Яка це буква?», а Вова цікавиться напівзнайомою буквою: «У яку сторону пишеться буква Е?» та ін.

Що виявляється в цих питаннях?

Про що може говорити відсутність питань у учнів?

Ситуація. У початковій школі можна спостерігати, як одні діти відносно швидко приступають до роботи за заданим зразком, сумлінно виконують інструкції вчителя, інші — постійно звертаються за допомогою, ставлячи багато питань для корекції своїх дій.

В якій групі учнів вище готовність до шкільного навчання?

Ситуація. Мама пише: «Останнім часом моя Олена, учениця 3 класу, стала повертатися зі школи у поганому настрої. Вчора її прорвало, вона весь час ридала, а на ранок відмовилася йти в школу. Сказала, що вчителька ненавидить її, спеціально принижує її перед класом, Олена завжди була дуже відповідальною».

***Чому Олена впевнена, що вчителька її ненавидить?
Якою повинна бути поведінка мами?***

Ситуація. У других класах школи проводився експеримент. Учні повинні були вдома виготовити коробочки. Причому виготовлені коробочки учні групи «А» повинні були віддати в руки вчителя, групи «Б» — віддати старості, групи «В» — просто скласти в загальну шухляду.

***Чи буде однаковий відсоток виконаних робіт в різних класах?
В якій групі завдання буде виконано краще? З чим це пов'язано?***

Ситуація. Мама дуже хотіла допомогти синові Миколі (6 років 8 міс.) виконувати домашні завдання. Але, на здивування мами, ніяких її порад син не слухає, кажучи, що треба робити так, як наказала вчителька.

Чому склалася така ситуація?

Ситуація. Мамі Вані (7 років) часто доводилося говорити синові: «Роби так, як я тобі говорю».

Чому мамі доводилося говорити синові часто ці слова?

Ситуація. Мотив високої оцінки більш значущий для молодшого школяра, ніж високі соціальні мотиви — обов'язок, відповідальність, необхідність здобути освіти та ін.

З якими особливостями розвитку особистості це пов'язано?

Ситуація. Відомо, що молодші школярі отримують задоволення від процесу самої гри, а старші — не тільки від процесу гри, але і від результату, тобто виграшу.

В іграх за правилами виграє той, хто краще засвоїв гру. Діти прагнуть відпрацювати окремі дії (стрибати, кидати та ін.). Розвивається мотивація досягнення.

***Яке це має значення для оволодіння молодшими школярами
учбовою діяльністю?***

Ситуація. Першокласникам були поставлені питання: «Що найцінніше, значуще в шкільному житті? Що подобається в школі?»

Відповіді відмінників:

- «подобається російська мова, цікаво»;
- «подобаються уроки».

Відповіді учнів, що погано вчаться:

- «подобається, що граємо»;
- «подобається, що в школі бувають вихідні».

Чи є відмінності в галузі пізнавальних інтересів?

Ситуація. Ваня, учень 1 класу, прийшовши додому, з радістю розповідає мамі, що було цікавого в школі, що він дізнався, зрозумів, чого навчився.

Про розвиток якої мотивації у Вані можна говорити?

Завдання для самостійної роботи

Розробити презентацію за однією з тем:

1. Психологічна готовність молодшого школяра до навчання у школі.
2. Психологічні особливості формування понять молодшого школяра.
3. Формування розумових дій у молодших школярів у процесі навчання.
4. Формування мотивів учіння у молодшого школяра.
5. Психологічні особливості міжособистісних стосунків у колективі молодших школярів.

Тестові завдання до теми

1. У молодшому шкільному віці провідним видом діяльності є:

- а) ігрова діяльність;
- б) спілкування;
- в) навчальна діяльність.

2. Новоутворенням молодшого шкільного віку є:

- а) наочно-образне мислення;
- б) рефлексія;
- в) мимовільна увага.

3. Особливістю психічною розвитку дитини 6-ти років, яка розпочала навчання у школі, є:

- а) поступове формування довільності психічних процесів;
- б) сформована внутрішня позиція школяра;
- в) домінування пізнавальної мотивації учіння.

4. Криза 7-и років пов'язана з:

- а) усвідомленням самого себе як активного суб'єкта в світі предметів;
- б) зародженням соціального "Я";
- в) формуванням новою образу фізичного "Я".

5. Інтереси молодших школярів:

- а) стійкі;

б) нестійкі, ситуативні.

6. Істотною ознакою соціальної та педагогічної запущеності молодших школярів є:

а) неуспішність у рольовій грі;

б) слабка навчуваність;

в) дезадаптованість в шкільному колективі.

Тема № 6 **Психологія підлітка**

План

1. Загальна характеристика підліткового віку
2. Особливості фізичного розвитку підлітків
3. Соціальна ситуація віку
4. Найважливіші новоутворення у підлітковому віці
5. Особливості формування особистості підлітка
6. Учбова діяльність та розумовий розвиток учнів середнього шкільного віку
7. Трудова діяльність та питання профорієнтації підлітків
8. Проблема «важких» підлітків

Література

1. Волков Б. С. Возрастная психология. В 2-х ч. Ч. 2: От младшего школьного возраста до юношества: учеб. пособие для студентов вузов, обучающихся по пед. специальностям / Б. С. Волков. – М. : Владос, 2005. – 343 с.
2. Гамезо М. В. Возрастная и педагогическая психология / М. В. Гамезо, Е. А. Петрова, Л. М. Орлова. – М.: Педагогическое общество России, 2003. – 512 с.
3. Заброцький М. М. Основи вікової психології : навч. посіб. / М. М. Заброцький. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2006. – 112 с.
4. Кутішенко В. П. Вікова та педагогічна психологія (курс лекцій) : навч. посіб. / В. П. Кутішенко. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 128 с.
5. Практикум по возрастной и педагогической психологии / под ред. А. И. Щербакова. – М.: Просвещение, 1987. – 255 с.
6. Савчин М. В. Вікова психологія : навч. посіб. / М. В. Савчин, Л. П. Василенко. – К. : Академвидав, 2005. – 360 с.

Питання для самоконтролю

1. Що означає «перехідний» вік?
2. Назвіть основні новоутворення підліткового віку.
3. В чому виявляється почуття дорослості у підлітковому віці?
4. Охарактеризуйте розвиток пізнавальних процесів та перебудови учбової діяльності у підлітковому віці.
5. Які особливості розвитку самосвідомості підлітка.
6. В чому полягає для підліткового віку роль спілкування в процесі суспільно-корисної діяльності?
7. Розкрийте особливості перебудови взаємостосунків з однолітками та дорослими.

Вирішення проблемних ситуацій

Ситуація. Підлітковий період характеризується складним, бурхливим, суперечливим процесом. Підліткам властива нестабільність.

Виділіть основні особливості характеру і поведінки підлітка.

Ситуація. При переході з молодшої школи в середню учні намагаються будувати свої взаємини самостійно. Можливі випадки конфліктів, на які впливає поведінка батьків.

Якою повинна бути поведінка батьків?

Ситуація. Микола (13 років) дуже хоче займатися спортом. Він місяць відвідував спортивну секцію з баскетболу, а недавно перейшов до секції водного спорту (плавання)...

Чи довго Микола відвідуватиме спортивну секцію цього разу? Від чого це залежить?

Ситуація. Мама дуже хотіла, щоб її син Микола (13 років) займався в спортивній секції, а син сказав, що ходитиме до спортивної секції тільки один місяць.

Яким чином має діяти мама в даній ситуації?

Ситуація. У підлітковий період (до 18 років) відбувається прискорене зростання підлітка за рахунок зростання кісток:

- голова, стопи і долоні збільшуються до розмірів дорослої людини;
- кістки верхніх і нижніх кінцівок подовжуються і стають товщими;
- кістки ростуть не одночасно (так, долоні збільшуються на 4 міс. раніше, ніж кістки передпліччя).

Якою має поведінка підлітка у зв'язку з цими змінами?

Ситуація. У сім'ї дівчинка-підліток. Батьки, начитавшись педагогічної літератури, «знайшли», що їх дочка не така, якою має бути, зовні не відповідає стандарту.

Чи правомірна стурбованість батьків?

Ситуація. Науковці вважають, що про репродукційний процес треба розповідати перш, ніж дитина досягне підліткового віку.

Про що конкретно треба розповідати?

Ситуація. Струнка і худорлява Юлія (13 років) просить маму купити їй бюстгальтер. Мама вважає, що дочці це абсолютно непотрібно.

Чи слід мамі задовольнити потребу дочки?

Ситуація. З деяких пір дочка-підліток стала надзвичайно соромливою: не переодягається в присутності сестер.

Які можливі причини?

Ситуація. «Моему синові Саші 14 років. Несподівано в ньому прокинулось бунтарство, якого я ніколи не зустрічала у дітей, — говорить мама. — Він не визнає ніяких правил і, здається, ненавидить всю нашу сім'ю. Він шаленіє, коли ми намагаємося примусити його дотримувати дисципліну. У конфліктних ситуаціях він некерований».

З чим пов'язані такі зміни?

Як ставитися до даної ситуації?

Якою має бути стратегія поведінки дорослих?

Ситуація. Ніна, учениця 7 класу, запросила на день народження всіх знайомих, окрім Колі. Коли він спробував з'ясувати причину цього, одна з дівчат сказала йому, що він хороший хлопець, але поки що маленький, і не завжди вписується в наше коло.

Чи могло та яким чином вплинути на Колю почуте?

Ситуація. Марина вчиться в 6 класі. Друзів у неї немає. Більш того, однокласники постійно над нею зло жартують — проріжуть портфель, псують зошити та ін. Марина доброзичлива, швидко забуває погане. Вона багато читає і досі грає в ляльки, які носить з собою в школу.

Чому однокласники не дружать з Мариною?

Ситуація. Мама звернула увагу на зміну голосу сина, побачила на його тонкій шиї «адамове яблуко».

Визначте вік сина.

З чим пов'язані такі зміни?

Ситуація. Підліток Петя виглядає так, немов його покинули останні сили. Він здається млявим і в той же час неспокійним. Петя скаржиться, що у нього вночі болять м'язи і кістки кінцівок.

З чим це пов'язано?

Як допомогти Петі?

Ситуація. Деколи підліток не знає причин своєї поведінки. — Тобі не цікаво?.. Ні, цікаво.

— Що, тобі вчитель не подобається?.. Ні, подобається.

— Що ти не слухаєш... Ні, слухаю.

— А чому вчитель говорить, що не слухаєш?.. Збентежено: слухаю, але відволікаюся...

З чим пов'язаний такий прояв уваги підлітка?

Ситуація. Володя (13 років) став дивитися на себе в дзеркало значно частіше і пильніше, ніж він це робив, коли вчився в початковій школі.

З чим пов'язаний підвищений інтерес підлітка до своєї зовнішності?

Які потреби віку задовольняються в даних діях?

Ситуація. Батьки пишаються сином через його випереджаючий фізичний розвиток.

Чи слід пишатися передчасним розвитком свого сина?

Ситуація. Спостерігаються явні ознаки раннього статевого дозрівання у підлітка.

Про що повинні потурбуватися батьки?

Ситуація. У Тані в 9 років почали з'являтися фізичні зміни, пов'язані із статевим дозріванням. Змінилася її поведінка, з'явилися дратівливість, напруженість і скутість.

Як слід реагувати дорослим на раннє статеве дозрівання Тані?

Ситуація. Підліток, який передчасно дозріває, виглядає старшим за свої роки.

Яким чином батьки повинні будувати свої відносини з таким підлітком?

Ситуація. Дослідники вважають, що раннє статеве дозрівання спадково передається. Якщо дитинство чоловіків по обох лініях в сім'ї було пов'язано з передчасним статевим дозріванням, то батьки повинні розповісти про це синові.

Чи не приведе ця обставина до ранньої сексуальної активності дитини?

Ситуація. У Петі (15 років) пізнє статеве дозрівання.

Чи вплине це на психічний розвиток підлітка?

Чим допомогти підліткові?

Ситуація. Микола, підліток повної комплекції, з деяких пір став соромитися знімати сорочку у присутності мами, а уроки фізичного виховання став пропускати.

З чим пов'язана така поведінка Миколи?

Ситуація. Микола (14 років) поскаржився мамі, що тренер не прийняв його до спортивної секції, дізнавшись, що хлопчик раніше ніколи не займався спортом.

У чому причина відмови тренера на прохання Миколи?

Ситуація. Вася (12 років) періодично дошкуляв мамі розпитуваннями про гігієнічні пакети: «Що це таке, для чого це потрібно?» — і робив це з серйозною допитливістю. Мати червоніла, бліднула, вкривалася потом. Вона щиро вважала, що він питає, тому що не знає.

Як повинна реагувати мама на провокаційні питання?

Ситуація. Один чоловік згадує: «Одного разу, абсолютно несподівано, до нас на урок літератури замість немолодої і нудної вчительки прийшла красива і молода й сказала: «Добрий день, тепер я вестиму у вас літературу». З цієї миті все змішалось у нас, хлопців, в голові. Було нам тоді по 15 років. Хтось спеціально не вчив уроки, хтось,

навпаки, зубрив все, але кожен прагнув виділитися. На якийсь час дівчата перестали для нас існувати...»

Дайте психологічний аналіз даної ситуації з погляду статевого розвитку підлітків.

Ситуація. Підлітки часто заводять розмову про свої сексуальні можливості, влаштовуючи свого роду змагання.

Як оцінювати питання і відповіді підлітків на сексуальні теми?

Ситуація. Разом із статевою зрілістю до підлітків приходить краще розуміння протилежної статі. Настає такий період, коли підліток задовольняє свої потреби в спілкуванні з представниками протилежної статі. Встановлюється емоційна близькість. Це відбувається в різностатевих компаніях.

Чому для підлітка дуже важливий позитивний досвід дружніх контактів з представниками протилежної статі?

Ситуація. Підлітки останнім часом все більше часу проводять за комп'ютером.

Що найбільшою мірою визначає вибір підлітками комп'ютера?

Ситуація. Одночасно із зовнішніми проявами дорослості виникає і «відчуття дорослості».

Чому центральним новоутворенням є відчуття дорослості? У чому це виявляється?

Ситуація. У 7 клас прийшов новий вчитель географії. Весь клас виявив до нього велику цікавість, активно працював на уроках.

Одного разу один з учнів почув, як молодий вчитель відгукнувся про учнів класу як про дітей, які навряд чи його розуміють, — ще не доросли, і йому доводиться важко з ними.

Після цього стосунки учнів і вчителя погіршилися. Учні стали слухати його без уваги і інтересу.

З чим пов'язана така зміна стосунків учнів класу до вчителя?

Завдання для самостійної роботи

Розробити презентацію за однією з тем:

1. Молодший і старший підліток: порівняльна психологічна характеристика.

2. Психологічні причини поведінки «важких» підлітків, що відхиляється, і шляхи її корекції.
3. Психологічні проблеми спілкування в підлітковому віці.
4. Психологічно обґрунтовані шляхи педагогічних впливів на підлітків.

Тестові завдання до теми

1. Центральним новоутворенням підліткового віку є:

- а) почуття дорослості;
- б) адекватна самооцінка;
- в) професійне самовизначення.

2. Основним протиріччям підліткового віку є:

- а) протиріччя між тим, що дитина може зробити, і тим, якою вона є;
- б) дисгармонія статевого, загальноорганічного і соціального дозрівання;
- в) протиріччя між теперішнім і бажаним майбутнім підлітка.

3. Термін "акселерація" означає:

- а) процес прискореного росту дітей;
- б) процес прискореного психічного розвитку дітей;
- в) процес прискореного соматичного розвитку і фізіологічного дозрівання дітей.

4. Провідним видом діяльності підліткового віку є:

- а) навчальна діяльність;
- б) інтимно-особистісне спілкування;
- в) навчально-виробнича діяльність.

5. Статеве дозрівання настає й закінчується раніше на рік-півтора:

- а) у хлопчиків;
- б) у дівчаток.

6. Основними причинами складності підліткового віку є:

- а) прагнення завоювати статус дорослого;
- б) слабка соціальна рефлексія;
- в) погана адаптація до перебування в школі.

Тема № 7

Психологія ранньої і зрілої юності

План

1. Фактори психічного розвитку в юнацькому віці
2. Розвиток пізнавальних процесів у юнацькому віці
3. Становлення особистості в ранній і зрілій юності

Література

1. Волков Б. С. Возрастная психология. В 2-х ч. Ч. 2: От младшего школьного возраста до юношества: учеб. пособие для студентов вузов, обучающихся по пед. специальностям / Б. С. Волков. – М. : Владос, 2005. – 343 с.
2. Гамезо М. В. Возрастная и педагогическая психология / М. В. Гамезо, Е. А. Петрова, Л. М. Орлова. – М.: Педагогическое общество России, 2003. – 512 с.
3. Заброцький М. М. Основи вікової психології : навч. посіб. / М. М. Заброцький. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2006. –112 с.
4. Кутішенко В. П. Вікова та педагогічна психологія (курс лекцій) : навч. посіб. / В. П. Кутішенко. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 128 с.
5. Практикум по возрастной и педагогической психологии / под ред. А. И. Щербакова. – М.: Просвещение, 1987. – 255 с.
6. Савчин М. В. Вікова психологія: навч. посіб. / М. В. Савчин, Л. П. Василенко. – К.: Академвидав, 2005. – 360 с.

Питання для самоконтролю

1. В яких соціально-психологічних умовах відбувається формування особистості старшокласника?
2. Яка діяльність є провідною для старшокласників?
3. Назвіть основні новоутворення ранньої і зрілої юності.
4. В чому полягає специфіка пізнавальних процесів у юнаків та дівчат?
5. Як відбувається становлення емоційно-вольової сфери в період юності?
6. У чому виявляються особливості самосвідомості в старшому шкільному віці?
7. Дайте характеристику особливостей стосунків юнаків і дівчат з однолітками та дорослими.

Вирішення проблемних ситуацій

Ситуація. Зазвичай вважається, що діяльність і спілкування є одними з основних чинників психічного розвитку особистості. Ті особливості спілкування, які мають місце в юнацький період розвитку особистості, закономірно витікають з особливостей спілкування в дитинстві, ранньому дитинстві, дошкільний і шкільний періоди.

Розкрийте особливості зміни характеру спілкування із зміною віку.

Ситуація. У молодших класах вирішується завдання «учити вчитися».

Як видозмінюється завдання «учити вчитися» в старших класах?

Ситуація. Надаючи характеристику типу темпераменту, перший вчитель посилається (як приклад) на ім'я того або іншого літературного героя.

Другий вчитель вважає за краще виділяти основні характеристики того чи іншого типу темпераменту.

Третій дає докладну характеристику образу літературного героя з переказом його долі.

В якого з вчителів учні краще засвоять учбовий матеріал і чому?

Ситуація. Мета як мотив мобілізує бажання учня добитися результату. За відсутності мети будь-яка діяльність стає марнуванням часу. Вчителька А. Б. поставила перед учнями мету: добре, відмінно вчитися, щоб отримувати відповідні оцінки. Вчителька В. С. націлила своїх учнів застосовувати отримані знання на практиці.

Зробіть прогноз успіхів.

Ситуація. В юнацькі роки розвиваються самосвідомість, самоповага і самоствердження, розвивається світогляд та ін.

Що створює основу для подальшого розвитку в зрілі роки?

Ситуація. В експерименті старшокласникам було запропоновано прочитати текст, в який включили декілька свідомо незнайомих слів. Потім їх запитали, чи все зрозуміло. Ніхто не намагався прояснити незрозуміле.

З чим може бути пов'язана така ситуація?

Ситуація.

В юнацький період відношення до життя, сприйняття і реалізація себе в житті часто має поверхневий характер.

Чи слід розглядати цю вікову межу як недолік?

Ситуація. Самооцінка старших школярів виявляється в їх характеристиках.

Як змінюється самооцінка старших школярів порівняно з підлітковою?

Ситуація. Можна спостерігати, що старший школяр не реагує на зауваження, які роблять ті, що оточують.

Чи пов'язана така поведінка старшого школяра з його самооцінкою? До чого приводить подібна поведінка?

Ситуація. При дисморфобії хлопець приховує свої дійсні переживання, замикається.

За якими ознаками дорослий може судити про наявність дисморфобії у хлопця?

Ситуація. «Рита (16 років): Я б ніколи не наважилася написати, коли б не мій відчай. Річ у тому, що у мене дуже короткі і криві ноги. Ніде не можу з'явитися в спідниці або в шортах. Мені навіть фізкультуру через це доводиться прогулювати».

Як називається цей стан Рити? Дайте пораду Риті.

Ситуація. Олена (15 років) пише: «У мене абсолютно ненормальна зовнішність. Річ у тому, що я ніколи не знаю, як я виглядаю — як принцеса з казки або чудовисько звідти ж. Через це у мене з хлопцем теж ненормальні відносини. Кому потрібна «красуня і чудовисько» в одному обличчі? Напевно, таке питання ставить собі кожна третя дівчина, тому що тільки краса дає нам упевненість».

Дайте психологічний аналіз стану Олени.

Ситуація. Віка (16 років) пише: «Я не можу більше так жити — при талії 61 см стегна у мене — 97 см! Мені весь час здається, ніби кожен чоловік, побачивши мене, усміхається: «Який зад відростила»!

Я розумію, що перетворилася на злюку, яка ненавидить весь світ, що цей комплекс неповноцінності мене пожирає, але як з цим жити, не знаю...».

Дайте пораду Вікторії.

Ситуація. Олена (17 років) пише: «Все, досить! Дівчатка, набридло читати ваші скарги: «Я товста! Неприваблива! На мене хлопці не

дивляться!» Раніше я часто гуляла з подругою і наслухалася від неї купу скарг. Але потім мені купили собаку, і я стала гуляти з нею. І ось, будь ласка, кожен другий хлопець став підходити і знайомитися. Скористайтеся моїм досвідом: і для здоров'я корисно, і відчуття відповідальності підвищується. Коли бродиш містом, сподіваючись зустріти когось, нічого не вийде. Коли немає ні часу, ні бажання — цей хтось з'являється сам.

Отже, у мене одна порада: займайтеся спортом, шейпінгом, читайте книги в бібліотеці, гуляйте з собакою, щоб день було розписано по хвиликах. Проблеми тут же зникнуть».

Проведіть психологічний аналіз даного листа.

Ситуація. Дуже товсті і дуже худорляві учні 9 класу стали мішенями різного роду насмішок.

З чим пов'язана така ситуація?

Ситуація. Надя (19 років) переконана, що у відносинах з хлопцями їй не заважають її криві ноги.

Олена (16 років) вважає, що їй важко знайомитися з хлопцями, оскільки у неї криві ноги.

Психологічно обґрунтуйте різні позиції цих дівчат.

Ситуація. Аріна (23 року) пише: «У мене в дитинстві був страшний комплекс — кирпатий ніс. Я його люто ненавиділа і, гуляючи вулицею, навіть прикривала долонею. В 1 класі мені дали прізвисько «Качка» і воно міцно прикріпилося до мене на декілька років. Батьки тільки сміялися, а я боялася зайвий раз підійти до дзеркала — власна потворність просто зводила мене з розуму...»

Що можна порадити дитині, якщо вона опиниться в такій ситуації?

Ситуація. Дослідник пропонує відповісти на питання «Хто Я?» (методика М. Куна).

Чи існує зв'язок між рівнем розвитку саморозуміння і структурно-змістовними характеристиками «Я-концепції»?

Питання. ***Яким чином дорослі можуть завоювати авторитет у юнаків?***

Ситуація. Микола (17 років) зовсім нещодавно поведився різко, агресивно. Настрій часто змінювався. Тепер, за словами мами, став спокійний і навіть байдужий до того, що відбувається в сім'ї. Всі виховні дії він ігнорує.

З чим можуть бути пов'язані зміни в поведінці Миколи?

Ситуація. При будь-яких відхиленнях учня від моральних норм на питання «Навіщо ти це зробив?» дається майже стереотипна відповідь: «Просто так».

Які основні прорахунки можна відзначити у вихованні таких учнів?

Ситуація. Більшість батьків хотіли б, щоб їх діти були людьми відповідальними. Але, коли заводиться мова навіть про поведінкову автономію дитини, не кажучи вже про емоційну і морально-цілісну, вони всіляко перешкоджають цьому.

Яким чином вирішити це протиріччя?

Ситуація. Мамі дуже близькі були дівочі переживання дочки Іри (18 років). Вона навіть підтримувала Іру в її прагненні вийти заміж.

І ось Ірина оголосила мамі, що виходить заміж і скоро познайомить сім'ю із своїм обранцем. Обранець мамі не сподобався. Цей настрій передався дочці. З наступним обранцем Ірини повторилося те ж саме.

Припустіть глибинні причини реакції мами на чергового обранця Ірини.

Ситуація. В юності можуть бути моральні зриви: хуліганство, правопорушення, алкоголізм та ін. Багато чого залежить від характеру взаємин у сім'ї і колективі. Виникає бажання досадити, проявити свою незалежність у гострій формі.

Чи можна це пояснити особистісними особливостями розвитку юнака?

Ситуація. Велике значення мають засоби масової інформації, кіно, телебачення. І, найголовніше, невміння особистості протистояти зовнішнім і внутрішнім діям — не вироблено механізми самореалізації і самоконтролю та ін.

Спілкування дорослого з молоддю часто виглядає як діалог поколінь («батьки і діти»). Цей діалог не можна зводити до з'ясування відносин, необхідний пошук нових шляхів сумісного руху вперед.

Яким чином має бути організований продуктивний діалог поколінь?

Ситуація. У 6 класі Марії Іванівні вдалося згуртувати колектив, ставлячи перед учнями загальні, захоплюючі цілі. Учні із задоволенням разом ходили до театру, кіно, на виставки. Всім дуже подобалося бути разом. У 9 класі утворилися дві групи хлопців і дівчат. Ворожнечі між ними не було, проте Марію Іванівну турбувало те, що кожна група вважала за краще проводити час зі «своїми». Всі спроби вчительки знов згуртувати учнів виявилися невдалими. Більш того, Марія Іванівна відчувала відчуження учнів.

Який чинник не врахувала класний керівник у своїй роботі з дев'ятикласниками?

Ситуація. Петя (18 років) прагне одягатися і жити за формулою «як всі».

Чи нешкідливі такі стандарти серед хлопців?

Ситуація. Якщо в підлітковому віці головним об'єктом була зовнішність, то в юності на перший план виступають одяг, прикраси і престижне коло спілкування.

Що цінується в одязі юнаків і дівчат перш за все?

Ситуація. Микола (17 років) усвідомлює себе неповторною, не схожою на інших особистістю, з власними поглядами і оцінками. Він хоче затвердитися серед однолітків, хоче, щоб на нього, як особливу особистість, звернули увагу.

Що може зробити Микола для затвердження себе серед однолітків?

Питання. ***Що саме сприяє самовихованню в юності?***

Ситуація. Високий рівень самосвідомості й адекватної самооцінки старшого школяра веде, у свою чергу, до самовиховання.

Що змушує старшого школяра систематизувати й узагальнювати свої знання про себе?

Ситуація. Василь — хлопець сором'язливий. Виконуючи дипломну роботу, він мав брати інтерв'ю у перехожих. Після написання роботи став працювати інтерв'юером в одній з редакцій.

Чи змінився «Я-образ» Василя?

Ситуація. Психологи радять якомога більше грати різні ролі. Грати ролі в іграх, на сцені, в житті. Роль знавця, експерта, фахівця та ін.

Яка в цьому необхідність?

Ситуація. Тетяна (17 років), засвоївши зарозумілий тон, заявляє, що їй нецікаво слухати про Грибоєдова — «старе».

З чим може бути пов'язана подібна заява дівчини?

Питання. *Чому у молоді великою популярністю користуються дискотеки?*

Завдання для самостійної роботи

Розробити презентацію за однією з тем:

1. Формування світогляду в суспільній активності старшого школяра.
2. Особливості психічного розвитку юнаків і дівчат.
3. Індивідуальні особливості старших школярів і профорієнтаційна робота.
4. Проблеми підготовки юнаків і дівчат до сімейного життя.
5. Вікова періодизація зрілості (дорослості) і місце в ній студентського віку.
6. Фактори, які впливають на формування особистості студента.
7. Роль навчання в інтелектуальному розвитку і вихованні юнаків і дівчат.

Тестові завдання до теми

1. Центральним новоутворенням ранньої юності є:

- а) почуття дорослості;
- б) професійне та особистісне самовизначення;
- в) новий образ фізичного "Я".

2. Провідною діяльністю у старшому шкільному віці є:

- а) спілкування;
- б) навчально-виробнича діяльність;
- в) трудова діяльність.

3. Стабілізація особистості у старшокласника пов'язана:

- а) з формуванням світогляду;
- б) з відкриттям власного внутрішнього світу;
- в) з адекватною самооцінкою.

4. Який із перелічених варіантів у юнацькому віці трапляється найчастіше:

- а) наявне "Я" особистості поєднує в собі минуле, теперішнє і майбутнє та відповідає ідеальному "Я". Це – суб'єктивно гармонійне уявлення людини про себе;
- б) наявне "Я" більше спрямована на майбутнє, ніж до минулого, виступає як новий ступінь в особистісному самовизначенні;
- в) наявне "Я" зовсім випадає з процесу розвитку; воно відірване від минулого і не має зв'язку з майбутнім, не відповідає ідеальному "Я".

5. Спілкування старшокласників з ровесниками насамперед необхідне:

- а) для вирішення проблемних ситуацій;
- б) для планування майбутнього;
- в) для сповіді, інтимно-особистісного контакту.

Термінологічний словник

Абстрагування — загальнонауковий метод дослідження, який полягає в уявному відокремленні певної ознаки, властивості предмета від самого предмета чи інших його ознак, властивостей з метою глибшого вивчення складних психічних явищ.

Акмеологія — галузь психологічної науки, яка вивчає закономірності та механізми розвитку людини на етапі зрілості, досягнення нею високого рівня розвитку.

Акцентуація характеру — надмірне вираження окремих рис характеру та їх поєднань, яке є крайнім варіантом норми і межує із психопатією.

Афективні реакції — сильні короточасні нервово-психічні збудження, пов'язані переважно з невдачами.

Біологічний вік — вік, який вказує на відповідність стану організму та його функціональних систем певному моменту життя людини.

Вік — відносно замкнутий цикл розвитку людини, який має свою структуру та динаміку.

Вікова психологія — галузь психологічної науки, яка вивчає особливості психічного та особистісного розвитку людини на різних етапах її життя.

Віковий час — внутрішній часовий графік життя; спосіб встановлення, наскільки людина у своєму розвитку випереджає ключові соціальні події, що припадають на період дорослості, або відстає від них.

Внутрішній фільтр — своєрідна внутрішня позиція особистості, яка забезпечує аргументування нею своїх учинків, передбачення наслідків прийнятих рішень.

Вольова дія — внутрішнє зусилля, необхідне для виконання певної діяльності.

Генетична психологія (психологія розвитку) — галузь психології, що вивчає зумовлені спадковістю психічні процеси і властивості особистості, особливості психічного руху, що виявляються у почуттях, відчуттях, уявленнях, а також специфіку процесів, результатом яких є думка.

Генотип — сукупність усіх генів організму, успадкованих ним від батьків.

Геронтологія — наука, що вивчає проблеми старіння людини.

Гра — діяльність, спрямована на орієнтування в предметній і соціальній дійсності.

Гуманістична емпатія — переживання, в яких людина емоційно відгукується на неблагополуччя чи благополуччя іншого у формі радості за іншого, співчуття, співстраждання, жалю.

Диференційна психологія — галузь психології, яка вивчає психічні відмінності між окремими індивідами і групами.

Егоцентризм — погляд на себе як на центр Всесвіту.

Егоцентрична емпатія — переживання страждання, страху, радості у відповідь на сум іншого, а також — суму у відповідь на радість іншого.

Ейдетична пам'ять — особливий вид зорової пам'яті, який полягає у запам'ятовуванні і збереженні у всіх деталях образів предметів і ситуацій після їх сприйняття.

Ембріологія — наука про закономірності утворення організмів і формування їх на ранніх стадіях розвитку.

Емпатія — здатність емоційно відгукуватися на переживання іншої людини, що виявляється у співчутті, співпереживанні, співстраданні.

Ефект шпитальності — уповільнення емоційного розвитку дитини, спричинене відривом від матері у період немовляти.

Загальна психологія — галузь психології, яка вивчає загально-психологічні закономірності, визначає теоретичні засади і принципи психологічної науки, її понятійний і категоріальний апарат, систематизує та узагальнює емпіричний матеріал психологічних досліджень.

Ідентичність — усвідомлена індивідом самототожність; потреба юнаків і дівчат зайняти внутрішню позицію дорослої людини, усвідомити своє місце в суспільстві, зрозуміти себе і свої можливості.

Інволюційні процеси — втрата чи спрощення функцій організму.

Інволюція інтелектуальних процесів — зниження рівня інтелектуальної діяльності.

Індивідуалістична акцентуація особистості — спрямованість активності на задоволення насамперед власних потреб, на особисте самоствердження.

Індивідуальний суб'єкт — людина, яка перебуває на вищому рівні активності, цілісності (системності), автономності.

Індивідуальність — неповторне, унікальне поєднання особливостей і рис людини, що зумовлює її несхожість на інших людей.

Іntenційний досвід — рівень ментального досвіду, основою якого є індивідуальні інтелектуальні здібності, які формують суб'єктивні критерії вибору предметної сфери, напрямку пошуку розв'язання проблеми, джерел інформації, способів її оброблення тощо.

Інтроекція — включення індивідом у свою психіку поглядів, думок тощо інших людей без розрізнення ним власних і чужих уявлень.

Категорійність — особливість сприйняття немовляти, коли об'єкти, що певною мірою відрізняються за своїми фізичними ознаками і належать до різних класів (категорій), мають для спостерігача більше відмінностей,

ніж належні до однієї категорії об'єкти із суттєвими фізичними відмінностями.

Класифікація — загальнонауковий метод дослідження, який дає змогу на основі виокремлених головних і другорядних ознак визначити групи чи класи явищ.

Когнітивний досвід — рівень ментального досвіду, на якому відбувається забезпечення процесу збереження, впорядкування, перетворення і відтворення в психіці людини сприйнятої інформації, стійких закономірностей навколишнього світу.

Комбіновані плани — метод вікової психології, який полягає в об'єднанні лонгітюдного методу і методу поперечних зрізів.

Комплекс поживлення — позитивна емоційно-дійова реакція новонародженого на появу дорослого, особливо на голос матері, її обличчя, дотики.

Конкретизація — загальнонауковий метод дослідження, який полягає у застосуванні теоретичних знань до конкретної ситуації задля поглибленого її розуміння.

Концепція емерджентної грамотності — система поглядів, сутність якої полягає в тому, що пов'язані з оволодінням усним і писемним мовленням навички розвиваються з періоду немовляти протягом кількох років, поступово удосконалюючись.

Криза — нормативний, нестабільний процес, який виникає під час переходу людини від одного вікового періоду до іншого, пов'язаний з якісними перетвореннями у соціальних відносинах, діяльності, свідомості і виявляється в цілісних психічних і особистісних змінах.

Криза ідентичності — особливий момент розвитку, коли однаково динамічно нарастає вразливість і розвивається потенціал особистості.

Криза першого року життя — криза, обумовлена руйнуванням необхідності емоційної взаємодії дитини з дорослим і проявляється в плаксивості, похмурості, інколи в порушенні сну, втраті апетиту тощо.

Криза середини життя — психологічний феномен, що переживається людьми, які досягли 40-45 років, і полягає в критичній оцінці та переоцінці досягнутого в житті.

Криза тридцяти років — зумовлене життєвими труднощами і помилками розчарування людини в значущості культивованих нею цінностей, норм, ідеалів, яке призводить до зміни сенсу її життя, переоцінки життєвих цінностей.

Криза трьох років — криза соціальних відносин, яка зумовлена становленням самосвідомості дитини і проявляється в негативізмі, впертості, непокірності, свавіллі, протесті, деспотизмі.

Лонгітюдний метод — метод вікової психології, суть якого полягає у вивченні одних і тих самих осіб чи їх груп у різні моменти їхнього життя.

Ментальна репрезентація — оперативна форма ментального досвіду; актуальний розумовий образ конкретної події, предметної ситуації, тобто суб'єктивна форма їх бачення.

Ментальний досвід — система психічних утворень і породжених ними психічних та інтелектуальних станів, що забезпечують пізнання дорослою людиною світу і зумовлюють конкретні властивості її інтелектуальної діяльності.

Ментальні структури інтелекту — інтелектуальні здібності, що забезпечують збереження, впорядкування, перетворення і відтворення людиною сприйнятої інформації, регулювання інтелектуальної діяльності.

Метакогнітивний досвід — рівень ментального досвіду, на якому відбувається мимовільне і довільне регулювання (контролювання стану інтелектуальних ресурсів, процесу оброблення інформації) інтелектуальної діяльності.

Метапізнання — здатність людини рефлексувати у сфері мислення, формувати стратегії і планувати.

Метод експерименту — загальнопсихологічний метод дослідження, основними ознаками якого є створення дослідником умов, у яких виявляються психічні явища, контролювання їх перебіг.

Метод поперечних зрізів — метод вікової психології, який полягає в одночасному порівнянні різних вікових груп досліджуваних.

Механізм самореалізуючого пророцтва — механізм розвитку подій свого життя, реалізації планів.

Мислення — суспільно зумовлений психічний процес, який полягає в узагальненому й опосередкованому відображенні дійсності.

Моделювання — загальнонауковий метод дослідження, який полягає у встановленні схожості явищ (аналогії), адекватності одного об'єкта іншому та у створенні на цій основі простого за структурою і змістом об'єкта, що відображає складнішу модель (оригінал).

Мотив — спонукання до діяльності, пов'язане із задоволенням потреб людини.

Мотиваційна криза — послаблення чи зміна основних мотивів діяльності особистості.

Над-Я — психічне утворення, яке формується під впливом спершу сімейного, а потім цілісного культурного виховання (національних традицій, вимог соціального середовища) і яке виконує функцію заборон і покарань.

Наслідкування — відтворення дій, ідеалів, рис характеру, творчої манери інших осіб.

Нейрони слів — нервові клітини, що вибірково активізуються у відповідь на деякі особливості звуків мови, певних слів тощо.

Образ фізичного Я — уявлення про свій тілесний образ, порівняння та оцінювання себе з точки зору еталона «мужності» або «жіночості».

Обсяг уваги — кількість об'єктів, на яких індивід може зосереджуватися одночасно.

Особистісна рефлексія — заглиблення у світ власних учинків, почуттів, переживань, співвіднесення їх з навколишньою дійсністю.

Особистісне самовизначення — процес свідомого визначення суб'єктом своєї сутності та місця у системі суспільних відносин, світі, що виявляється в активному ставленні людини до себе та навколишньої дійсності.

Особистість — духовна, соціально-психологічна інстанція людини, функціями якої є виокремлення себе з оточення, самоспричинення внутрішньої і зовнішньої активності, самовираження та саморозвиток у цілісній життєдіяльності, активне переживання у часі і просторі своєї екзистенції.

Педагогічна психологія — галузь психології, що вивчає психологічні закономірності навчання і виховання, умови, чинники і механізми ефективного навчання та виховання.

Педагогічно занедбані діти — учні, в яких під впливом несприятливих соціальних, психолого-педагогічних та інших умов сформувалося негативне ставлення до навчання, соціально цінних норм поведінки, які втратили почуття відповідальності за свої вчинки, зневірилися в собі.

Педологія — наука про дітей, яка охоплює результати досліджень різних наукових дисциплін (психології, анатомії, фізіології й педагогіки), що вивчають розвиток людини.

Переключення уваги — властивість уваги, що полягає у переході з одного об'єкта на інший.

Переконання — усвідомлені потреби, які спонукають особистість діяти відповідно до її ціннісних орієнтацій.

Підкріплення — фактор розвитку дитини, який виявляється у винагороді, схваленні, позитивній оцінці.

Пізнавальна самодіяльність — самостійний пошук та набуття знань, формування корисних умінь і навичок.

Пізнавальний інтерес — виразна інтелектуальна спрямованість особистості на пошук нового у предметах, явищах, подіях, супроводжувана прагненням глибше пізнати їх особливості; майже завжди усвідомлене ставлення до предметів, явищ, подій.

Післядовільна увага — увага, яка виникає на основі довільної і полягає в зосередженні на цікавому предметі, явищі.

Порівняння — загальнонауковий метод дослідження, що полягає у зіставленні одних понять, явищ, фактів з іншими для встановлення їх подібності чи відмінності.

Поріг чутливості — величина подразника, який викликає або змінює яскравість сприйняття, силу відчуття.

Пренатальний розвиток — дородовий, утробний розвиток індивіда, під час якого відбувається розгортання успадкованого ним потенціалу.

Професійна самооцінка — оцінка себе як суб'єкта професійної діяльності.

Професійна Я-концепція — уявлення особистості про себе як професіонала.

Психіка — функція мозку, сутність якої полягає в активному відображенні людиною об'єктивної реальності та регулюванні поведінки й діяльності.

Психологічне тестування — загальнопсихологічний метод дослідження, який полягає у виконанні досліджуваним певного завдання чи їх серій.

Психологічний вік — вік, який вказує на рівень адаптованості людини до вимог навколишнього світу, характеризує розвиток її інтелекту, здатність до навчання, рухові навички, а також такі суб'єктивні фактори, як ідентичність, життєвий план, переживання, установки, мотиви, сенси тощо.

Психологія інтелекту — галузь психологічної науки, що вивчає закономірності та особливості інтелектуального розвитку, інтелектуальної діяльності людини.

Рівень навчуваності — вміння виокремити навчальне завдання та перетворити його на самостійну мету пізнавальної діяльності.

Рівень психічного розвитку — зміна психічних процесів, виражена в кількісних, якісних і структурних перетвореннях.

Робоча (оперативна) пам'ять — вид пам'яті, що охоплює процеси запам'ятовування, збереження і відтворення інформації, яка

опрацьовується під час виконання конкретної дії та необхідна тільки для досягнення мети цієї дії.

Розподіл уваги — властивість уваги, що полягає в одночасному виконанні кількох видів діяльності.

Рольова гра — діяльність, у якій діти беруть на себе ролі дорослих людей і узагальнено у спеціально створених ігрових умовах відтворюють їхні дії і стосунки між ними.

Самооцінка — суб'єктивне сприйняття особистістю досягнутих результатів.

Самопізнання — процес, який ґрунтується на самоспостереженні особистості та ставленні до неї інших людей.

Самосвідомість — образ себе і ставлення до себе.

Самоспостереження — спостереження за своїми діями, поведінкою, переживаннями, думками й іншими проявами психічного життя.

Світогляд — система поглядів на об'єктивний світ і місце в ньому людини.

Сенсорні еталони — вироблені людством уявлення про основні варіанти кожного виду властивостей і відношень (кольорів, форм, розмірів предметів, їх розташування у просторі, висоти звуків тощо).

Сенсотворення — формування в особистості загальних уявлень про сенс життя; пошук сенсу власного існування.

Символічні дії — створення нових відношень між предметом і його використанням.

Систематизація — загальнонауковий метод дослідження, що передбачає групування, приведення в систему певних особливостей за конкретними (основними, додатковими, другорядними) ознаками.

Смислові системи — утворення, які впорядковують життєвий досвід, організовують мислення людини і зумовлюють певну її поведінку.

Соціалізація — засвоєння і відтворення індивідом соціального досвіду, які відбуваються у спілкуванні та діяльності.

Соціальна орієнтація особистості — усвідомлення своєї належності до соціальної спільноти (національної, професійної, вікової), вибір свого майбутнього соціального становища і шляхів його досягнення.

Соціальна психологія — галузь психології, що вивчає взаємозв'язок, взаємозалежність, взаємовпливи соціального і психічного на рівні індивіда і спільноти.

Соціальний вік — вік, який визначають з огляду на відповідність становища людини існуючим у конкретному соціумі нормам.

Соціальні порівняння — порівняння себе з ровесниками, іншими людьми, своїм ідеалом, а також із собою в минулому, актуальному теперішньому, потенційному близькому і віддаленому майбутньому.

Соціально-психологічний реалізм — здатність визначати відповідність свого Я соціальному простору, з яким пов'язане професійне зростання.

Спостереження — загальнопсихологічний метод дослідження, який ґрунтується на тому, що будь-які психічні явища виявляються в зовнішній поведінці: діях, жестах, виразах обличчя, позах, мовленнєвих реакціях людини тощо.

Сприйняття — пізнавальний процес, який полягає у цілісному відображенні предметів і явищ, здатності індивіда отримувати багато наочних, звукових, тактильних і смакових вражень.

Стійкість уваги — здатність тривалий час зосереджуватися на абстрактному, логічно організованому матеріалі.

Суб'єктна активність — активність, яка визначає спрямованість зусиль суб'єкта (гри, навчання, праці), зміну їх тенденції.

Сублімація — переключення спрямованої на прагнення до задоволення енергії на несексуальні об'єкти, цілі та види діяльності.

Теоретичний аналіз — загальнонауковий метод дослідження, який забезпечує розчленування явища, що вивчається, на елементи, розкриття його структури і специфіки.

Теоретичний синтез — загальнонауковий метод дослідження, який дає змогу відтворити психічне явище в цілісності, в системі найсуттєвіших зв'язків і опосередкувань, обґрунтувати актуальну щодо нього концепцію.

Теорія рекапітуляції — система уявлень, за якою розвиток індивіда схематично відтворює та повторює історію людського роду, виявляючись у генетично запрограмованій послідовній зміні спадково зумовлених форм поведінки, почуттів і соціальних інстинктів.

Типологізація — загальнонауковий метод дослідження, який полягає в розподілі систем об'єктів на групи за допомогою узагальнень, ідеалізованої моделі чи типу, у виявленні подібних і відмінних ознак в об'єктах, що вивчаються, у пошуку надійних способів їх ідентифікації.

Увага — спрямованість і зосередженість свідомості на певному предметі, явищі тощо.

Узагальнення — загальнонауковий метод дослідження, що має на меті об'єднання різних фактів, які характеризують психічне явище, що вивчається, виокремлення на цій основі головних із них.

Упізнавання — ототожнення об'єкта чи події, що сприймається, з одним із зафіксованих у пам'яті образів (еталонів).

Учіння — цілеспрямований процес засвоєння знань, оволодіння уміннями і навичками.

Уява — психічна діяльність, що полягає у створенні уявлень, мислених ситуацій, які в дійсності не сприймалися людиною.

Ядро Я-концепції — самість, автентичність людини, що відрізняє її від інших людей і зберігається протягом усього життя; основні уявлення про себе.

Я-концепція — відносно стійка, більш-менш усвідомлена система уявлень особистості про себе, яка переживається нею як неповторна і є основою її самовизначення у світі, взаємодії з іншими людьми, ставлення до себе.

Я-образ — результат усвідомлення глибинної суті людини, що дає змогу відрізнити себе від інших людей.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Ананьев Б. Г. Психология и проблемы человекознания / Б. Г. Ананьев. – М., 1996. – 286 с.
2. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев. – Л., 2001. – 288 с.
3. Асмолов А. Г. Психология личности / А. Г. Асмолов. – М., 1990. – 367 с.
4. Бодалев А. А. Психология личности / А. А. Бодалев. – М. : Педагогика, 1991. – 188 с.
5. Большая психологическая энциклопедия / [сост. А. Б. Альмуханова и др.]. – М. : Эксмо, 2007. – 544 с.
6. Большой психологический словарь / [под ред. Б. Г. Мещерякова, В. П. Зинченко]. – М. : Прайм-Еврознак, 2003. – 672 с.
7. Вікова та педагогічна психологія : навч. посіб. / [О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднийчук та ін.]. – [2-ге вид.] – К. : Каравела, 2007. – 344 с.
8. Волков В. С. Психология младшего школьника / В. С. Волков. – М. : Педагогика – Пресс, 2002. – 269 с.
9. Волков В. С. Психология подростка / В. С. Волков. – М. : Логос, 2001. – 205 с.
10. Волков В. С. Психология ранней юности / В. С. Волков. – М. : Логос, 2001. – 96 с.
11. Выготский Л. С. Психология / Л. С. Выготский. – М. : ЭКСМО-Пресс, 2000. – 1008 с.
12. Выготский Л. С. Психология развития человека / Л. С. Выготский. – М. : Эксмо, 2005. – 136 с.
13. Гамезо М. В. Атлас по психологии / М. В. Гамезо, И. А. Домашенко. – М. : Просвещение, 1998. – 272 с.
14. Гамезо М. В. Возрастная и педагогическая психология / М. В. Гамезо, Е. А. Петрова, Л. М. Орлова. – М.: Педагогическое общество России, 2003. – 512 с.
15. Данилов Н. Н. Физиология высшей нервной деятельности / Н. Н. Данилов, А. Л. Крылова. – Ростов н/ Д : Феникс, 2001. – 480 с.
16. Дети и подростки: психология развития / Д. Шэффер. – [6-е изд.]. – СПб. : Питер, 2003. – 976 с.
17. Еникеев М. И. Психологический энциклопедический словарь / М. И. Еникеев. – М. : Проспект, 2010. – 560 с.
18. Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг. – СПб., 2005. – 940 с.

19. Кулагина И. Ю. Возрастная психология / И. Ю. Кулагина, В. Н. Колюцкий. – М. : Логос, 2001. – 176 с.
20. Кутішенко В. П. Вікова та педагогічна психологія : курс лекцій / В. П. Кутішенко. – К. : Центр навчальної літератури, 2005. – 128 с.
21. Кутішенко В. П. Психологія розвитку та вікова психологія : практикум / В. П. Кутішенко, С. О. Ставицька. – К. : Каравела, 2009. – 448 с.
22. Леонтьев А. Н. Деятельность. Личность. Сознание / А. Н. Леонтьев. – М. : Политиздат, 1975. – 304 с.
23. Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики / А. Н. Леонтьев. – М. : Изд. МГУ, 1981. – 584 с.
24. Лурия А. Р. Язык и сознание / А. Р. Лурия. – М. : Изд-во МГУ, 1979. – 320 с.
25. Мухина В. С. Детская психология / В. С. Мухина. – М. : Просвещение, 1985. – 272 с.
26. Мухина В. С. Возрастная психология / В. С. Мухина. – М., 2006. – 608 с.
27. Немов Р. С. Психология : словарь-справочник : в 2-х ч. / Р. С. Немов. – М. : Владос-ПРЕСС, 2003. – 304 с.
28. Немов Р. С. Психология : учебник [для студ. высш. пед. учеб. заведений] / Р. С. Немов. – В 3-х кн. – [3-е изд.] – М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1999. – 608 с. – (Кн. 2. Психология образования).
29. Немов Р. С. Психология : учебник [для студ. высш. пед. учеб. заведений] / Р. С. Немов. – В 3-х кн. – [3-е изд.] – М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1999. – 640 с. – (Кн. 3. Психодиагностика. Введение в научное психологическое исследование с элементами математической статистики).
30. Петровский А. В. Психология о каждом и каждому о психологии / А. В. Петровский. – [2-е изд., исправ. и доп.]. – М. : Изд-во РОУ, 1996. – 328 с.
31. Поливанова К. Н. Психология возрастных кризисов / К. Н. Поливанова. – М. : Логос, 2000. – 184 с.
32. Психологический словарь / [под ред. В. П. Зинченко, Б. Г. Мещерякова]. – М. : Педагогика-Пресс, 2001. – 440 с.
33. Психология / [под ред. А. А. Крылова]. – М., 2005. – 744 с.
34. Психология подростка / [под ред. А. А. Реана]. – СПб. : Прайм-еврознак, 2003. – 480 с.

35. Психологічний довідник учителя : в 4-х кн. / [упоряд. В. Андрієвська; за заг. ред. С. Максименка]. – К. : Главник, 2005. – 112 с. - Кн. 2.
36. Психологічний словник / [за ред. В. І. Войтка]. – К. : Вища школа, 1982. – 216 с.
37. Психологія : підруч. [для студ. вищ. навч. закладів] / [під заг. ред. Г. С. Костюка]. – К. : Рад. школа, 1968. – 572 с.
38. Психологія : підруч. / [Ю. Л. Трофімов, В. В. Рибалка, П. А. Гончарук та ін.; за ред. Ю. Л. Трофімова]. – К. : Либідь, 2001. – 506 с.
39. Русинка І. І. Психологія : навч. посіб. / І. І. Русинка. – К. : Знання, 2007. – 367 с.
40. Савчин М. В. Вікова психологія : навч. посіб. / М. В. Савчин, Л. П. Василенко. – К. : Акдемвидав, 2005. – 360 с.
41. Семиченко В. А. Психічні стани / В. А. Семиченко. – К. : Магістр-S, 1998. – 208 с.
42. Слободчиков В. И. Психология развития человека. Развитие субъективной реальности в онтогенезе / В. И. Слободчиков, Е. И. Исаев. – М. : Логос, 2000. – 400 с.
43. Смирнова Е. О. Детская психология / Е. О. Смирнова. – М. : ВЛАДОС, 2003. – 368 с.
44. Смутьсон М. Л. Психологія розвитку інтелекту : монографія / М. Л. Смутьсон. – К. : Нора-Друк, 2003. – 298 с.
45. Степанов В. Г. Психология трудных школьников : учебное пособие [для учителей и родителей] / В. Г. Степанов. – М. : Академия, 1997. – 320 с.
46. Фрейд З. Психология бессознательного : сборник произведений / З. Фрейд. – М. : Просвещение, 1989. – 448 с.
47. Хрестоматия по психологии / [под ред. А. В. Петровского]. – М. : Просвещение, 1977. – 447 с.
48. Хрестоматия по психологии : учебн. пособ. [для студентов пед. ин-тов] / [сост. В. В. Мироненко ; под ред. А. В. Петровского]. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Просвещение, 1987. – 447 с.
49. Цимбалюк І. М. Психологія : навч. посіб. / І. М. Цимбалюк. – К. : Професіонал, 2004. – 216 с.
50. Шапар В. Б. Психологічний тлумачний словник / В. Б. Шапар. – Харків: Прапор, 2004. – 640 с.
51. Эльконин Б. Д. Психология развития / Б. Д. Эльконин. – М. : Издательский центр «Академия», 2001. – 144 с.

Електронний ресурс

1. <http://bibliofond.ru> – сайт бібліотеки наукової та студентської інформації.
2. <http://edu.bdpu.org>. – сайт Електронної підтримки навчання в БДПУ.
3. <http://giavnyk.com.ua> – сайт видавництва «Главник».
4. www.nbuv.gov.ua – веб-сторінка бібліотеки ім. Вернадського.
5. Медіатека Інституту психолого-педагогічної освіти та мистецтв БДПУ (5Б 308).

Наукове видання

ВІКТОР ЧУМАК

ВІКОВА ПСИХОЛОГІЯ

Друкується в авторській редакції

Підписано до друку __.06.2015 р.
Гарнітура «TimesNewRoman». Формат 60х84/16. Папір офсетний.
Друк – цифровий. Ум.-друк. арк. 12,41. Обл.-вид. арк. 12,72
Наклад 300 прим. Зам. № __

Видавництво та друк Ткачук О.В.
71100, Запорізька обл., м. Бердянськ, вул. Кірова, 52/49, 53
Тел. (097) 918-66-41, (066) 106-29-93; e-mail: Tizdat@gmail.com
<http://izdatelstvo.at.ua>

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготівників і
розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 3377 від 29.01.2009 р.